

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відповід. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відповід. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротюфіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234-09-71; факс: +38 044 234-69- 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 28.09.17 року (протокол № 2)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

3(134)/2017

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskiy (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskiy (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234-09-71; fax: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 2 of 28.09.2017)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

Данилюк І. Нова парадигма для суспільства глобальної епохи: субсидіарна перспектива Бенедикта XVI	5
Дубчак Є. Історія Київської Русі за працями викладачів Університету св. Володимира (1884–1920).....	8
Зубко А. Давні міри ваги Середньої Азії.....	12
Кагамлик С. Українська церковна еліта в умовах російського централізму. Спроби відновлення давніх прав православної церкви за часів Петра II (1727–1730).....	17
Коваль А. "Non exoptere расет": мотиви Помпея і Цезаря для війни	21
Колесник В. Українські партії в Російській імперії на початку ХХ ст.: пошук шляхів урегулювання національного питання	26
Конта Р. М. Грушевський як реформатор Наукового товариства імені Шевченка у Львові: етнологічний аспект	30
Кошелєв А. Концепти "інтелектуальна біографія" та "біографічний світ" у дослідженні життєдіяльності інтелектуала	35
Кшановський Р. Креація "культу лицарства" Едуардом III як інструменту зміцнення англійської монархії.....	39
Левчук О. Етноправові особливості київського повсякдення 1905–1914 рр. (за матеріалами місцевих газет)	42
Лукашенко А. Боголюдина в давньогрецькій міфології та філософії: історичний аналіз	48
Маланій З. На перетині імперської ідентичності та національних покликань: узагальнений портрет габсбурзького службовця в Галичині (1848–1918).....	52
Машевський О. Чорноморський вектор політики великих держав (1930-ті – початок 1990-х рр.).....	57
Могильний Л. Чехівський Володимир: історичний портрет на тлі епохи	62
Радомський І. Крем'яні матеріали пам'яток трипільської культури періоду В/І на Дністрі.....	67
Рубель В. До питання хронологічної і географічної достовірності "давніх записів про буття Хван" Хвандан когі (桓檀古記).....	71
Ставнюк В. "... ich meine, mit dem Besten was in mir ist, Bin ich stets animal politicum gewesen und wünschte ein Bürger zu sein": історик у суспільно-політичному житті своєї країни.....	75
Сорока Ю. Переселення українців з Румунії в УРСР у 1944–1947 рр.	82
Палієнко М., Павленко С. Знаменна віха – 80-літній ювілей заслуженого професора Шевченкового університету Ярослава Калакури.....	85

CONTENTS

Danyliuk I. A new paradigm for a society of global age: Benedict XVI's subsidiary perspective	5
Dubchak Ye. The history of Kievan Rus in the scientific works of the professors of St. Volodymyr University (1884–1920).....	8
Zubko A. Units of weight in Central Asia.....	12
Kagamlyk S. The ukrainian church elite under the russian centralism. The attempts to assert the long-standing rights under the Peter II (1727–1730).....	17
Koval A. "Non expetere pacem": Pompey's and Caesar's motives for a Civil war	21
Kolesnyk V. The Ukrainian political parties in Russian empire at the beginning of 20 th century: offering the solution of the national issue	26
Konta R. M. Hrushevskiy as a reformer of the Shevchenko scientific society in Lviv: ethnological context.....	30
Kosheliev A. Concept of "intellectual biography" and "biographical world" in the research of the life of a scholar.....	35
Kshanovskiy R. The creation of the "cult of chivalry" by Edward III as a way to strengthen the English monarchy	39
Levchuk O. Ethno-legal features of Kyiv everyday life during 1905–1914 (according to the materials of the local newspapers)	42
Lukashenko A. God-man in the historical mythology and philosophy: a historical analysis	48
Malanii Z. Between the imperial identity and national vocation: a generalized image of the Habsburg state official in Galicia (1948–1918).....	52
Mashevskiy O. The Black Sea vector in the great powers' policy (1930s – early 1990s).....	57
Mohylnyi L. Chekhivskiy Volodymyr: a portrait in the context of historical events	62
Radomskiy I. Flint implements of the Trypillia culture B/I period from the river Dnister.....	67
Rubel V. The problem of chronological and geographical authenticity of "Ancient Writings of Hwan Being" Hwandan Gogi (桓檀古記)	71
Stavniuk V. "... ich meine, mit dem Besten was in mir ist, bin ich stets animal politicum gewesen und wünschte ein Bürger zu sein": a historian in the social and political life of his country	75
Soroka Yu. The resettlement of Ukrainians from Romania to Ukrainian SSR in 1944–1947	82
Paliienko M., Pavlenko S. Significant life point – 80-year anniversary of Yaroslav Kalakura, honored professor of Taras Shevchenko National University.....	85

НОВА ПАРАДИГМА ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА ГЛОБАЛЬНОЇ ЕПОХИ: СУБСИДІАРНА ПЕРСПЕКТИВА БЕНЕДИКТА XVI

Досліджено вчення папи Бенедикта XVI та його погляди на суспільство XXI ст.: роль, яку відводив глава Католицької церкви людині, суспільству, державі та міжнародній спільноті в епоху глобалізації. Розглянуто принципи, пропонувані понтифіком для розбудови етики суспільних відносин та дипломатичної культури у XXI ст. Здійснено спробу окреслити парадигму Бенедикта XVI для суспільних взаємовідносин і міжнародної співпраці в період глобалізації.

Проаналізовано субсидіарну перспективу папи римського для міжособистісних, суспільно-державних і міжнародних відносин. Окрім цього, наголошено на тому, що понтифік акцентував основну увагу саме на збільшенні участі особистості в суспільному житті. Соціальна активність громадян, на думку Бенедикта XVI, створює виклик для влади, а саме – делегувати свої повноваження на нижчі рівні, аж до простих громадян. На думку понтифіка, у глобалізованому суспільстві успішна держава має доручити побудову суспільного блага самим громадянам.

Окремо розкрито питання міжнародних відносин та співпраці: Бенедикт XVI закликає до управління глобалізацією та говорить про необхідність нового світового авторитету. Такий авторитет, на його думку, повинен керуватись у своїй діяльності принципом субсидіарності.

Окреслено також бачення глобальної влади та ролі громадянина і держави у період глобалізації.

Ключові слова: історія, міжнародні відносини, глобалізація, глобальний авторитет, людина, суспільство, держава, субсидіарність, солідарність.

Глобалізація, без перебільшення – один із найбільш значущих феноменів нашого часу. Одні схильні возвеличувати цей феномен, а інші – демонізувати. Можливо, у перспективі глобалізація дозволить об'єднати суспільства та досягнути більшість сучасних викликів. Проте наша здатність розуміти глобалізацію обмежена – почасти тому, що ми перебуваємо в межах цього процесу, то не можемо сформулювати об'єктивну закономірність його перебігу. Однак, на нашу думку, основна проблема полягає в нашій нездатності керувати цим процесом у зв'язку з відсутністю етичного бачення глобального суспільства, а також через нестачу спільних принципів та цінностей, на яких могли би базуватися дії громадян, урядів країн та міжнародні спільноти зокрема.

Важливим філософським і політичним внеском у ціннісний та моральний аспект глобалізації є напрацювання папи Бенедикта XVI¹, у своїх енцикліках "Deus caritas est" та "Caritas in Veritate", доповідях і посланнях відводив, без перебільшення, "особливе" значення цінностям та принципам в епоху глобалізації: для суспільства, для суспільних взаємин, для відносин держави та громадянина, а також для відносин між народами та державами. У енцикліці "Caritas in Veritate" він твердить, що міжнародні відносини на сучасному етапі розвитку людства мають базуватися на принципі субсидіарності.

Досліджуючи зазначену тематику, проаналізовано такі документи: енцикліки "Deus caritas est" [2] та "Caritas in Veritate" [1], у яких Бенедикт XVI виклав своєрідну концепцію суспільних відносин, значення людської особистості, нової ролі держави та принципів, на яких мають базуватися відносини державної влади та суспільства, а також концепцію "глобального авторитету", який мав би керувати за умов глобалізації; доповідь папи Бенедикта XVI на академічній конференції під назвою: "Perseguire il bene comune: come solidarietà e sussidiarietà possono operare insieme" [3], у якій понтифік висловив думку про те, що принцип субсидіарності, у поєднанні із солідарністю, має бути основою для побудови суспільного добробуту; а також послання з нагоди всесвітнього дня молоді "Se vuoi coltivare la pace, custodisci il creato" [4], у якому папа порушив питання

досягнення миру та наголосив на зв'язку субсидіарності з відповідальністю.

Мета статті полягає в дослідженні нової парадигми для суспільства – глобальної епохи у вченні Бенедикта XVI. Завданням статті є спроба окреслити, на основі аналізу доробку німецького професора та глави Католицької церкви, папи Бенедикта XVI: роль особи, як індивіда та громадянина у глобалізованому суспільстві; роль держави в період глобалізації; нову парадигму міжнародних відносин для глобалізованого суспільства.

Глобалізація принесла багато змін у сучасне суспільство: трансформувалися міжособистісні відносини в бік індивідуалізації; змінилися функції державних структур у напрямі обмеження функцій держави та делегування повноважень на нижчі рівні; змінилась і система міжнародних відносин – важливу роль почали відігравати міжнародні організації та корпорації.

Нові глобальні тенденції об'єктивно вимагають нових підходів і принципів. Низку принципів для побудови "суспільства загального блага" запропонував Бенедикт XVI у своїх працях і християнських посланнях. Основоположним для регулювання міжособистісних, громадянського-державних та міжнародних відносин в епоху глобалізації, на його думку, має бути саме принцип субсидіарності.

Субсидіарність Бенедикт XVI окреслює в енцикліці "Caritas in Veritate". У ній він надає визначення поняттю "субсидіарності", як "допомога людині через автономію опосередкованих груп та об'єднань", а саме – "доречна [допомога], коли особа чи суспільні суб'єкти не здатні дати собі раду самостійно" [1, № 57]². У розумінні папи, допомога субсидіарного типу завжди передбачає "емансипуючу доцільність", адже субсидіарна допомога має розвивати активність і відповідальність, сприяти свободі та розвитку, а не пасивності та патерналізму. В активності, у своїй дієздатності, на думку понтифіка, виявляється гідність людини, яка не може бути ні знищена, ні зневажена, а тільки заохочена.

² У європейській науковій традиції при цитуванні чи посиланні на папські енцикліки та папські документи використовують не номер сторінки, а номер пункту. Автор статті дотримується загальноприйнятої форми та посилається на номери пунктів з документів: де символ "№" означає пункт із документа. У зазначеному випадку [1, № 57]: 1 – посилання на документ у списку літератури "Caritas in Veritate"; а № 57 – посилання на пункт папської енцикліки "Caritas in Veritate".

¹ Бенедикт XVI (Joseph Aloisius Ratzinger) заслужений папа католицької церкви, він був 265-м папою Католицької церкви і єпископом Рима та сьомим правителем міста-держави Ватикан від 19 квітня 2005 р. по 28 лютого 2013 р.

Гідність кожної людини залишається ключовою у вченні папи, тому він пропонує будувати відносини на основі субсидіарності, адже "субсидіарність поважає гідність особи, у якій вона вбачає суб'єкта, завжди готового дати щось іншим. Визнаючи у взаємності внутрішню конституцію людини, субсидіарність є найефективнішим засобом захисту від будь-якої форми патерналістичної соціальної системи. Вона може бути і виявом диференційованої артикуляції планів, а отже багатоманітності суб'єктів, і їхньої координації" [1, № 57].

Водночас Бенедикт XVI робить наголос на соціальному характері особи, окреслюючи роль суспільства у становленні людини, визнає взаємозв'язок людей у суспільстві, акцентуючи увагу на визначальній ролі суспільства у становленні людини: "Людина не розвивається завдяки власним силам, і не можна передати їй розвиток просто ззовні" [1, № 11]. Бенедикт XVI, водночас, не абсолютизує суспільство. Зазначений умовний "конфлікт" підкреслює соціальний характер людини і водночас виступає проти надмірних втручань, які можуть обмежити свободу громадянина чи об'єднань громадян. Тобто, людина розвивається у суспільстві і завдяки суспільству, але самостійно через діяльність та бажання розвиватись, яке є в людській природі. Для Бенедикта XVI важливо підкреслити, що, за нових умов³, суспільство має дати можливість індивіду розвиватися, відповідати викликам життя, здійснюючи елементарні дії чи, принаймні, зусилля до дії. У цій перспективі реципієнту недостатньо тільки критикувати, а бенефіціару – тільки субсидіювати. Субсидіарна перспектива Бенедикта XVI заохочує до здійснення зусиль від реципієнта для зміни свого становища, який несе відповідальність за себе, а від бенефіціара – не тільки надання коштів, а й допомоги, своєрідного супроводу реципієнта – ось у чому суть субсидіарної перспективи для розвитку окремої особистості.

Перспектива розвитку окремої особистості стоїть на основі субсидіарної перспективи владних відносин, а саме зміни суб'єктно-об'єктних відносин. XXI ст. принесло багато змін і випробувань у політичній спільноті й одним із викликів, який потребує гідної відповіді нині, є потреба делегування повноважень на нижчий рівень у системі відносин "центр – регіони – периферія" та "держава – суспільство – громадянин". Саме від адекватної відповіді владних структур на делегування, а також від готовності громадянського суспільства й самих громадян виконувати делеговані обов'язки, залежатиме майбутнє кожного суспільства. Відповідно до субсидіарної перспективи, уже в першій енцикліці "Deus caritas est" [2] папа Бенедикт XVI піддає критиці надмірні апетити держави та її спроби контролювати всі сфери суспільства, на його думку: "Держава, що бажає забезпечити все, поглинаючи все в собі, у підсумку стає простою бюрократією, яка не в змозі забезпечити умови, яких потребує кожна людина" [2, № 28 b]. Продовжуючи критику, Бенедикт XVI зазначає, що у XXI ст. ми маємо потребу не у "державі, яка регулює і контролює все", а у "державі, яка щедро визнає і підтримує, відповідно до принципу субсидіарності, ініціативи, що впливають із різних соціальних сил і поєднує в собі спонтанність із близькістю до тих, хто потребує допомоги" [2, № 28 b]. Аргументуючи значення держави у регулюванні суспільних відносин, Бенедикт XVI зауважує, що немає ідеального окреслення повноважень держави, але "основоположною нормою держави має бути прагнення до справедливості, а метою справедливого громадського

порядку, відповідно до принципу субсидіарності, суспільне благо" [2, № 26].

Отже, у своїй діяльності держава, в інших випадках це ж стосується суспільства й окремої людини, має керуватися принципом субсидіарності, не втручаючись надмірно у справи, з якими громадянин/особа/індивід здатний упоратися самостійно (власними силами). У такий спосіб держава/громада спонукає громадянина до діяльності. Однак якщо громадянин чи громада не у змозі вирішити проблему самостійно, то держава або громада мають втрутитись із метою допомогти врегулювати громадянину чи громаді проблему. Причому, що важливо підкреслити – "допомогти вирішити громадянину", а не зробити все замість нього [5].

Субсидіарна держава, у розумінні Бенедикта XVI, є водночас і гарантом суспільного добробуту. Для забезпечення спільного блага держава має будувати відносини із громадянським суспільством та громадянами на принципі субсидіарності (так само громадяни мають будувати взаємні стосунки), який є "виявом невід'ємної людської свободи" [1, №57].

В енцикліці "Caritas in Veritate" [1] Бенедикт XVI твердить, що принцип субсидіарності має стати інструментом для інтеграції суспільства в розробку сучасного модерного світу, який повинен іти в напрямі автономії щодо людини та суспільства.

Принципу субсидіарності також відводиться важливе місце в міжнародних відносинах. Так, ведучи мову про глобалізацію, понтифік вважає, що саме принцип субсидіарності найкраще підходить для орієнтира в міжнародних відносинах, адже він буде спрямовувати "на справжній людський розвиток" і в такий спосіб запобігатиме "небезпеці універсальної влади монархічного типу" [1, № 57]. Папа приходить до висновку: "Глобалізація, без сумніву, потребує влади, оскільки порушує проблеми досягнення "спільного глобального блага". Проте така влада має бути організованою в дусі субсидіарності та диференціювання компетенцій, щоб вона не порушувала свободи і конкретно довела свою ефективність" [1, № 57]. З огляду на це, "керування глобалізацією – продовжує Бенедикт XVI – має характеризуватися субсидіарністю, репрезентованою на багатьох рівнях і в різних площинах, які взаємно співпрацюють" [1, № 57].

Понтифік також рекомендує застосовувати принцип субсидіарності разом із міжнародною гуманітарною, економічною чи іншою формою допомоги заради розвитку, адже, як він зазначає – іноді міжнародна допомога "незалежно від наміру донорів, може загнати один народ у стан залежності або навіть створювати ситуації локального домінування і здирицтва у країні". Однак справжня міжнародна чи проста економічна допомога "не повинна мати інших прихованих цілей" [1, № 58]. Допомога субсидіарного типу має залучати не тільки верхівку державної влади, а громадян, заради яких допомога здійснюється: "допомога має стосуватися не тільки урядів зацікавлених країн, але також локальних суб'єктів господарювання, активістів громадянського суспільства, заангажованих у справи культури, включно з локальними церквами. Програми допомоги мають у щораз більшій мірі нести на собі ознаки програм, доповнених низовою участю" [1, № 58].

Для подолання кризи в розвитку для деяких країн, на думку папи, було б ефективно використовувати так звану *фіскальну субсидіарність*: "фіскальна субсидіарність дозволила б громадянам вирішувати питання розподілу і спрямування податків, які вони виплатили державі. Якщо при цьому вдасться уникнути партикулярних спотворень, то це сприятиме активізації низових

³Ідеться про процес глобалізації.

форм соціальної солідарності, з очевидною вигодою з боку солідарності для розвитку" [1, № 60].

Роблячи критичний огляд нових проблем міжнародної та глобальної політики в умовах глобалізації, на думку папи Бенедикта XVI, принцип субсидіарності має застосовуватися разом із принципом солідарності: "...Оскільки субсидіарність без солідарності приводить до суспільного партикуляризму, так само солідарність без субсидіарності приводить до такої соціальної системи, яка принижує нужденних" [1, № 58].

Тільки субсидіарності недостатньо, за словами папи – щоб вийти із глобальної кризи, є необхідність у новій культурі солідарності та субсидіарності, що сприятиме посиленню відповідальності для здійснення прав та обов'язків.

У своєму посланні з нагоди святкування XLVII дня миру (1 січня 2010), Бенедикт XVI пов'язує принцип субсидіарності з відповідальністю: "Ми всі відповідальні [...]. Ця відповідальність не знає меж. Відповідно до принципу субсидіарності важливо, щоб кожен був відповідальний на своєму рівні" [4, № 11].

Важливу роль в епоху глобалізації папа відводить підвищенню відповідальності громадян через формування громадянського суспільства, неурядових організацій та інших форм громадської активності, які заохочуватимуть активність громадян та працюватимуть для поширення відповідальності: "Не можна залишатися байдужим до того, що відбувається навколо нас, – говорить Бенедикт XVI – погіршення в одній частині планети зачіпає всіх нас" [4, № 11]. Саме тому відносини між людьми, соціальними групами і державами мають базуватися на принципах субсидіарності, солідарності та відповідальності.

Як висновок, слід зауважити, що у своєму соціально-етичному доробку папа Бенедикт XVI, оцінюючи виклики сучасного йому суспільства, пропонує конкретні принципи для регулювання міжособистісних, громадянського-державних та міжнародних відносин у період глобалізації: субсидіарність, солідарність, відповідальність.

Бенедикт XVI закликає до заохочення активності громадян у забезпеченні свого особистого блага, а отже і блага спільноти, до якої належить.

Окреслюючи нові функції державної влади, папа закликає до делегування повноважень на нижчі рівні, відповідно до принципу субсидіарності. На думку Бенедикта XVI, принцип субсидіарності може контролювати межі втручання держави у справи суспільства та громадян, а також стати принципом суспільних відносин, який не суперечитиме гідності людини, а стане в основі

її свободи. Субсидіарна допомога буде протистояти соціальній залежності та виявам пасивності, сприятиме активності нижчих рівнів суспільства та окремих громадян. Ефективність принципу субсидіарності в епоху глобалізації буде можливою при розгляді зазначеного принципу разом із принципами солідарності та відповідальності, які будують основу суспільної дії орієнтованої на загальне благо.

Бенедикт XVI пропонує своє бачення міжнародних відносин та закликає до управління процесами глобалізації на основі принципу субсидіарності, який унеможливить зловживання владою та сприятиме залученню усіх до розбудови справжньої глобальної міжнародної спільноти.

Перспектива подальших досліджень у цьому напрямі окреслюється необхідністю пошуків принципів та орієнтирів для суспільних відносин XXI ст., що сприятиме кращому розумінню ціннісної складової суспільних і міжнародних відносин в епоху глобалізації.

Список використаних джерел

1. Benedetto XVI. *Caritas in Veritate*. – Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2009.
2. Benedetto XVI. *Deus caritas est*. – Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2005.
3. Benedetto XVI. *Perseguire il bene comune: come solidarietà e sussidiarietà possono operare insieme*. Discorso di Sua Santità Benedetto XVI ai partecipanti all'Assemblea plenaria della Pontificia Accademia delle Scienze Sociali. 2008. URL: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/speeches/2008/may/documents/hf_ben-xvi_spe_20080503_social-sciences.html – Дата звернення: 15.09.2017.
4. Benedetto XVI. *Se vuoi coltivare la pace, custodisci il creato*. Messaggio per la XLVII celebrazione della Giornata Mondiale della Pace. – Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2010.
5. Papa S. *La sussidiarietà alla prova: i poteri sostitutivi nel nuovo ordinamento costituzionale*. – Milano, Italia: Giuffrè Editore, 2008. – 362 c.

References

1. BENEDETTO XVI. (2009) *Caritas in Veritate* [Caritas in Veritate]. Città del Vaticano (in Italian).
2. BENEDETTO XVI. (2005) *Deus caritas est* [Deus caritas est]. Città del Vaticano (in Italian).
3. BENEDETTO XVI. (2008) *Perseguire il bene comune: come solidarietà e sussidiarietà possono operare insieme* [Pursue the common good: how solidarity and subsidiarity can work together]. Discorso di Sua Santità Benedetto XVI ai partecipanti all'Assemblea plenaria della Pontificia Accademia delle Scienze Sociali. URL: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/speeches/2008/may/documents/hf_ben-xvi_spe_20080503_social-sciences.html (in Italian). [Accessed: 15.09.2017].
4. BENEDETTO XVI. (2010) *Se vuoi coltivare la pace, custodisci il creato* [If you want to cultivate peace, protect creation]. Messaggio per la XLVII celebrazione della Giornata Mondiale della Pace. Città del Vaticano (in Italian).
5. PAPA S. (2008) *La sussidiarietà alla prova: i poteri sostitutivi nel nuovo ordinamento costituzionale* [Subsidiarity to the test: the substitute of powers in the new constitutional order]. Milano, Italia, 362 (in Italian).

Надійшла до редакції 18.09.17

Ivan Danyliuk, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

A NEW PARADIGM FOR A SOCIETY OF GLOBAL AGE: BENEDICT XVI'S SUBSIDIARY PERSPECTIVE

An important philosophical and political contribution to the understanding of the globalization is the teaching of Pope Benedict XVI, who determined the 'special' role of values and principles for society, for public relations, for relations between the state and a citizen, as well as for relations between peoples and states in his encyclicals "Deus caritas est" and "Caritas in Veritate", and other reports and messages. Furthermore, Benedict XVI in the encyclical "Caritas in Veritate" affirmed that modern international relations should be based on the principle of subsidiarity and solidarity.

The teachings of Pope Benedict XVI and his views on the society in 21st century (the role of a person, society, state and the international community in the epoch of globalization) are investigated in the article. The principles proposed by Benedict XVI for the international relations, relations between state and society, and for relations in the society on the 21st century are considered. An attempt was made to outline the paradigm of Benedict XVI for public relations and international cooperation during the age of globalization.

The subsidiary perspective of Benedict XVI for interpersonal, public and international relations are considered. It is revealed, that the increase of the individual participation in a public life is the basis for the development of a prosperous society, because, in the opinion of Benedict XVI, the social activity of a person will change their social status and will benefit society. The social activities of citizens will create a challenge for the authorities, namely, to delegate their powers to lower levels, even to ordinary citizens. According to Benedict XVI, the success of states depends on the ability to delegate authority in a globalized society.

The issues of the international relations and cooperation are revealed. Benedict XVI calls for the management of the globalization and speaks about need of new world authority. Such authority, in his opinion, should be governed by the principle of the subsidiarity.

The article outlines the vision of a global power and the role of citizen and state in the period of globalization.

Keywords: history, international relations, globalization, global authority, human, society, state, subsidiarity, solidarity, freedom, responsibility, rights, history, international relations, globalization, global authority, duties.

УДК 930:378.4(477-25)-057.4"18/19":94(477)"085/134"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.02>

С. Дубчак, асп.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ІСТОРИЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЗА ПРАЦЯМИ ВИКЛАДАЧІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (1884–1920)

З використанням історико-порівняльного методу проаналізовано погляди викладачів Університету св. Володимира (М. Дашкевича, В. Ляскоронського та В. Пархоменка) щодо історії Київської Русі. Висвітлено джерельну базу праць істориків університету. Охарактеризовано спростування ними деяких літописних свідчень, що стосувалися історичних постатей та описували процес запровадження монотеїстичної релігії в Київській Русі. Досліджено процес історичного розвитку давньоруських князівств, зокрема значення передмість для обороноздатності Києва. Розглянуто ставлення науковців до впровадження християнства та хрещення руських князів. Виокремлено причини, які сприяли хрещенню. Визначено вплив історичних особистостей на розвиток давньоруської держави. Зазначено, що наближення Русі до Візантії в культурному та релігійному напрямках слугувало прогресивності відносин і поглибленню взаємодії держав. Для Русі хрещення сприяло централізації руських племен, а також згуртуванню населення щодо протидії кочовим племенам. Визначено наявність спільності поглядів науковців – викладачів університету на події IX–XIII ст. з історії релігії, культури, зовнішньої та внутрішньої політики руських князів.

Ключові слова: історія, Київська Русь, Візантія, князь, релігія, хрещення.

У період із 1884 по 1920 рр. прискіплива увага викладачів історико-філологічного факультету Університету св. Володимира приділялася вивченню вітчизняної історії, зокрема Київської Русі, що сприяло об'єктивному висвітленню минулого України та розвитку історичної школи навчального закладу. Силами професорсько-викладацького складу у цей період проводилася визначна дослідницька робота, результати якої впроваджувалися в освітній процес. Завдяки цьому була підготовлена ціла плеяда талановитих студентів, серед яких – Микола Дашкевич, Василь Ляскоронський, Володимир Пархоменко, які з успіхом продовжили плідну наукову роботу своїх учителів. Молоді історики досліджували події, що відбувалися на території Русі в IX–XIII ст., демонструючи у своїх наукових розвідках власний підхід до розуміння історичного процесу та методології історичної науки.

Основною джерельною базою розкриття подій тисячолітньої давнини служили літописи – Іпатіївський, Лаврентіївський, Никонівський, Новгородський старшого та молодшого ізводів, "Повість минулих літ", якій судилося стати шедевром світової культури. Особливе значення "Повісті" визначено наявністю в ній відомостей із найдавніших літописних творів, датованих X–XI ст. Її автор, Нестор-літописець, у своїй праці використав відомості давньоруських літописів, візантійських хронік, Біблії. Згодом "Повість" стала підґрунтям Лаврентіївському та Іпатіївському літописам. Основою пізнішого за часом створення Никонівського літопису XVI ст. став "Літопис Аскольда", що містить опис зовнішньополітичних стосунків Русі та Візантії у період християнізації Київської Русі у другій половині IX ст. Менш упередженими творами, які сформували джерельну базу наукових праць М. Дашкевича, В. Ляскоронського, В. Пархоменка, стали "Повчання Володимира Мономаха", "Слово о полку Ігоревім", "Киево-Печерський патерик" тощо. Окрім цього, досить суттєве значення мають археологічні матеріали.

Проблеми становлення державності, суспільно-політичного та культурного розвитку Київської Русі досліджували відомі історики, серед яких О. Шахматов, М. Грушевський, В. Довженко, М. Котляр, Б. Греков, С. Юшков, М. Тихомиров, Б. Рибаків, А. Насонов, П. Толочко. Слід звернути увагу на наявність у вищезазначених науковців спільних поглядів щодо феодальної сутності тогочасної Русі. Однак, водночас, простежуються розбіжності в їхніх гіпотезах щодо економічного, культурного розвитку, державного ладу тощо. Наприклад, М. Грушевський із приводу політичного розвитку Руської держави зазначав, що її розклад відбувався ще в часи

правління Ярослава Мудрого. Переломним моментом, на його думку, став 1169 р., коли князь Андрій Боголюбський здійснив напад на Київ, а кінцем існування Русі – монгольська навала середини XIII ст. [10, с. 21–22].

У часи незалежності України одну з перших спроб проаналізувати дореволюційні, радянські та сучасні наукові доробки з історії Русі здійснив П. Толочко. Зокрема, розглядаючи історію взаємовідносин русичів із кочовими племенами, у своєму дослідженні [11] вчений використав посилання на працю В. Пархоменка [9, с. 69–71].

Фундаментальну працю П. Толочко присвятив власне історії Київської Русі [10]. Ґрунтуючись на літописних джерелах, до відомостей яких автор виявив деяку критичність, історик дослідив події IX – середини XIII ст., що мали місце на територіях тогочасної Київської держави. Упродовж чотирьох століть відбувалося історико-культурне, економічне та політичне становлення і зростання країни, яка, за висловом київського митрополита Іларіона, стала званою в усіх чотирьох кінцях землі. Середнє Подніпров'я, завдяки вдалому географічному розташуванню та, відповідно, іноземним впливам, стала основою зародження ранньої руської державності, а згодом – політичним стрижнем Київської Русі. Науковець дослідив складний процес міжусобного протистояння, перетворення язичників у християн, феодальної роздробленості, а також результати впливу візантійської культури на розвиток руських міст. Однак із "візантизацією" міст, на думку автора, не відбулося перетворення Русі на залежну країну. Вона ставала величю державою, яка не поступалася своїм сусідам ні в економічному, ні культурному, ні в політичному розвитку.

Спроба дослідити наукові праці викладачів Університету, створені у період з 1884 по 1920 рр. та присвячені історичному періоду IX–XII ст., а також процесу становлення руської державності, є актуальною, оскільки Київська Русь – одна з перших держав, що існувала на території сучасної України.

Метою зазначеної роботи є розгляд наукових доробок викладачів Університету св. Володимира: Миколи Дашкевича [2], Василя Ляскоронського [3–6] та Володимира Пархоменка [7–9] з урахуванням досягнень дореволюційних, радянських і сучасних учених у вивченні історії Київської Русі IX–XIII ст.

У монографії В. Ляскоронський, використовуючи різноманітні джерела, зокрема археологічні, нумізматичні та етнографічні, дослідив історичний розвиток давньоруських князівств [5]. Ґрунтуючись на літописному матеріалі, історик висвітлив процес освоєння території, побутові особливості, розвиток промислів, торгівлі, ре-

месел, політичну історію князівства та специфіку розташування регіону, яка вимагала посилення заходів оборони через постійні загрози з боку степових кочових племен. Автор акцентував увагу на значенні Переяславського князівства в давньоруській історії. Особливість його визначалася вигідним розташуванням на перехресті торгових шляхів, тісними зв'язками та федерацією з Києвом, вдалим протистоянням степовим набігам, що стало одним із визначальних факторів під час організації оборонної стратегії Києва.

Як продовження обраної теми, В. Ляскоронський, використовуючи літописи, проаналізував військово-політичне та стратегічне значення Вишгорода, припустивши можливість його виникнення одночасно з Києвом [6]. Для останнього зв'язки з передмістям відіграли визначну роль, оскільки князі використовували Вишгород не тільки як резиденцію, але і для оборони Києва за часів ворожої навали. Оцінювання В. Ляскоронським значення Вишгорода для оборони Києва, а також суперництва сусідніх міст збігається з поглядами М. Грушевського [1]. Поступова втрата стратегічного значення передмістя відбувалася на тлі розвитку Києва за часів правління Володимира Великого.

У тісному взаємозв'язку із Києвом розвивалося і політичне життя передмістя, на користь чого свідчать літописні відомості про вбивство місцевою знаттю князя Бориса, надану допомогу князю Святополку в оволодінні столицею. Перебіг подій призвів до політичної суперечки в Києві. Вишгород мав відмінні від Києва риси, проте зі збільшенням меж укріплень останнього змушений був пристосуватися до тодішніх політичних реалій і погодитися на часткову єдність зі столицею.

Слід зауважити, що вагомості Вишгороду, зокрема культурно-релігійної, надавало і розміщення в ньому релігійного центру Турово; на території міста також будували кілька православних і католицьких храмів, серед яких і Успенський Десятинний. Також місто стало некрополем для володарів, де знайшли останній притулок княгиня Ольга, князі Володимир Великий, Борис, Гліб тощо. Особливо роль Вишгорода зросла у XII ст. під час князівських міжусобиць. Місту вдалося зберегти провідне місце в міжкнязівських і релігійних стосунках, незважаючи на втрату значного військово-політичного впливу.

В. Ляскоронський, поділивши населення давньоруського міста на "нижчу" та "нагірну" частини, між якими іноді відбувалися протистояння, дав вичерпну характеристику тогочасної громади. Перша мала торгово-промисловий і частково землеробський нахил, друга – визначала аристократично-військову частину, яку представляли жителі кремля [6].

Значне місце в науковому доробку В. Ляскоронського займають дослідження впливу на розвиток давньоруської держави історичних особистостей. Так, в історичному нарисі автор надав біографічні відомості князя Володимира II Мономаха до 1113 р., висвітливши період його найактивнішої діяльності [3]. Власне ставлення автора до постаті Мономаха підкреслює історичне значення політичної ролі останнього.

В історичний нарис В. Ляскоронським покладено за основу власну доповідь до 900-річчя смерті Володимира Великого, його діяльності, особистим рисам і досягненням [4]. На думку автора, епоха князя Володимира – найвидатніша в удільно-вчовий період, оскільки той час став переломним моментом у суспільно-політичному та церковно-релігійному житті Київської Русі. Для розуміння карколомних подій науковець надав стислу характеристику історії IX ст., звернувши при цьому увагу на часи правління князя Святослава (964–972). Його активну участь у походах, особливо проти сусідів зі сходу та

південного сходу, а також загибель у 972 р. дослідник пов'язував із "візантійською політикою" [4, с. 5]. На думку В. Ляскоронського, Візантія, намагаючись уберегти себе від зовнішньої загрози та відстоюючи власні інтереси, зіштовхувала потенційних суперників. Однак через існування небезпеки з боку печенігів греки намагалися налагодити відносини із Руссю за допомогою культурних і духовних начал, а також і шляхом підкупів. Хрещення Русі автор певною мірою вважав спробою з боку Візантії поновити добросусідські відносини з русичами після загибелі князя Святослава. Автором виокремлено дві причини, які сприяли хрещенню: суспільно-економічна та військово-політична.

Розглядаючи діяльність Володимира, автор зазначив, що той був продовжувачем військово-політичної програми, метою якої було об'єднання руських земель і встановлення контролю над головними водними артеріями. Стосовно боротьби русичів із печенізькими племенами, то В. Ляскоронський наголосив на її захисному характері. Історик вважав, що Візантія могла використати кочовиків як знаряддя боротьби із сусідами і зробив висновок про відсутність планів захоплення Тавриди Київською Руссю. На думку дослідника, прагнення греків (починаючи із III чверті X ст.) встановити тісні відносини, поширити християнство та власну культуру на Русь були пов'язані з напливом кочовиків у цей період, що загрожувало втраті торговельних шляхів.

За В. Ляскоронським, наближення Русі до Візантії в культурному та релігійному напрямках могло сприяти прогресивності відносин і поглибленню взаємодії країн. Для першої прийняття єдиної монотеїстичної релігії сприяло централізації руських племен, а також згуртуванню населення для протидії кочовим племенам.

Автором поставлено під сумнів літописні свідчення про подію хрещення, зокрема, щодо місця його проведення та вимоги одруження князя Володимира із сестрою імператора Василя II. Так, історик висловив припущення, що літописний Корсунь міг бути частиною м. Києва.

Висновок щодо часу появи християнства на Русі ще в IX ст. В. Ляскоронський ґрунтував саме на літописах. Серед шляхів проникнення християнства на руські землі автор розглядав спроби місіонерів Західної Європи, які, поширюючи власну релігію, намагалися займатися і політичними справами. Як приклад, наведено події X ст., коли єпископ Брунон, окрім читання проповідей, намагався сприяти примиренню та укладанню союзу печенігів із Володимиром [4, с. 9].

Щодо внутрішньополітичної діяльності князя Володимира, то автор відзначив його намагання об'єднати Русь шляхом призначення на керівні посади в регіонах своїх синів, а також спроби видати судові статuti як реформу правової сфери. Історик зазначив, що князем було здійснено спробу військової реформи, за якою військо мало бути організоване на народних началах, тобто збільшувалася його чисельність та одночасно зменшувалося державне фінансування.

Підсумовуючи, В. Ляскоронський наголосив на причинах змін, що відбулися за часів Володимира, підґрунтям яких, на його думку, стали настійні вимоги історичних умов того часу та запозичення начал грецької культури.

Тема прийняття Київською Руссю християнства розглянута також і Володимиром Пархоменком у нарисі [8]. Автор дослідив питання історії християнства до появи Русі, походження Руської держави, християнство у Тмуларканській Русі, походження та діяльність князів, обрання візантійської релігії Володимиром. Науковець дійшов висновку, що уведення нової релігії було історично необхідним, оскільки уможливило духовно-матеріальний прогрес, встановлення тісніших контактів

із більш розвиненими народами. А фактичну діяльність Володимира у процесі впровадження християнства на Русі вважав такою, що перевершила спроби в цьому напрямі усіх його попередників – Аскольда, Ольги та Ярополка [8, с. 171]. Досліджуючи літописні свідчення щодо руських делегацій, В. Пархоменко наголосив на їхній, радше, легендарності ніж достовірності, вважаючи, що особливої потреби в посольствах не було [8, с. 172–173]. В автора викликало сумнів також питання щодо хронологічної послідовності хрещення Володимира та киян. Він дотримувався гіпотези О. Шахматова, за якою ці події відбулися одночасно. Однак В. Пархоменко, ґрунтуючись на літописних свідченнях, визначав дату хрещення 988 р., а не 987 р., як зазначено в О. Шахматова. Щодо місця, де відбулося хрещення, то В. Пархоменко, як і В. Ляскоронський, вважав Корсунь імовірною частиною Києва.

На думку автора, релігійна реформа стала визначальною державно-культурною подією. Особливо важливою була підтримка зміни релігії з боку військових і народного віча, оскільки підсилювала керівну роль князя. Поспішність в ухваленні рішення щодо християнства науковець пояснював спробою русичів, скориставшись складним становищем Візантії, встановити із нею зв'язки та створити сприятливу обстановку на час прибуття до Києва візантійської принцеси Анни.

Як і В. Ляскоронський, В. Пархоменко також приділив увагу особистості князя Володимира. Так, на думку дослідника, князь, аби запобігти цілковитому впливу Візантії після прийняття хрещення, проводив збалансовану зовнішньополітичну діяльність щодо залучення якомога більше країн Заходу, зберігаючи військову могутність Руської держави. Так само простежено питання про причини відсутності митрополії через небажання Володимира мати церковну залежність від візантійців, що пояснювалося малочисельністю християн на Русі [8, с. 183]. Головне завдання Володимира автор подавав як "насамперед місіонерське, а не церковно-організаційне", воно мало спонукати князя до релігійного зближення зі слов'янською Болгарією з метою отримання слов'янських богослужбових книг, слов'янської писемності та перших слов'янських священиків [8, с. 185]. Щодо успіхів у справі хрещення, професор зазначив, що за межами Києва цей процес проходив дещо повільніше, особливо на півночі, оскільки "тривалий час зберігалися старі основи народного життя та суспільного устрою Русі" [8, с. 186]. Автор наголосив на значенні історичної особистості князя Володимира як засновника нової епохи поступового утвердження православ'я в Київській Русі.

Як підсумок праці В. Пархоменко зазначив, що князі були головними носіями християнства, яке з'явилося в Тмутараканській Русі ще на початку IX ст., а північна Русь була язичницькою до правління Володимира Великого і християнство до його княжіння поширювалося повільно. Датою хрещення Київської держави визначено 988 р., а більш попереднім спробам запровадити християнство в IX–X ст. чинився опір з боку переважно язичницького київського суспільства.

Одну із праць В. Пархоменко присвятив розгляду наслідків прийняття княгиною Ольгою християнства [7]. Автор наголосив на значенні хрещення попередниці князя Володимира як можливому початку християнізації Русі. Ця визначна подія започаткувала процес входження русичів до родини культурних країн, що сприяло появі та утвердженню в Руській державі просвітництва, розвитку мистецтва тощо

Ґрунтуючись на літописних джерелах, автор дійшов думки щодо варязького походження княгині. Аналізуючи її внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність, науко-

вець акцентував на таких кроках Ольги, як замирення та помста древлянам, проведення адміністративної реформи, спробу зробити християнство панівною релігією в державі.

Автор поставив під сумнів відомості деяких джерел щодо невдалого відвідання Ольгою Константинополя з метою прийняття християнства та, можливо, встановлення родинних зв'язків. Так, літописи посилаються на 955 р. як дату візантійського візиту. Відповідно ж до іншого джерела – праць руського письменника Якова Мнихома, хрещення княгині відбулося у Києві в 954 р. Посилаючись на одну із праць імператора Костянтина Багрянородного, В. Пархоменко визначив імовірною датою візиту 957 р. Також дослідник поставив під сумнів питання обставин власне хрещення княгині. Він зіставив руські, західні та візантійські джерела, аби з'ясувати час хрещення княгині та зробив припущення про можливе знайомство Ольги із християнством на руській землі у 954 чи 955 рр. На його думку, у 957 р. княгиня відвідала Константинополь, де їй було відмовлено у спробі охреститися та поріднити сина Святослава із візантійською принцесою. А 959 р. Ольга розпочала переговори зі Священною Римською імперією, однак спроби долучитися до релігії західного зразка не мали успіху. На думку історика, на це було кілька причин, серед яких – затримка у відрядженні до Київської Русі єпископа Адальберта. Саме за цей час Ольга змогла "переконатися в неприродності своїх надій на далекий Захід, між тим у Києві все їй нагадувало про Візантію, і вона, звичайно, спілкувалася із християнами, які духовно були пов'язані із Царгородом та Східною церквою" [7, с. 16–17].

На думку автора, Ольга нарешті досягнула мети під час візиту до Константинополя приблизно в 960 р. Цього разу ініціатива належала Візантії, що прагнула отримати руську військову допомогу. Хрещення відбулося вже в часи правління Романа II. Визначаючи остаточно правильну, на його думку, дату візиту Ольги до Візантії, В. Пархоменко ґрунтувався на матеріалах хроніки Регінона, відповідно до якої під час візиту єпископа Адальберта у 961–962 рр. Ольга вже була охрещена. Аналізуючи історичні джерела, В. Пархоменко також припустив існування розбіжностей в описах візитів Ольги в Константинополь 957 та 960 рр. [7, с. 18]. Причинами невдалих спроб поширити релігію на Русі дослідник, використовуючи відомості руських літописів, вважав відставання в "історичному прозорінні" населення, відмову князя Святослава прийняти християнство [7, с. 20].

На думку П. Толочка [10, с. 279], як точне датування, так і місце хрещення київських князів, зокрема Володимира, залишаються досі остаточно не визначеними. Щодо місця можливого хрещення, то автор припустив, що Володимир (а раніше й Ольга) хрестився двічі – у Києві та Корсуні (княгиня – у Києві та Константинополі). Вочевидь, на відміну від В. Ляскоронського та В. Пархоменка, дослідник не ототожнював Київ із Корсунем, до якого, за літописними джерелами, Володимир ходив, імовірно, через три роки після прийняття християнства і який у роботі згаданий як візантійське місто [10]. Автор зазначив, що саме візантійський Корсунь настільки вразив уяву Володимира, що князь перебудував Київ на його зразок і заклав власне місто Корсунь на Русі. Історик, як і його попередники В. Ляскоронський та В. Пархоменко, віддав належне досягненням князя Володимира та змінам, що відбулися в руській землі завдяки його діяльності. Автор акцентував, що саме за часів князя навколо Києва, Чернігова та Переяслава сформувалося територіальне ядро Київської держави. Також дослідник піддав критиці літописні

джерела та їхніх авторів, вважаючи, що вони створювали надто ідилічну картину умов князювання Володимира.

Історію релігійних перетворень Київської Русі середини XIII ст. дослідив М. Дашкевич, розглянувши суспільно-політичну діяльність князя Данила Галицького та його вплив на Галицько-Волинську державу як останній оплот Руської держави. Автор приділив увагу розвитку князівства, зокрема церковно-релігійному, та проблеми поширення католицизму. Джерелами, за словами історика, служили "свідчення папських грамот та анналів того часу, пізніші згадки з невідомою основою, але такі, що не вселяють сумніву, та, нарешті, зовсім легендарні звістки" [2, с. 2]. М. Дашкевич, на основі папської були від 12 травня 1234 р. та відомостей про утвердження руської єпископії в Опатові встановив дату возведення Опатівського абата в сан руського єпископа – саме 12 травня 1234 р. [2, с. 7]. Окрім цього, дослідник зробив висновок про поширення католицизму на Русі, яке, на його думку, "було не особливо блискавичним" [2, с. 8]. Через відсутність документальних свідчень науковець припустив, що католицькі проповідники почали відвідувати руські землі після 1234 р.

Досліджуючи питання щодо спроб католицької церкви укласти унію з Галицько-Волинською державою, автор наголосив, що ініціатива в перемовинах належала папі римському Інокентію IV та монахам, які пропонували військову допомогу від західних країн в обмін на окатоличення русичів. Дослідник виявив, що з боку князя Данила простежувався політичний розрахунок на допомогу заходу на тлі прагнення зберегти самостійність руської церкви та держави [2, с. 11]. Опікування видатних руських князів інтересами держави відзначено й у працях [3, 4, 7–9], зокрема щодо князя Володимира, як викладено вище.

М. Дашкевич зазначив, що перемовини князя Данила Галицького не мали жодного стосунку до Ліонського собору та до ідеї папи римського провести перемовини із монголами [2, с. 12, 19]. Посилаючись на були, дослідник дійшов висновку, що до 1246 р. жоден із представників династії Романовичів не звертався до лідера католицької церкви, а також визначив дату надання згоди руським князем на втілення унії в життя – не раніше 3.05.1246 р. [2, с. 26].

Досліджуючи хід подальших переговорів, автор встановив хронологію подій. Перше посольство Данилом Галицьким він датував 1247 р., і саме на той час, на думку автора, припадає охолодження відносин князя із папою, можливо – через відмову першого дати клятву щодо впровадження католицизму [2, с. 28]. Імовірно, на думку М. Дашкевича, з метою спонукати князя до співпраці і через неможливість здійснити хрестовий похід, Інокентій IV пропонував Данилові королівський титул. Однак князь певний час вагався і тільки 1253 р. відбулася його коронація. Проте в 1254 р., через відсутність обіцяної військової допомоги, Данило припинив процес переговорів [2, с. 39]. Остаточний розрив відносин князя із католицькою церквою історик датує 1257 р., коли наступник Інокентія IV – папа Олександр IV – надіслав булу з вимогою окатоличити Галицько-Волинську державу.

Підсумовуючи, М. Дашкевич підкреслив політичне підґрунтя розрахунку руського князя та вказав на його помилки у спілкуванні із представниками католицьких країн та папою римським. Водночас автор визначив позитивні моменти перемовин, такі, як визнання Тевтонським орденом у 1254 р. права Данила Галицького на 1/6 частини Ятвязької землі, установлення тісніших відносин із Тевтонським орденом, наголосивши, що "релігійне спілкування із католицьким світом уберегло

Галицько-Волинську державу від зазіхань з боку західних сусідів [2, с. 44].

Розглянувши історичні праці професорів Університету св. Володимира М. Дашкевича, В. Ляскоронського та В. Пархоменка щодо перебігу та хронології подій вітчизняної історії IX–XIII ст., можна констатувати, що не всі питання були розглянуті ґрунтовно в однаковій мірі. Так, у їхніх наукових дослідженнях досить прикливо було окреслено проблему впровадження християнства на Русі та її взаємовідносини із Візантією та Римом. Авторами детально проаналізовано питання щодо відносин Руської держави із кочовими сусідніми племенами. В. Пархоменко також достатньо детально розглянув питання щодо походження Русі. У меншій мірі було вивчено період XII–XIII ст., під час дослідження якого В. Ляскоронський, зокрема, приділив увагу історії Переяславської землі та кільком міжособистим князівським сутичкам під Києвом. Слід зазначити, що окрему увагу дослідники приділили діяльності князів-володарів, зокрема – Олега, Ольги, Святослава I, Володимира I та Володимира II Мономаха. З іншого боку, автори поставили під сумнів відомості деяких джерел, зокрема літописних, щодо історичних особистостей та хронології історичних подій часів хрещення Русі й упровадження католицизму на її західних територіях, відзначивши роль видатних особистостей у процесі збереження руської державності. Слід акцентувати на спільності поглядів щодо значення суспільно-політичної та церковно-релігійної діяльності князя Володимира I, зокрема – прийняття ним християнства, сприяння наближенню Русі до Візантії у культурному та релігійному напрямках, поглибленню прогресивності відносин і взаємодії держав, а також впливу хрещення на духовно-матеріальний розвиток Русі. Отже, загалом можна зробити висновок про значний науковий внесок професорів у розбудову історичної школи університету.

Список використаних джерел

1. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины / М.С. Грушевский. – СПб: Книгоиздательское товарищество "Просвещение", 1913. – 536 с.
2. Дашкевич М.П. Первая уния юго-западной Руси с католичеством (1246–1254) / М.П. Дашкевич. – К.: Университетская типография И.И. Завадского, 1884. – 46 с.
3. Ляскоронский В.Г. Владимир Мономах и его заботы о благе Русской земли. Исторический очерк / В.Г. Ляскоронский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1892. – 42 с.
4. Ляскоронский В.Г. Главнейшие черты общенационально-политической и церковно-религиозной деятельности князя Владимира Святого и его заслуг в отношении Русской земли / В.Г. Ляскоронский. – Нежин: Типо-лит "Печатник", 1916. – 23 с.
5. Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.: монограф. / В.Г. Ляскоронский. – К.: Типография Н.И. Чоколова, 1897. – 486 с.
6. Ляскоронский В.Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время / В.Г. Ляскоронский. – СПб: Сенатская типография, 1913. – 363 с.
7. Пархоменко В.А. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга / В.А. Пархоменко. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1911. – 21 с.
8. Пархоменко В.А. Начало христианства Руси. Очерк из истории Руси IX–X вв. / В.А. Пархоменко. – Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1913. – 189 с.
9. Пархоменко В.А. У истоков русской государственности (VIII–XI) / В.А. Пархоменко. – Л.: Госиздат, 1924. – 113 с.
10. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
11. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – СПб: Алетей, 2003. – 159 с.

References

1. HRUSHEVSKYI M.S. (1913) *Ilyustrirovannaya istoriya Ukrainy*. St. Petersburg.
2. DASHKEVICH M.P. (1884) *Pervaya uniya yugo-zapadnoj Rusi s katolichestvom (1246–1254)*. Kiev: Universitetskaya tipografiya.
3. LIASKORONSKII V.G. (1892) *Vladimir Monomakh i ego zaboty o blage Russkoy zemli. Istoricheskij очерк*. Kiev: Tipografiya K.N. Milevskoho.
4. LIASKORONSKII V.G. (1916) *Glavnejshije cherty obshchestvenno-politicheskoj i cerkovno-religioznoj deyatel'nosti knyazya Vladimira Svyatogo i ego zaslug v otnoshenii Russkoy zemli*. Nezhin: Tipo-lit "Pечатnik".

5. LIASKORONSKII V.G. (1897) *Istoriya Pereyaslovskoj zemli s drevnejshix vremen do poloviny XIII st.* Monografiia. Kiev: Tipografiia N.I. Chokolova.
6. LIASKORONSKII V.G. (1913) *Kievskij Vyshgorod v udel'no-vechevoe vremya.* St. Petersburg: Senatskaja Tipografiia.
7. PARKHOMENKO V.A. (1911) *Drevnerusskaya knyaginya svyataya ravnoapostolnaya Olga.* Kiev: Tipografiia S.V. Kulzhenko.

8. PARKHOMENKO V.A. (1913) *Nachalo xristianstva Rusi. Ocherk iz istorii Rusi IX–X v.v.* Poltava: Elektricheskaja tipografiia G.I. Markevicha.
9. PARKHOMENKO V. A. (1924) *U istokov russkoj gosudarstvennosti.* Leningrad: Hozizdat.
10. TOLOCHKO P.P. (1996) *Kyivska Rus.* Kyiv: Abrys.
11. TOLOCHKO P.P. (2003) *Kochevyje narody stepej i Kievskaya Rus'.* St. Petersburg: Aleteia.

Надійшла до редколегії 11.04.17

Ye. Dubchak, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE HISTORY OF KIEVAN RUS IN THE SCIENTIFIC WORKS OF THE PROFESSORS OF ST. VOLODYMYR UNIVERSITY (1884–1920)

The article is devoted to the analysis of the views of the history of Kievan Rus, that were expressed in research papers of historians of St. Volodymyr University: M. Dashkevych, V. Liaskoronskyi and V. Parkhomenko. The sources of those research papers are highlighted. The author considered the scholars' denial of some evidence from chronicles, that had described a number of historical characters and the process of the Christianization of the Kievan Rus. The process of the historical development of the Old Rus princedoms is analyzed as well as the impact of the suburb for the defence capacity of Kyiv. The scholars' attitude towards the Christianization of the Kievan Rus and the baptism of dukes. The prerequisites of the Christianization are defined in the article. The rapprochement of Rus and Byzantine Empire in the spheres of culture and religion had a beneficial effect for both states. Christianization of Rus promoted the centralization of Slavic tribes on its territory as well as the unity of people against nomads. The scholars of St. Volodymyr University had had many shared visions of the Kievan Rus history, that were defined by the author.

Key words: history, Kievan Rus, Byzantine Empire, duke, religion, Christianization.

УДК 006.915(495) "71"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.03>

А. Зубко, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДАВНІ МІРИ ВАГИ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Розвиток цивілізації на теренах Середньої Азії відбувався впродовж тривалого часу. Тисячі років люди тут приручали тварин, займалися штучним зрошенням й обробкою землі. Тут виникла самобутня цивілізація землеробів і кочовиків, що освоїли річкові оазиси, степові і підгірні пасовища.

У IV–VIII ст. через Середню Азію проходила караванна торгівля між країнами Далекого Сходу і Передньої Азії.

Розвиток виробництва і торгівлі зумовив поступове створення в Середній Азії системи мір та ваги, заснованої на еталонах мір. Політична нестабільність, навали завойовників впливали на цей процес. Нині вивчення мір Середньої Азії є актуальним для істориків.

У статті простежено становлення системи мір ваги в Середній Азії, встановлено ступінь впливу на її формування системи мір ваги інших цивілізацій у різні періоди історії. Визначено роль науки та культури в Середній Азії при розробці структури її вагової системи.

Ключові слова: система вагових мір, золотий міскал, срібний дирхем, ратл, ман.

Багата матеріальна і духовна культура Середньої Азії має свої витoki в найдавнішій історії людства. Зародження землеробської культури тут відноситься до VI тис. до н. е. У V–IV тис. до н. е. починається лиття міді. Згодом розвинулося виробництво вовняних, бавовняних і шовкових тканин, обробка металів і виготовлення металевих знарядь, карбування монет, виробництво різнокольорового скла тощо.

На межі III–II тис. до н. е. в оазисах Середньої Азії виникають перші центри ремесла і торгівлі. Були встановлені торгові зв'язки з давніми цивілізаціями Сходу: "У культурі середньоазіатських племен помітні зв'язки із центральноіранськими пам'ятками і в опосередкованій формі – з високорозвиненими культурами Еламу і Шумеру" [1, с. 284].

Тисячоліття історії Середньої Азії наповнені вікопними подіями – великими переселеннями народів, військовими походами та ін. У другій половині II тис. до н. е. починається рух із півночі до Середньої Азії кочових племен аріїв. Серед населення поширюються індоіранські державні традиції і мови. У перших століттях н. е. зі сходу до Середньої Азії рухаються тюркомовні кочовики – гунни, які наприкінці III ст. створюють тут свою державу [2, с. 80–81]. Внаслідок цього тюркські й іранські мови і досі панують у Середній Азії.

Розвиток економіки був зумовлений тією обставиною, що через територію Середньої Азії проходило чимало найважливіших світових торгових шляхів. Вона мала розвинені торгові зв'язки з Месопотамією, Єгиптом, Грецією, Римом, Індією, Китаєм та іншими країна-

ми. Це сприяло запозиченню в Середньої Азії елементів культур цих цивілізацій.

У межиріччя Сир-Дар'ї та Аму-Дар'ї на межі VIII–VII ст. до н. е. з'явилися перші міста. Тоді ж у Бактрії і Хорезмі з'являються перші державні об'єднання, що встановлюють політичні й економічні зв'язки з Вавилоном, Ассірією та князівствами Індії.

Це підтвердили археологічні розкопки, проведені в одному з найдавніших міст Середньої Азії Бухарі. "Особливо потужними виявилися нижні шари античного періоду (IV–III ст. до н. е. – IV ст. н. е.); верхні шари лишилися від середньовічного міста IX – початку XX ст. Таким чином, вік Бухарі – не менше 2500 років, як і Самарканда" [3, с. 55]. У свою чергу: "Столицю Согдіани Мараканду ототожнюють із давнім Самаркандом. Уже в VIII – на початку VII ст. до н. е. група поселень Афрасіаба була оточена спільним захисним валом. Виникло трикутне городище площею понад 200 га" [4, с. 5].

Місто на пагорбі Афрасіаб існувало близько двох тисяч років до XIII ст., коли було зруйноване монгольськими завойовниками. Згодом виник Самарканд у сучасних кордонах.

Економічному розвитку давньої Согдіани (Согд), розташованої між долинами рік Зеравшана і Кошкардар'ї, сприяло появі в перших століттях нашої ери Великого шовкового шляху. "На перетині торгових шляхів між Китаєм, Індією, Парфією і Персією сформувалася унікальна согдійська культура, що синтезувала досягнення Заходу і Сходу, місцевих культур і зороастризму. Подібно фінікійцям Середземномор'я, согдійці колонізували Великий

шовковий шлях, створивши торгові поселення уздовж шляхів із Центральної Азії в Китай. Давні согдійські листи, знайдені в Китаї поблизу Дуньхуана, свідчать про те, що торгові операції далеких колоній субсидувалися багатими домами із Самарканда, Пайкенда та інших великих міст Согда. Тоді согдійська мова стала основною мовою спілкування на Великому шовковому шляху" [4, с. 10].

Зовнішні впливи в Середній Азії часто були пов'язані із захопленням її території іноземними військами. Іноземні завойовники керувалися словами, що належать одному з полководців Александра Македонського: "Треба перенести війну в Азію, а щастя Азії до себе".

Однак слід зауважити, що міжнародна транзитна торгівля і періодичне входження території Середньої Азії до складу іноземних імперій певним чином долали географічну ізоляваність регіону. Відомий історик Ф. Шахермайр так оцінив природні умови Середньої Азії: "З Даху світу" (Паміру – А.З.) розтікалися на всі боки ріки, несучи під променями південного сонця свої каламутні талі води. Вони дарували життя долинам, лугам і навіть пустелям, поки врешті не зникали в мертвих пісках. Вічні сніги й облікаюча спека, потоки води і ненажерливі степи, оброблена земля і пустелі, достаток і вічна нужденність... Пустелі відокремлювали Східний Іран від західного і південного узбережжя, не кажучи вже про Європу і про решту Азії. Від Індії він був відокремлений, крім того, високими горами" [5, с. 188].

Внаслідок походів перського царя Кіра в останній третині VI ст. до н. е., Согдіана потрапила до складу Ахеменідської імперії, створивши разом із Хорезмом і Парфією XVI сатрапію [6, с. 27–29].

У другій половині IV ст. до н. е. Середня Азія була завойована Александром Македонським, який зруйнував імперію Ахеменідів. Ці землі перетворюються на форпост елліністичної культури. У III – першій половині II ст. до н. е. Согдіана стала частиною елліністичного Греко-Бактрійського царства, яке згодом було знищено скіфськими племенами [7, с. 209–212].

Конфедерація середньоазіатських князівств у 30-х рр. VII ст. визнала протекторат китайської імперії Тан.

Наприкінці VII – на початку VIII ст. Середня Азія була завойована арабами і приєднана до Арабського халіфату. "На початку VIII ст. арабський воєначальник Кутейба завойовував Тохарістан, Бухару, Хорезм і в 712 р. взяв в облогу Самарканд... Самаркандський ішхид Гурек підкорився і визнав себе васалом Халіфа" [4, с. 15]. Населення більшої частини Центральної Азії прийняло арабську релігію і культуру.

Після розпаду Халіфату Середня Азія опинилася під владою місцевої династії Саманідів. У X ст. держава Саманідів стала найбільшою державою на Середньому Сході. Вона встановила контроль над континентальною торгівлею.

На початку XI ст. держава Саманідів була зруйнована кочовиками-тюрками. В XI–XII ст. Середньою Азією правили тюркські династії Караханідів, Газневідів, Сельджукідів.

Розвиток місцевого державотворення був продовжений у Хорезмі, котрий поступово об'єднав під своєю владою значну частину території Центральної Азії. "У кінці XII – на початку XIII ст. держава Хорезмшахів – найбільше і наймогутніше державне об'єднання на мусульманському Сході" [8, с. 4].

У 1220–1221 рр. монгольська навала знищила хорезмську державу. Чингіз-хан віддав владу над Середньою Азією своєму синові Чагатаю. "Він також отримав загін в чотири тисячі вояків, одним із воєначальників якого був предок Аміра Темура – амір Карачар із барласів" [4, с. 32].

Представник монгольського роду Тамерлан, або як його звали в Середній Азії – Амір Темур, у XIV ст. створив імперію із центром у Самарканді. Його нащадки Темуріди правили до кінця XV ст.

На початку XVI ст. Середню Азію завойовував військово-політичний союз племен узбеків на чолі із Чингізідом Шейбані-ханом. Після Шейбанідів влада тут перейшла до династії правителів Астраханського ханства з роду Чингізідів. У середині XVIII ст. владу отримала місцева династія Мангітів (1747–1920), що створила державу – Бухарський емірат. У другій половині XIX ст. землі Середньої Азії переходять під протекторат Російської імперії.

Події політичної історії, напрями економічних зв'язків, особливості культурного розвитку – усе це позначилося на мірах ваги в Середній Азії. Як зауважувала автор по суті єдиного дослідження із зазначеної проблематики Є.А. Давидович: "Метрологія Середньої Азії – предмет складний і мало вивчений. Невелика кількість спеціальних статей, присвячених окремим питанням, та побіжні "примітки" про окремі пізні міри, кочуючі із праці у працю, – ось той невеликий фонд, який мають у розпорядженні дослідники при вивченні історії й економіки Середньої Азії" [9, с. 77].

Цікавилися окремими середньоазіатськими ваговими мірами Ф. Петрушевський [10], І. Кауфман [11], Г. Федоров-Давидов [12], В. Хінц [13] та ін. Вагові норми монет у Середній Азії вивчав Т. Ходжанізов [14].

Однак і досі, як уже зазначалося, робота Є.А. Давидович "Матеріали з метрології середньовічної Середньої Азії", що вийшла в 1970 р., є основним дослідженням цієї проблеми.

Автор наукової роботи поставила завдання розташувати одиниці мір в алфавітному порядку та зібрати численні фактичні матеріали про реальні розміри одиниць мір у різних місцях у різні часи. "Із цією метою нами була здійснена спроба звести разом усі доступні нам матеріали, проаналізувати і систематизувати уривчасті, розрізнені, інколи непевні і суперечливі повідомлення різних джерел, за окремими одиницями виявити їхній зв'язок і встановити системи мір, що існували в різний час у різних областях Середньої Азії" [9, с. 77].

Однак автор визнала, що пропонувані матеріали з метрології Середньої Азії далекі від повноти. Причиною цього є недостатня розробленість джерельної бази. Проведена дослідницька робота в зазначеному напрямі є незначною.

Слід зауважити, що досі не встановлене походження систем мір ваги Середньої Азії, не визначено міри іноземних впливів на становлення цих систем у різні часи. Поставлені перед дослідниками наукові завдання щодо визначення маси окремих мір ваги і співвідношення одиниць мір у системах мір ваги Середньої Азії і досі не виконані в повній мірі. Усе це вимагає проведення подальших досліджень щодо цієї наукової проблематики.

Переважає більшість писемних джерел, що стосуються зазначеної проблематики, належать до часів середньовіччя. Дослідження археологічних джерел, що стосуються давніших часів, у такому сенсі майже не проводилося.

Однак окремі відомості про давні міри Середньої Азії у джерелах є. Зокрема, згадується так званий ансир бухарський = 545,75 г. За масою це не що інше, як срібна вавилонська міна II тис. до н. е. У свою чергу, маса хорезмського міскаля в 4,55 г тотожна золотому соліду римського імператора Константина, карбування якого було розпочате в 308 р.

Суттєву інформацію про давні міри може дати аналіз принципу поділу одиниць ваги в пізньосередньовічних середньоазіатських системах.

Поділ дрібних одиниць ваги в Середній Азії був таким: міскал = 6 дангам = 12 німдангам = 24 нахудам (тассу) = 96 або 100 джоу (також хабба й арпа).

Тут привертає увагу притаманний давній месопотамській системі ліку поділ одиниць на 6. У Середній Азії термін "данг" використовувався для означення 1/6 одиниць ваги, довжини і площі [9, с. 81]. "Німданг" був половиною данга – 1/12 зазначених одиниць мір.

Однією з найбільш використовуваних одиниць ваги в містах й областях Мавераннахра (міжріччя Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї) був "сір". Упродовж усього середньовіччя він вважався тут 1/40 мана (батмана). Сір зафіксований у системі поділу різних типів мана Самарканду, Бухарі й інших міст регіону.

Використання вагової одиниці сір у Середній Азії свідчить про вплив індійських систем мір ваги.

Суто індійська система мір ваги побудована за принципом поділу за пальцями – 10–20–40–80 – ще первісних часів. В індійській системі мір ваги велику одиницю кандаку поділяють на 10 і 20, ман – на 40, сір – на 40 і 80, сікку – на 80. Окремі одиниці ваги, що входили до цієї системи, мали поділ за системою двох – 2–4–16–32–64. Індійська система мір ваги у важкому (пакка) і легкому (кутча) варіантах мала розповсюдження в Північній та Південній Індії, на східному Коромандельському узбережжі.

На західному Малабарському узбережжі Індії була створена індійсько-месопотамська система мір ваги, що мала змішану структуру поділу одиниць. Великі одиниці ваги в ній поділялися за пальцями – кандака на 10 і 20, ман на 40. Менші одиниці розділені за месопотамським принципом поділу на 6.

Можливо, давні системи мір ваги Середньої Азії теж утворилися подібним чином. З Месопотамії прийшли дрібні міри ваги, якими зважували золото і срібло. Перші монети потрапили сюди з Ірану, коли землі Середньої Азії в VI–IV ст. до н.е. перебували в складі імперії Ахеменідів.

Великі одиниці ваги в Середній Азії мали індійську систему поділу одиниць за пальцями – на 10, 20, 40, та за системою двох – 2, 4, 8, 16. Це пояснюють великим обсягом торгівлі з Індією через територію сучасного Афганістану. Крім уже згаданого поділу ману на 40 сірів, у системі кратних ману важливе місце займав "дунімсир". Обсяг дунімсира, який відповідав 1/16 мана, залежав від маси відповідного мана. "Слід підкреслити, що дунімсирі різних розмірів у пізньосередньовічній Середній Азії були часто вживаними одиницями ваги. Крім того, поділ манів на кратні в Бухарі, Самарканді і деяких інших місцях Середньої Азії здійснювали саме через дунімсир" [9, с. 81].

Це нагадує перехідну мадраську вагу в Індії. Поширена на східному Коромандельському узбережжі, вона стосувалася обох основних вагових систем – індійської та індійсько-месопотамської. Більші одиниці поділялися в ній за пальцями – на 20–40, та за системою двох – на 16–32. У свою чергу, менші одиниці: сір = 480 сікк, поллам = 60 сікк, поділені за месопотамським принципом поділу на 6.

Розвитку й удосконаленню систем мір ваги в Середній Азії сприяли досягнення видатних середньоазіатських учених Ал-Хорезмі, Фарабі, Беруні, Ібн-Сіні (Авіценни) та ін. Узагальнивши досягнення вавилонської та індійської наукових шкіл математики, астрономії, медицини, учені Середньої Азії зробили значний внесок у подальший розвиток цих наук.

Головним елементом кожної системи мір є числова система, через яку ведуть рахунок одиниць мір. Поділ одиниць за пальцями, відомий ще від часів первісної доби, дав поштовх розвитку десяткової системи рахунку. У Давньому Єгипті числа від 1 до 9 позначали відпо-

відною кількістю рисочок-пальців, більші числа позначали спеціальними знаками. Схожа за принципом позначення чисел система була в Давньому Римі. У давніх греків існувала відповідна зазначеним цифрам власна система геродіанівських цифр.

Від першого у світі фінікійського алфавіту іде використання в ролі цифр літер. За цим принципом греки у V ст. до н.е. створили іонійську цифрову систему. Згодом фінікійський алфавіт і система позначення цифр літерами з певними змінами і доповненнями була прийнята в багатьох країнах світу, у тому числі і в Київській Русі.

Значний внесок в удосконалення принципів нумерації чисел був зроблений у Давньому Вавилоні, де була розроблена перша у світі позиційна система ліку, у якій від розташування знака в запису числа залежало його числове значення. Однак головним відкриттям у сфері математики був і є досі винахід індіями позиційної десяткової системи із дев'ятьма цифрами і нулем, який вони назвали "шунья" – "порожнеча". Щоправда, поняття "нуль" з'явилося ще у вчених Александрії за античної доби, а згодом було запозичене в Індії.

Уперше познайомив Арабський халіфат і держави Західної Європи з індійською системою нумерації видатний середньоазіатський учений IX ст. Ал-Хорезмі. Латинський переклад XII ст. трактату Ал-Хорезмі "Algorithmi de numero Indorum" зберігся в єдиному кембриджському рукописі і був виданий у середині XIX ст. Із XII ст. в Західній Європі терміном "Algorithmus" (Ал-Хорезмі) пачали означати нову систему лічби з арабськими (насправді індійськими. – А. З.) цифрами (на противагу римській). У своїй науковій праці "Короткий трактат із розрахунку відтворення і протиставлення" Ал-Хорезмі створив сам термін "алгебра", чим відкрив нову добу в математиці. Хоча деякі дослідники вважають, що Ал-Хорезмі значною мірою узагальнив досягнення давньоіндійської та давньоіранської шкіл математики.

Від назви запропонованої вченим математичної операції "аль-джебр" походить слово "алгебра". Ім'ям самого Ал-Хорезмі (в лат. формі "Алгоритмі") назвали обчислення за достеменно визначеними правилами – "алгоритм". Зв'язок праць Ал-Хорезмі з індійсько-іранською традицією підкреслюється тією обставиною, що в його астрономічних таблицях початковим меридіаном був Арін в Індії, а літочислення дається за ерою останнього царя доісламського Ірану Єздгерда.

Щоправда, тривалий час мусульманські вчені в астрономічних розрахунках шестидесяткові дробі (вавилонська система ліку. – А. З.) позначали літерами арабського алфавіту – за фінікійською системою позначення цифр літерами. У торгових операціях числа впродовж тривалого часу записували словами. Однак із середини IX ст. десяткова позиційна нумерація входить в математичну науку, а згодом у господарство, торгівлю і системи мір.

У кінці VIII ст. халіф Харун ар-Рашид – герой казок "Тисяча і однієї ночі" – заснував у Багдаді "Дім мудрості" – своєрідну Академію наук Арабського халіфату. Внаслідок цього: "На арабській мові з'явилися не тільки твори античних філософів, але й численні трактати з астрономії, математики, медицини та інших "давніх наук" [15, с. 53–54].

У 813–818 рр. син Харуна ар-Рашида халіф Мамун фактично переніс столицю халіфату до Середньої Азії в місто Мерв, де зібрав навколо себе найвідоміших середньоазіатських учених. Повернувшись до Багдаду, він поновив діяльність "Дому мудрості". Опанувавши античні, індійські й іранські наукові традиції, середньоазіатські й арабські вчені почали самостійні дослідження в галузі математики, астрономії, географії, медицини, мінералогії тощо. Очолив багдадський "Дім

мудрості" Ал-Хорезмі. Астрономічні обсерваторії при ньому спочатку очолив мервський астроном Яхья ібн Абу Мансур, а згодом інший середньоазіатський учений Халіф ібн Абу Ал-Малік.

Головна увага приділялася математиці обчислювального характеру. У галузях арифметики й алгебри середньоазіатські вчені перевищили рівень своїх попередників – вавилонян, греків, іранців, індійців.

Після розпаду Арабського халіфату середньоазіатські вчені повернулися на батьківщину. У другій половині IX – на початку X ст. самостійні наукові центри виникли у К'яті, Самарканді, Бухарі, Мерві, Нішапурі. У 973 р. у К'яті народився Абу Рейхан Біруні – видатний учений, автор "Хронології", "Геодезії", "Індії", "Канону Масуда", "Мінералогії" та інших наукових праць. У зіджах – астрономічних таблицях Біруні – помітне знайомство з індійською астрономією. У деяких із цих таблиць простежується вплив астрономічних та астрологічних трактатів Сасанідського Ірану та навіть сліди лінійних методів, створених у Давньому Вавилоні [15, с. 273].

Послідовниками Біруні стали вчені світового рівня. Найвідоміший із них – Омар Хайям, який творчо розвинув методику досліджень Біруні у своєму знаменитому науковому трактаті про удільну масу.

Розвиток астрономії і математики тривав у Середній Азії і в наступні століття. Багаторічні спостереження за небом зводилися в астрономічні таблиці. В XI ст. астрономічні таблиці (зіджі) створював Омар Хайям, у XIII ст. – Наср ад-Дін Тусі. У 1420 р. онук Тамерлана Улугбек створив у Самарканді велику обсерваторію, де впродовж трьох десятиліть вели астрономічні спостереження. "Зідж Улугбек", який містив каталог 1018 зірок, згодом був опублікований у 1648 р. в Оксфорді. На думку багатьох учених, у цій праці досягнутий максимум можливого з того, що можна зробити в астрономії без застосування телескопа.

На жаль, на відміну від інших наук, жодної праці з метрології, створеної в Середній Азії в добу середньовіччя, не збереглося. З огляду на це систему середньоазіатських вагових мір слід відтворювати на підставі аналізу існуючих джерел.

В основу системи вагових мір Середньої Азії, без сумніву, були покладені арабські вагові міри. Після входження на початку VIII ст. земель Середньої Азії до Арабського халіфату, тут поширилися мусульманська релігія, арабська матеріальна і духовна культура.

В арабській системі грошово-вагових мір 1 ман дорівнював 2 ратлям по 130 дирхемів. Ратль Багдаду, столиці Арабського халіфату, вважався канонічним. Він становив $406,25 \text{ г} = 90 \text{ міскалів} = 130 \text{ дирхемів}$. Основу системи арабських монетних ваг становили дирхем та міскал, що походив від римсько-візантійського соліда. Канонічно, за нормами шаріату, маси міскаля та дирхема співвідносилися як 10:7, але на практиці – як 3:2.

Міскал – це маса класичного арабського золотого динара в 4,235 г. Канонічне співвідношення 10:7 визначає для срібного дирхема масу в 2,964 г, фактичне ж співвідношення 3:2 – 2,82 г.

Після розпаду Арабського халіфату єдина система мір ваги зазнала змін. У мусульманських еміратах виникли ратлі не тільки у 130 дирхемів, а й у 144, 200, 300, 400, 520, 600 і більше дирхемів. Маса міскаля зростає до 4,46 – 4,62 г, дирхема – до 3,12 – 3,2 г. Із плином часу виникло безліч стандартів міскаля та дирхема, за якими карбували монети.

В арабській ваговій системі маса монетних одиниць відрізнялася від норм торгової ваги. В арабському халіфаті "дирхем ал-кайл", або "ваговий дирхем", та ваговий міскал мали інші норми маси, ніж монетні одиниці.

Золотий міскал і срібний дирхем поділялися на золоті і срібні кірати і хабби. В Іраку й Ірані золотий міскал = 20 кіратів = 60 хабб; срібний дирхем = 12 кіратів = 48 хабб. В Аравії, Єгипті та Сирії золотий міскал = 24 кірати = 60 хабб; срібний дирхем = 16 кіратів = 60 хабб.

Система дрібних мір ваги в Арабському халіфаті мала такий вигляд: золотий міскал = 20 кіратів = 24 харруби = 60 хабб = 90 камха = 240 арузз = 6000 хардалів.

Кірат або харруба (біб рожкового дерева) = 0,189 г; хабба (зерно ячменя) = 0,07 г; камха (зерно пшениці) = 0,048 г; арузза (рисове зерно) = 0,018 г; хардал (зерно гірчиці) = 0,0007 г.

У Середній Азії класична арабська система мір ваги була суттєво перероблена. Так, головним еталоном, за яким вираховували масу всіх одиниць мір ваги Середньої Азії, була "арпа" – "зерно". У Хорезмі в XIX ст. арпа = 0,045 г. Це маса зерна пшениці, а не ячменя в 0,064 г, на яку була орієнтована арабська система ваги.

Як уже зазначалося, система дрібних мір ваги в Середній Азії мала такий вигляд: міскал = 6 дангам = 12 німдангам = 24 нахудам = 96 або 100 арпа.

Як бачимо, у Середній Азії переробили арабську систему дрібних мір ваги. Так, співвідношення: міскал = 24 нахуди (кірата), відповідає арабській системі. Однак поділ на 6 та 12 характерний для давньої вавилонської системи ліку. У свою чергу співвідношення: міскал = 12 німдангів = 96 або 100 арпа, нагадує співвідношення візантійських вагових мір: літра = 12 унгий = 96 драхм. Візантійський вплив простежується також у марочних вагових мірах Єгипту XVI–XIX ст.: міскал = 1,5 дирхема = 24 кірата = 96 хабб.

Поділ ратлю (від грецького "літра", "літрон") в середньоазіатській ваговій системі відповідав основам арабської системи мір ваги. Так, ратль Бухари = 20 істарів по 4,5 міскаля = 90 міскалей. Це половина канонічного багдадського мана. Істар (від грецького "статер") органічно увійшов у систему канонічних ратля і мана.

В Ірані й Індії основною ваговою одиницею середньої маси були не арабські ратлі, а мани (вавилонська "міна"). Це також було основною особливістю середньоазіатської вагової системи. Як зауважила Є.А. Давидович: "Усі виявлені середньоазіатські мани, крім того, побудовані не на дирхемах, а на міскалях або перераховані в міскалі" [9, с. 85]. У Середній Азії міскал дорівнював золотій монеті тілла. Орієнтація вагової системи Середньої Азії на масу золотого динара – вагового міскаля, а не срібного дирхема, можливо, є наслідком індійського впливу. Золота монета Кушанської держави I–III ст. звалася "динара" і важила 7,6 г. Срібна монета під назвою "рупія" з'явилася в Індії в середині XVI ст. До цього так низива срібні зливки визначеної ваги.

У середньоазіатській ваговій системі поділ ману здійснювали не за арабським зразком, а за власною структурою одиниць ваги.

Ман = 4 великих четвєрті (чаряака) = 16 дунімсїрів = 64 чаряака = 256 німча. Отже, велика одиниця ваги поділена на четвєрті: ман = 4 великих чаряака; великий чаряак = 4 дунімсїри; дунімсїр = 4 чаряака; чаряак = 4 німча.

В арабській системі ваги таких одиниць немає. Можна лише згадати іранську "тебрїзьку" систему ваги XVIII ст.: ман = 4 чареки (четвєрті) = 8 сайі = 50 сїрів.

Ман у Середній Азії складався із 40 сїрів, але головна лінія подїлу здійснювалася не через сїр, а за розділом на 2 і 4. У системі подїлу одиниць ваги в деяких областях сїр відсутній, але подїл ману на 2 і 4 залишається незмінним.

На базарах міст Середньої Азії існували мани різної маси. Потреби торгівлі були причиною появи нових одиниць ваги, яких називали мани.

У Бухарі та Самарканді: ман = 4000 міскалей по 5 г = 20 кг. У Хорезмі подвійний ман = 40 кг. Поділ ману відбувався за такою системою: ман = 40 сірів = 16 дунімсірів; дунімсір = 4 чаряка; чаряк = 2 німчаряка = 4 німча; німча = 2 німнімча.

Великі одиниці ваги в Середній Азії поділяли за арабською системою. Так, в арабській системі: кінтар = 100 ратлів, у середньоазійській системі: харвар = 100 хорезмських ратлів. У Хорезмі ратл = 330 дирхемів = 1031,25 кг.

Потреби економіки призвели до виникнення різноманітних дрібних одиниць ваги. Зокрема, у Ходженді в 1874 р.: чаряк = 16 чакса; чакса = 40 пайса. Знову бачимо індійський принцип поділу одиниць. Маса пайса була різною: пайса в 4,5 міскалей = 20,5 г; пайса у 5 міскалей = 22,8 г; пайса в 6 міскалей = 27,3 г.

У Бухарі XIX ст. "санг" або "танг" (камінь) = ¼ німча = 125 г. У Хіві: агри = 1/320 мана в 20 кг = 62,5 г. Агри = 13 хорезмських міскалей по 4,53 г = 80 арпа по 0,045 г.

У багатьох містах відома одиниця "гарібак". Гарібак = 1/2048 самаркандського мана = 128 г. Система поділу ташкентського мана містить одиницю "гітча". Гітча = 1/1024 мана Ташкента = 168 г. Іншою кратною одиницею при поділі ташкентського мана була "ілча". Ілча = 1/512 мана = 336 г.

Ці й інші одиниці були взяті із системи поділу середньоазійських манів на 2 і 4 як найбільш придатні для торгівлі.

У другій половині XIX ст., після приєднання земель Середньої Азії до Російської імперії, відбулося пристосування окремих середньоазійських вагових мір до російської вагової системи. Цьому сприяла подібність деяких мір. Так, маси арабського ратла в 406,25 г та російського фунта в 409,51 г, арабського золотого динара в 4,235 г. та російського золотника в 4,266 г. майже тотожні між собою. Зважаючи на це, у Середній Азії швидко увійшла вжиток російська міра ваги пуд у 16,38 кг, який містив 40 фунтів. "У Середній Азії пуд як самостійну одиницю почали використовувати ще до російського завоювання, не кажучи вже про те, що штучно створювані із XVI–XVII ст. одиниці ваги з місцевими, середньоазійськими назвами підганялися під ціле число пудів" [9, с. 100].

Мани в Середній Азії, як і в інших землях Близького і Середнього Сходу, утворювалися з певної кількості ратлів і міскалів. Так, у Хіві в XVII ст. були мани в 10 і 12 ратлів. У XIX ст. в Бухарі і Самарканді 1 ман = 20 кг = 50 ратлів, у Хорезмі подвійний 1 ман = 40 кг = 100 ратлів. У XVII ст. в Бухарі були мани у 2, 10, 16, 64, 320, 640 ратлів. У Катта-Кургані був ман у 400 ратлів, в Карси 1 ман = 10 ратлів. У Джизаку був батман у 480 ратлів, у Зааміні батман = 160 ратлів, у Фергані батман = 400 ратлів, у Кулябі батман = 800 ратлів. У різних регіонах Середньої Азії також існували мани у 388, 440, 460, 612, 820, 1024 ратлів.

Звичайно, маса манів і батманів у Середній Азії згодом була підлаштована під російські фунти і пуди, але те, що вони були створені раніше на підставі місцевих міскалів і ратлів, не підлягає сумніву.

Підсумуємо. Вагова система Середньої Азії формувалася впродовж тривалого часу – кількох тисяч років. У II–I тис. до н. е. значний вплив на неї здійснила месопотамська система вагових мір. Це видно по поділу одиниць ваги, довжини і площі в Середній Азії на 6 – за месопотамською системою ліку одиниць мір.

Великий вплив, можливо, більш пізній за часом, на міри Середньої Азії створений індійськими системами мір ваги. Внаслідок цього в Середній Азії був поширений поділ мір ваги на 2 і 4, а також на 40 одиниць. Та-

кий поділ одиниць притаманний саме індійським системам мір ваги.

Давньогрецький вплив на міри Середньої Азії не простежується. Влада імперії Александра Македонського тут була нетривалою. Створене після її розпаду Греко-Бактрійське царство, яке існувало понад сто років – 250–135 рр. до н. е., мало нечисленне порівняно з місцевими народами грецьке населення. За часи свого існування воно відчувало потужний економічний і культурний вплив з боку Ірану та Індії.

У свою чергу, запозичень із китайської системи вагових мір у Середній Азії також не було зроблено. Орієнтація на Китай конфедерації князівств Согда мала місце в середині VII ст. У Самарканді тоді почали карбувати монети за китайським зразком із квадратним отвором посередині. Проте все це було швидко перерване арабським завоюванням.

У VIII ст. разом із релігією і культурою в Середній Азії запозичили арабську систему мір ваги. Однак тут вона значним чином була перероблена. Це стосується маси окремих вагових одиниць і системи їх поділу. Загалом, міри Середньої Азії більше тяжіли до іранського варіанту арабської вагової системи.

У другій половині XIX ст. маса одиниць середньоазійської системи мір ваги була певним чином підлаштована під російські вагові міри.

Список використаних джерел

1. История Древнего Востока: учеб. изд. / А.А. Вигасян, М.А. Дандамаев, М.В. Крючков; под ред. В.И. Кузицина. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1988. – 416 с.
2. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия / Л.Н. Гумилев. – Бaku: Азернешр, 1990. – 312 с.
3. Бухара: Музей под открытым небом / Т. Пулатов. – Ташкент: Изд-во лит-ры и искусства им. Гафура Гуляма, 1991. – 256 с.
4. Арапов А.В. Самарканд: Шедевры Центральной Азии. 2-е изд. / А.В. Арапов – Ташкент; М.: Изд-во журнала "San'at" – ИТД "SMI-ASIA", 2008. – 112 с.
5. Шахермайр Ф. Александр Македонский / Ф. Шахермайр. – М.: Наука, 1984. – 384 с.
6. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы / М.А. Дандамаев. – М.: Наука, 1985. – 319 с.
7. Левек П. Эллинистический мир / П. Левек. – М.: Наука, 1989. – 252 с.
8. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегенидов 1097–1231 / З.М. Буниятов. – М.: Наука, 1986. – 248 с.
9. Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии / Е.А. Давидович. – М.: Наука, 1970. – С. 79–144.
10. Петрушевский Ф.И. Общая метрология: в 2 ч. / Ф.И. Петрушевский. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1849. – Ч. I: Содержащая описание мер, весов, монет и времяисчисления нынешних и древних народов. – (II), 632 с.
11. Кауфман И.И. Русский вес его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времён. Опыт исследования / И.И. Кауфман // Записки нумизматического отделения императорского русского археологического общества. – СПб., 1906. – Т. I. – С. 93–183.
12. Фёдоров-Давыдов Г.А. Монеты рассказывают / Г.А. Фёдоров-Давыдов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 136 с.
13. Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему / В. Хинц. – М.: Наука, 1970. – С. 1–78.
14. Ходжаниязов Т. Денежное обращение в государстве Великих Сельджуков (по данным нумизматики) / Т. Ходжаниязов. – Ашхабад: Ылым, 1977. – 119 с.
15. Тимофеев И.В. Бируни / И.В. Тимофеев. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 304 с.

References

1. KUZISHHIN V.I. (ed.) (1988) *Istoriya Drevnego Vostoka*: 2nd edition. Moscow: Vysshiaia Shkola.
2. GUMILYOV L.N. (1990) *Tsyacheletiyе vokrug Kaspiya*. Baku: Azerneshr.
3. PULATOV T. (1991) *BUKHARA: Muzej pod otkrytym nebom*. Tashkent: Izdatelstvo literatury i iskusstva imeni Gafura Gulyama.
4. ARAPOV A.V. (2008) *Samarkand: Shedevry Tsentralnoj Azii*. 2nd edition. Tashkent – Moscow: Izdatelstvo zhurnala "Sanat" – YTD "SMI-ASIA".
5. SHAKHERMAIR F. (1984) *Aleksandr Makedonskij*. Moscow: Nauka.
6. DANDAMAIEV M.A. (1985) *Politicheskaya istoriya Axemenidskoy derzhavy*. Moscow: Nauka.
7. LEVEK P. (1989) *Ellinisticheskij mir*. Moscow: Nauka.

8. BUNIYATOV Z.M. (1986) *Gosudarstvo Xorezmshaxov – Anushtegenidov 1097–1231*. Moscow: Nauka.
9. DAVYDOVICH YE.A. (1970) *Materialy po metrologii srednevekovoy Srednej Azii*. Moscow: Nauka.
10. PETRUSHEVSKIY F.I. (1849) *Obshchaya metrologiya*. St. Petersburg. Tipografiya Eduarda Praca. – Ch.I: *Soderzhashchaya opisaniye mer, vesov, monet i vremyaischisleniya nineshnix i drevnix narodov*.
11. KAUFMAN I.I. (1906) *Russkij ves ego razvitie i proisxozhdenie v svyazy s istoriej russkix denezhnyx sistem s drevnejshix vremyon*. Opyt

- issledovaniya. In: *Zapiski numizmaticheskogo otdeleniya imperatorskogo russkogo arxeologicheskogo obshchestva*. T. 1. St. Petersburg. P. 93–183.
12. FYODOROV-DAVYDOV G.A. (1963) *Monety rasskazvuyut*. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR.
13. KHINC V. (1970) *Musul'manskiye mery i vesa s perevodom v metricheskuyu sistemu*. Moscow: Nauka.
14. KHODZHANIYAZOV T. (1977) *Denezhnoe obrashcheniye v gosudarstve Velikix Sel'dzhukov (po dannym numizmatiki)*. Ashxabad: Ylym.

Надійшла до редколегії 11.04.17

A. Zubko, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UNITS OF WEIGHT IN CENTRAL ASIA

The development of the civilization in the Central Asia lasted for a long time. For thousands of years, people living there have been domesticating animals, artificially irrigating and cultivating land. This region was the cradle of the unique civilization of farmers and nomads making use of river oases, steppe and submontane pastures.

In the 4th – 8th centuries, caravan trade routes connecting countries of Western Asia and the Far East ran through Central Asia.

Growth of the manufacture and trade gave impetus to gradual development in Central Asia of the system of weights and measures based on measurement standards. Political turmoil and foreign invasions affected this process. Today, the study of Central Asian measures is of contemporary importance for historians.

The article traces the origins of the system of weights in Central Asia and determines degree to which its formation was influenced by systems of weights of other civilizations in various periods of history. The role which science and culture in Central Asia played in development of structure of the region's system of weights was clarified.

Keywords: system of weights and measures, gold mithqāl, silver dirham, ratti, maund.

УДК 271.2 (477.7)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.04>

С. Кагамлик, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКОВНА ЕЛІТА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОГО ЦЕНТРАЛІЗМУ. СПРОБИ ВІДНОВЛЕННЯ ДАВНІХ ПРАВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЗА ЧАСІВ ПЕТРА II (1727–1730)

Досліджено спроби української церковної еліти відстояти свої давні права в умовах російського централізму за часів Петра II (1727–1730). Зокрема, проаналізовано звернення Київського архієпископа Варлаама Ванатовича про відновлення втраченого статусу Київської митрополії, петиції українських архієреїв про скасування указу гетьмана Данила Апостола щодо заборони духовенству набувати нерухоме майно, а також депутації від Києво-Печерської лаври про підтвердження ставропігії, свободи друку та інших привілеїв обителі.

Ключові слова: Православна церква, українська церковна еліта, Київська митрополія, російський централізм, Петро II.

Період в історії України кінця XVII–XVIII ст. склав особливу епоху в житті Православної церкви. Вхідження Київської митрополії до складу Московського патріархату у 1686 р. визначило підпорядкування українських церковних інституцій російській світській і церковній владі. Відтоді головним завданням для української церковної еліти стало відстоювання своїх давніх прав і привілеїв в умовах російського централізму. Початкові умови зміни канонічної юрисдикції Православної церкви в Україні давали надію її очільникам зберегти свій попередній статус у межах Російської держави. Проте під тиском правлячих структур спроби українських еліт зберегти державну і церковну самобутність виявилися марними і були остаточно поховані знищенням Гетьманщини й актом секуляризації церковних земель у 1786 р.

Питання боротьби українського духовенства за свої права почали розглядати ще історики кінця XIX – початку XX ст.: А. Діанін, В. Пархоменко, І. Теличенко [4, 12, 14] та ін. Їхні дослідження ілюстрували суперечливі стосунки між світською та церковною владою другої половини XVII–XVIII ст. Цікаві документи із зазначеної тематики опублікували у своїх дослідженнях Ф. Терновський та Ф. Титов [15, 16, 17]. Після тривалого періоду застою церковно-історичних досліджень в Україні радянської доби в роки незалежності з'явилася ціла низка історико-правових досліджень доби Гетьманщини. Найважливішими з них є праці С. Плохія, О. Крижанівського, О. Гуржія, З. Когута, В. Мордвінцева, В. Горобця [7, 3, 6, 9, 2]. Доцільними у цьому контексті є також церковні історіографічні студії В. Ластовського [8], у яких він ана-

лізує праці істориків, що вивчали зазначене питання, звертаючи увагу на його зв'язок із наступом російської влади на самобутність Православної церкви в Україні.

Від часу входження України до складу Російської держави за Переяславською угодою для української церковної еліти було важливо зберегти всі її колишні права та привілеї, надані ще литовськими князями і польськими королями. Проте з підпорядкуванням у 1686 р. Київської митрополії Московському патріарху Православна церква в Україні в умовах російського централізму почала втрачати свої позиції.

Зокрема, це виявилось в пониженні митрополичої гідності київських ієрархів. Так, у грамоті, наданій Гедеону Святополк-Четвертинському 28 січня 1688 р., він уже значився як "митрополит Київський, Галицький і Малої Росії" [18, с. 247], а не "всієї Росії", як його попередники.

Особливо складним виявилось становище Православної церкви в Україні, як складовій Російської імперії, за часів Петра I. По смерті Київського митрополита Іоасафа Кроковського (1718) українське духовенство тривалий час було під підозрою. Обрання киянами межигірського архімандрита Іродіона Жураковського на вакантну київську кафедру не було затверджено, а на її заміщення в 1722 р. призначено Варлаама Ванатовича. Тим самим від цього часу припинилася традиція вільного обрання київських ієрархів. Настановлення Ванатовича було відмінним і в тому сенсі, що при хіротонії він отримав лише титул архієпископа Київського і Галицького, – а не митрополита, і без додатку "і Малої Росії". Фактично, цим Київську митрополію було понижено до

рівня звичайної єпархії і позбавлено давнього визначального статусу. Це приниження Української церкви було пов'язане із загальною політикою Петра I супроти України: після смерті гетьмана Скоропадського не дозволено було обирати нового гетьмана і того ж, 1722 р. засновано Малоросійську колегію.

Із приходом до влади царя Петра II (1727–1730) українські еліти пов'язували сподівання на повернення своїх прав і привілеїв. За його правління припинила свою діяльність Малоросійська колегія і було відновлено гетьманство. Вихованці Києво-Могилянської академії оспівували відродження української старовини і славили царя та гетьмана у своїх творах (панегірик Якова Галяховського "Ехо радості" 1727 р.; драма "Милость Божія" 1728 р. ймовірного авторства Георгія Неруновича).

Свої плани на повернення давніх прав Української церкви виношували і представники церковної еліти. Насамперед Київський архієпископ Варлаам Ванатович, який намагався офіційно повернути статус Київської митрополії. З архівних джерел відомо, що він ще в 1723 р. готував "Выписку о Киевских митрополитах и о протчем Малороссийском духовенстве" [5, арк. 132–140 зв.]. Разом із підлеглим йому духовенством Варлаам Ванатович підготував на ім'я імператора Петра II прохання про відновлення в Києві митрополії [16]. Дати на документі немає, але Ф. Терновський вважає, що його подано 1727 р., коли з воцарінням Петра II в українського духовенства з'явилися надії на відновлення своїх давніх прав. Підписи під документом також відсутні, є лише примітка про засвідчення копії: "свидѣтельствовавал катедральной киевской канцелярист Иван Савусский" [16, с. 72].

За Ф. Терновським, який досліджував архів Синоду із цього питання, доля цього клопотання в Синоді завершилася тим, що синодальна канцелярія в 1729 р. підготувала таку відповідь: "точного указу о киевской митрополіи, чтоб ей не быть, в дѣлах св. Синода не имѣется, а имѣется-де только указ 1722 г. о произведении на киевскую епархию тихвинскаго архимандрита Варлаама Ванатовича во архієпископы" [15, с. 10–11]. По смерті Петра II в січні 1730 р. більше це питання не порушувалося.

Наслідком цієї чолобитної, як і всієї діяльності Варлаама Ванатовича як ревного охоронця давніх прав Київської митрополії, стало незадоволення російської влади і автора Духовного регламенту Феофана Прокоповича, яке викликало трагічні обставини подальшої долі київського архієрея. Ванатовича викликали в Москву, де його було піддано суду, позбавлено архієрейського сану і священства та заслано довічно до Кирило-Білозерського монастиря Новгородської єпархії. Через десять років заслання, у жовтні 1740 р. – з нагоди сходження на престол імператриці Єлизавети – Варлаам Ванатович отримав помилування і йому було повернуто архієрейський сан, проте від архієрейських регалій він відмовився. Останні роки життя він провів у Тихвінському Успенському монастирі, прийнявши схиму.

Іншим важливим питанням, яке намагалися врегулювати українські архієреї за допомогою своїх уповноважених, було матеріальне становище Православної церкви. 18 березня 1728 р. гетьман Данило Апостол у своїх "додаткових пунктах" поставив питання про заборону монастирям і взагалі духовенству набувати нерухоме майно через купівлю, дарунок та інші шляхи, дозволяючи при цьому лише грошові пожертвування. Цим актом становище церковних інституцій було дуже підірвано.

Відомо, що у вересні 1729 р. гетьман звертався до єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Іродіона Жураковського, нагадуючи про підлеглисть духовенства суду світських установ у питаннях про майнові суперечності [19; 13, с. 400].

У серпні 1729 р. архієреї Чернігівської і Переяславської єпархій Іродіон Жураковський та Іоаким Струков звернулися до Синоду, посилаючись на указ 1727 р. про скасування зборів із духовенства, із клопотанням про поновлення сили цього указу. У їхній чолобитній значилися такі пункти: 1) з 1729 р. гетьман Данило Апостол встановив із духовенства "сбори такіе, каких за прежних гетманов не собирано"; 2) "зборщики зъло о дачѣ зборов стужают"; 3) гетман "мимо архієреев" "в разных дѣлах и церковных церемоній отправленіях, яко то молебнов и протчемо" "своими указами через полковников и сотников" "духовных управителей турбует" [11, с. 12]. Синод передав цю справу в Іноземну колегію із вказівкою для гетьмана не ухвалювати рішень щодо справ духовного відомства без погодження з архієреями [12].

Водночас із подібним клопотанням (про звільнення духовенства від зборів до військового скарбу і суду гетьмана) звернулися і Київський архієпископ Варлаам Ванатович із вищим київським духовенством, проте отримали відмову: указ Петра I від 9 вересня 1729 р. диктував гетьману Данилу Апостолу "збору с монастырских владѣльцов в войсковый скарб доходов чинить, как в данном вышеозначенном рѣшеніи опредѣлено" [1, с. 170–171].

Аналогічно повернути окремі свої привілеї за допомогою своїх адвокатів зробила спробу і Києво-Печерська лавра. Користуючись урочистостями з нагоди інтронізації Петра II, керівництво монастиря в 1727 р. відправило до Санкт-Петербурга особливу депутацію на чолі з Романом Копою, який уже мав багатий досвід адміністративно-юридичних доручень, клопотатися у столиці про закладження різних монастирських справ. Найважливіша справа архіву Києво-Печерської лаври дає змогу відтворити обставини цього відповідального відрядження.

Лаврському уповноваженому, який займав почесну посаду намісника приписного до Лаври Зміївського монастиря, було вручено детальну інструкцію – "пункты экспедиции", яка була "соборне опредѣлена", тобто схвалена і затверджена Духовним собором Лаври [23, арк. 2–4 зв.]. У 18 пунктах інструкції йшлося, зокрема, про необхідність підтвердження давніх жалуваних грамот Лаври, а також клопотатися про скасування всляких зборів із монастиря та компенсацію Лаврі за землю, що їй було забрано під будівництво фортифікаційних споруд у 1706 р. Змушений тривалий час перебувати при дворі, Роман Копа вирішував й інші питання, зокрема, пов'язані із цензурою лаврського друку.

Про хід виконання справ, заявлених інструкцією, Роман Копа систематично повідомляв керівництво монастиря. Так, 3 листопада 1727 р. лаврський повірений писав Печерському архімандриту Іоаннію Сенютовичу: "прошение наше о денгах на свѣщу неугасимую в skutечное событіе приходит, якое получит невдолзѣ надѣяться" [23, арк. 13]. Водночас Копа попереджав про ймовірну перерву у вирішенні справ у зв'язку з коронацією Петра II, яка мала відбутися в Москві. З огляду на це він радив настоятелю скористатися цією подією і підготувати нове вітання від Лаври: "А особливе оние ж благодѣтели наши приказали мнѣ писать до вшой святыни, дабы повторни який нибудь зготовить презент од ікон или од іного его імператорскому лицу, да и рестр особливый о нуждах монастирских, albo зготовить прошение, о чом надобно, дабы при коронаціи из тим явитися в Москвѣ" [23, арк. 19].

У своїх листах Роман Копа детально описував імператорську коронацію, яка відбулася 25 лютого 1728 р. [23, арк. 25, 32–32 зв.], свою присутність на ній, а також вручення йому пам'ятного знаку на честь цієї події: "А по литургии был трактамент мирским и духовним знат-

нїйшим персонам в Грановитой его величества палатѣ, между которими за честь и величіе обители святой и за імя вашего преподобія як при всей той церемонїи, так и на трактamentѣ по высокої его імператорской милости и моеї худости быть случися, и якіе знаки о такой вождельннїи всенародной радости протчим персонам его милостию імператорскою давано, тот и мнѣ пожаловано" [23, арк. 35]. Завдяки близькому знайомству із князем Д. Голіциним Роман Копа мав можливість на наступний день після коронації представити цареві малюнок із виглядом реставрованого після пожежі 1718 р. соборного Успенського храму [17, с. 82].

28 липня 1728 р. Роман Копа детально прозвітував про виконані ним доручення, зокрема, щодо головного свого завдання – підтвердження давніх прав Лаври – він зазначав: "Грамота ставропигіальная готова уже и вскорѣ будет сооружена на пергаментѣ, в которой написано архимандрїи Печерській по прежнему быть первенствующой, книги всякіе печатать и в продажу одпускать по прежнему ж. [23, арк. 47]. Фактично, усі доручені інструкцією справи лаврському уповноваженому вдалося виконати, за винятком компенсації Лаврі за землю, яка відійшла у 1706 р. під будівництво Печерської фортеці.

На початку серпня Копа доповідав про отримання ним головної для Лаври грамоти – на право ставропигії [17, приложение № 30], а також, за його словами, "премощнїйшого указа імператорского величества о обидах святой обители в сѣнокосах, от офицеров кїевских затѣянных" (обидві грамоти датовані 1 серпня 1728) [23, арк. 47]. Ішлося про грамоту Петра II Кїївському губернатору Штоку про захист Лаври від утисків різних осіб й установ, а також про видачу коштів на монастирські потреби з міських прибутків [17, приложение № 29]. Крім цих грамот, лаврському уповноваженому вдалося також відшукати копію грамоти царів Іоанна і Петра Олексійовичів від 16 грудня 1688 р., про що Лаврі було повідомлено грамотою 29 серпня 1728 р. [17, приложение № 31]. Після цього Роман Копа повідомив про завершення всіх покладених на нього доручень ("в поверенних дѣлах по возможности отчасти управившись") і передачу справ іншому лаврському повіреному Ісайї. Отже, виконання Романом Копою своїх обов'язків повіреного, результатом яких стали чотири імператорських грамоти Петра II, можна оцінити як цілком успішне.

Сприятливе для Української церкви правління Петра II виявилось результативним і для іншого лаврського повіреного – намісника Свенського монастиря Інокентія Ждановича. Результатом його поїздки в Москву за сприяння графа Г. Головкина стала грамота імператора Петра II від 10 липня 1729 р. на ім'я Печерського архимандрита Іоанкія Сенютовича на освячення й устаткування відновленої після пожежі 1718 р. Успенської церкви. Зокрема, у ній ішлося: "...повелѣли мы Великій Государь по особливої нашей Императорской милости с помянутым вашим присланным послать из казны нашей одѣяние на престол и на жертвенник и ризы и стихарь, из серебряной бѣлой парчи з золотыми позументы...". Також повідомлялося, що "присланной же ваш намѣстник Інокентїй допущен был пред наше Императорское Величество и пожалован нашим жалованьем, и отпущен к вам с сею нашего Императорского Величества грамотою" [17, приложение № 32].

Щодо діяльності повіреного Ісайї, якому передав справи Роман Копа, відомо, що 11 червня 1729 р. він подавав від Лаври чолобитну, за якою кїївському віцегубернатору Штоку було велено "впредь в Печерскую Лавру и Троицкій болницкій монастир для далного разстоянія и волокиты жалованья и на церковные потребности призводити в Кїеве в четвертой год, а на неугаси-

мую свещу погодно из неположенных в штат доходов" [20]. Крім того, Ісайя звертався листом до цесарівни Єлизавети Петрівни, у якому нагадував їй про обіцянку її матері, імператриці Катерини Олексіївни, виплатити Лаврі кошти на священницькі ризи [21, арк. 3].

Як припускає Ф. Титов [17, арк. 158], імператриця Катерина Олексіївна могла зробити згадані пожертви Лаврі під впливом князя О. Меншикова, до якого з відповідним проханням звернувся Роман Копа, хоча ім'я адресата у листі не згадано: "ко всемилосерднїйшему Вашей Свѣтлости щедротам всенижайшого рабское воздающе поклонение и всемирннїйше молим: благоволи свое Патронское дому Богородичного явити милосердіе. Яко же его царское державство Богом освоенную церковь своим государским иждивением возсоздати не остави. Тако и Ваше свѣтлїйшее высококордіе по благоутробной своей милости украсить Святей олттарь одеждами и сосудами священными..." [21, арк. 2]. Отже, лаврські повірені (Роман Копа, Інокентій Жданович та Ісайя) – доклали зусиль для пошуку благодійників Лаври з метою не лише відбудови Успенського собору, а й відновлення його знищеного пожежею 1718 р. устаткування.

В умовах російського централізму для керівництва Києво-Печерського монастиря також було важливо відстояти за допомогою своїх уповноважених права Києво-Печерської друкарні, яка від часів свого заснування, як найбільший і найавторитетніший православний видавничий осередок, користувалася свободою друку та монополією на продаж книг на українських землях.

Вихід царського указу 1720 р. зумовив низку обмежень для Лаври, яка раніше користувалася свободою власного книгодрукування. Поставлені російською владою вимоги – повна відповідність книгам російського друку, отримання дозволу на випуск кожної окремої книги, надсилання сигнальних примірників книг на попередній розгляд Синоду. З огляду на це адміністрації монастиря необхідно було підібрати спеціальних уповноважених осіб, діяльність яких мала спрямовуватися на полегшення контролю над лаврським книговидаванням.

Ще у грудні 1726 р. керівництво Лаври порушило прохання перед Синодом про дозвіл надрукувати "по желанію малоросійского и зарубежнаго православных народов" книги для келїйного моління. У відповідь Синод нагадав про необхідність повної відповідності друку – згідно з імператорським указом від 5 жовтня 1720 р. – російським аналогічним виданням і затребував по два примірники новонадрукованих видань "для совершенного разсмотрѣнія и утверждения" [22, арк. 2]. З огляду на це керівництво Лаври у 1727 р. відправило до Санкт-Петербурга особливого уповноваженого – ієромонаха Трубчевського Чолнського монастиря Ісайю, доручивши йому клопотатися щодо полегшення контролю за лаврським книгодрукуванням. Лаврський повірений представив Синоду два примірники новонадрукованого Нового завіту 1725 р. видання і просив схвалити книгу для продажу. Клопотання лаврського представника досягло успіху: Синод указом від 29 листопада 1727 р. дозволив пускати у продаж цю та інші книги, надруковані згідно з московськими зразками, з огляду на те, щоб "Синоду излишняго утруждения, а монастырю напрасных убытков и в волокитствах продолжения не было". Відповідальність за друк книг було покладено на Печерського архимандрита – "со всяким опасным смотрѣніем... достовѣрно такія новопечатаемая книги свидетельствовать" [22, арк. 3; 10, № 327].

Наступного, 1728 р. інший уповноважений – лаврський намісник, ієросхимник Роман Копа подав від Лаври клопотання про надання дозволу Лаврі самостійно друкувати та продавати книжки, які раніше видавалися у

Печерській друкарні і не мали московських аналогів, – "молитвословов, акафистов, житій святих отец, алфавитов и прочих, для душевной пользы употребляемых книг, которыя от многих лѣтъ печатались в Киевѣ". У відповідь на це клопотання вийшов указ Синоду від 21 лютого 1728 р., яким було дозволено друкувати ці книги з умовою, щоб у них не було "никаких святїй церкви противностей и погрѣшностей" [22, арк. 4; 10, № 327].

У статті досліджуються спроби української церковної еліти відстояти свої давні права в умовах російського централізму за часів Петра II (1727–1730). Зокрема, аналізуються звернення Київського архієпископа Варлаама Ванатовича про відновлення втраченого статусу Київської митрополії, петиції українських архієреїв про скасування указу гетьмана Данила Апостола щодо заборони духовенству набувати нерухоме майно, а також депутації від Києво-Печерської лаври про підтвердження ставропігії, свободи друку й інших привілеїв обителі.

Таким чином, намагання української церковної еліти відстояти свої давні права в умовах російського централізму за часів Петра II (1727–1730) частково досягли успіху. Зокрема, уповноваженим Києво-Печерської лаври вдалося підтвердити окремі права обителі, зокрема головний привілей – ставропігію, а також домогтися полегшення цензури над книговидавництвом Печерської друкарні. Водночас звернення Київського архієпископа Варлаама Ванатовича про відновлення втраченого статусу Київської митрополії та петиції українських архієреїв про скасування указу гетьмана Данила Апостола щодо заборони духовенству набувати нерухоме майно не досягли своєї мети.

Список використаних джерел

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II / под ред. Н.И. Петрова. – К., 1904. – Т. 1, ч. 1. – 463 с.
2. Горобець В. "Волимо царя східного...". Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
3. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
4. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века / А. Дианин. – К., 1904. – 90 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 312, № 430, Т. 1.
6. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
7. Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки на Україні / О.П. Крижанівський, С.М. Плохий. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
8. Ластовський В.В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії / В.В. Ластовський. – К.: Фенікс, НКПІКЗ, 2008. – 496 с.
9. Мордвінцев В.М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст.: навч. посіб. / В.М. Мордвінцев. – К.: ВПЦ "Київський університет", 1997. – 95 с.
10. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – СПб., 1885. – Т. VII. – 75 с.
11. Пархоменко В. К истории взаимных отношений малороссийских светских и духовных властей в XVIII веке / В. Пархоменко // Киевская старина. – 1906. – № 1. – Отдел второй. – С. 11–12.
12. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания. – СПб., 1890. – Т. 7. – 759 с.
13. Пришляк В. З листування Данила Апостола / В. Пришляк // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 15. – С. 384–413.

S. Kagamlyk, Ph. D. in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE UKRAINIAN CHURCH ELITE UNDER THE RUSSIAN CENTRALISM. THE ATTEMPTS TO ASSERT THE LONG-STANDING RIGHTS UNDER THE PETER II (1727–1730)

The article examines the attempts of the Ukrainian ecclesiastical elite to assert their long-standing rights under the Russian centralism of Peter II (1727-1730). In particular, it analyzes the appeal of Kyiv Archbishop Varlaam Vanatovich on the restoration of the lost status of the Kyiv Metropolis, the petition of the Ukrainian bishops for the abolition of the decree of Hetman Danylo Apostol concerning the prohibition of the clergy to acquire real estate, as well as deputation from the Kyiv Pechersk Lavra on confirming stauropegion, freedom of press and other privileges of the Monastery.

Key words: Orthodox Church, Ukrainian church elite, Russian centralism, Kyiv Metropolis, Peter II.

14. Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / И.В. Теличенко // Киевская старина. – 1890. – Т. 31. – Кн. 11–12. – С. 251–272, 471–493.

15. Терновский Ф.А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии на материалах синодального архива / Ф.А. Терновский. – К., 1879. – 53 с.

16. Терновский Ф.А. Прошение киевского архиепископа Варлаама Ванатовича императору Петру II о предоставлении киевской кафедре прежнего титула митрополитии / Ф.А. Терновский // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 3. – Отдел второй. – С. 63–78.

17. Итово Ф.И. Русский царствующий дом Романовых в отношении его к Киево-Печерской лавре. 1613–1913 / Ф.И. Итово. – К., 1913. – 18 с.

18. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К.В. Харлампович. – Казань, 1914. – Т. 1. – 970 с.

19. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України). – Ф. 51, оп. 3, спр. 503;

20. ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 1 заг., спр. 7.

21. ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 1 заг., спр. 8.

22. ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 1 друк., спр. 38.

23. ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 2 черн., спр. 4.

References

1. Akty i dokumenty, odnosiaschchiesia k istorii Kievskoi Akademii (1904), otd. II. Pod red. N. I. Petrova. T. 1, ch. 1. Kiev. – 463 p.
2. HOROBETS V. (2007) "Volymo tsaria shidnoho...". Ukrainyskyi Hetmanat ta rosijska dynastia do i pislia Pereiaslava. Kyiv: Krytyka. – 464 p.
3. HURZHIY O. I. (1996) Ukrainka kozatska derzhava v druhij polovyni XVII – XVIII st.: kordony, naselennia, pravo. Kyiv: Osnovy. – 222 p.
4. DIANIN A. (1904) Malorossijskoe duhovenstvo vo vtoroj polovine XVIII veka. Kiev. – 90 p.
5. Instytut rukopysu Nacionalnoji Biblioteki imeni V.I.Vernadskogo, f. 312, № 430, T. 1.
6. KOGUT Z. (2004) Korinnia identychnosti. Studii z rann'omodernoї ta modernoi istorii Ukrainy. Kyiv: Krytyka. – 352 p.
7. KRYZHANIVSKYI O.P., PLOKHIIY S.M. (1994) Istorija tserkvy ta religijnoi dumky na Ukraini. Lybid, Kyiv. – 335 p.
8. LASTOVSKYI V.V. (2008) Mizh suspiilstvom i derzhavoiu. Pravoslavna tserkva v Ukraini naprykintsi XVII – u XVIII st. v istorii ta istoriografii. Kyiv: Feniks. – 496 p.
9. MORDVINTSEV V.M. (1997) Rosijske samoderzhavstvo i Ukrainska pravoslavna tserkva v kintsi XVII–XVIII st. Kyiv: VPTS "Kyivskij universitet". – 95 p.
10. Opisanie dokumentov i del, hraniashchiesia v arhive Sv. Sinoda (1885). T. VII. Sankt Peterb. – 380, CLXXIV, 75 p.
11. PARHOMENKO V. (1906) K istorii vzaimnyh otnoshenij malorossijskikh svetskikh i duhovnyh vlastej v XVIII veke. Kievskaya starina. № 1. Otdel vtoroj. – P.11–12.
12. Polnoe sobranie postanovlenij i raspriazhenij po vedomstvu pravoslavnoho isповedaniya (1890). T. 7. Sankt Peterb. – 759 p.
13. PRISHLIYAK V. (2010) Z lystuvannia Danyla Apostola. *Ukrainyskyi arheografichnyi shchorichnyk*. Vyp. 15. – S. 384–413.
14. TELICHENKO I.V. (1890) Soslovnye nushdy i zhelania malorossian v epohu Ekaterinskoi komisii. *Kievskaya starina*. T. 31. Kn. 11–12. – P. 251–272, 471–493.
15. TERNOVSKIY F. (1879) Ocherki iz istorii Kievskoi eparhii v XVIII stoletii na materialah sinodalnogo arhiva. Kiev. – 53 S.
16. TERNOVSKIY F. (1874) Proshenie kievskogo arhiiepiskopa Varlaama Vanatovicha imperatoru Petru II o predostavlenii kievskoi kafedre prezhnego titula mitropolii. *Kievskie eparhialnye vedomosti*. № 3. Otdel vtoroi. – P. 63–78.
17. TITOV F.I. (1913) Russkij tsarstvujuchij dom Romanovych v otnoshenii ego k Kievno-Pecherskoj Lavre. Kiev. – 173 p.
18. HARLAMPOVICH K.V. (1914) Malorossijskoe vlijanie na velikoruskuju cerkovnuju zhizn. T. 1. Kazan. – 970 p.
19. Centralnyi derzhavnyj istorichnyj arhiv Ukrainy, Kyiv (CDIAK Ukrainy), fond 51, op. 3, sprava 503.
20. CDIAK Ukrainy, fond 128, op. 1 zag., sprava 7.
21. CDIAK Ukrainy, fond 128, op. 1 zag., sprava 8.
22. CDIAK Ukrainy, fond 128, op. 1 dрук., sprava 38.
23. CDIAK Ukrainy, fond 128, op. 2 chern., sprava 4.

Надійшла до редакції 17.08.17

УДК 094(37)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.05>А. Коваль, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**"NON EXPETERE RASEM": МОТИВИ ПОМПЕЯ І ЦЕЗАРЯ ДЛЯ ВІЙНИ**

Присвячено політичним взаємовідносинам Помпея Великого і Юлія Цезаря напередодні громадянської війни. Розглянуто заходи, реалізовані Помпеєм під час консульства 52 р. до Р. Х. та їхній вплив на суспільно-політичне становище Цезаря. Проаналізовано спроби Цезаря продовжити собі командування або здобути нове консульство та підтримку, яку йому надавав Помпей упродовж кількох років. Висловлено припущення на захист теорії про ratio absentis, за якою Цезар робив усе можливе, щоб не повертатися до Риму, оскільки боявся судових переслідувань і покарання. Однак, усі намагання Цезаря уникнути кари йшли врозрід законодавству, яке запровадив Помпей для стабілізації республіки. Вимагаючи в Помпея розпустити війська, із другої половини 50 р. до Р. Х. Цезар почав підготовку до війни. Він не міг змиритися з можливою втратою всіх здобутків і досягнень (dignitas), якби здався своїм опонентам. З іншого боку, Помпей сам не міг піти на поступки Цезарю, оскільки це б означало переписування реформованої ним державної системи. Зроблено висновок, що в середині I ст. до Р. Х. Римська республіка опинилася в заручниках у двох аристократів, які не могли відмовитися від своїх політичних амбіцій і діяли в межах існуючого тоді аристократичного етосу.

Ключові слова: Помпей Великий, Юлій Цезар, Римська республіка, громадянська війна, dignitas

Першопричини громадянської війни, що розпочалася в 49 р. до Р. Х. і призвела до падіння Римської республіки, завжди були предметом жвавих дискусій серед дослідників. Одним із перспективних напрямів цієї проблеми є детальний розгляд взаємовідносин між основними фігурантами зазначеного конфлікту – Помпеєм Великим і Юлієм Цезарем. Тривалий час вважали, що розрив персональних відносин між ними був спровокований втратою людей, які служили своєрідним "буфером" між двома полководцями: Юлії, що була дочкою Цезаря та дружиною Помпея, і Марка Красса, товариша по тріумвірату. Однак нині ця теорія піддається критиці, у тому числі й у попередніх роботах автора. Та все ж досі не існує загальноприйнятої версії, яка б пояснювала перебіг подій, що призвело до початку громадянської війни в Римі у 49 р. до Р. Х. На нашу думку, коріння цієї війни варто шукати радше в політичному полі, а не в особистих стосунках Помпея і Цезаря.

Зазначена проблема розглядалася в чималій кількості наукових праць, які можна поділити на кілька груп. До першої групи належать праці тих дослідників, що шукають витoki громадянської війни винятково у сфері особистих відносин Помпея і Цезаря. Започаткував цей погляд Т. Моммзен, а у своїх працях розвивали Р. Біллоуз, С. Утченко, І. Горбуліч, А. Єгоров, Ш. Хейлі, Е. Еверітт, Д. Шоттер та ін. Натомість, такі автори, як Е. Груен, Р. Сігер, П. Созерн, Е. Камм та Е. Голсуорсі вважають, що коріння проблеми варто шукати в політичній площині. Перспективне припущення висловила також П. Марін: до розпалювання громадянської війни в 49 р. до Р. Х. призвели суперечності навколо продовження проконсульських повноважень Цезаря [6, с. 139].

Завданням цієї розвідки є прискіпливий аналіз політичних подій у Римі 52 – початку 49 рр. до Р. Х. з метою дати аргументоване пояснення першопричинам громадянської війни, яку розпочав Юлій Цезар.

Гней Помпей Великий у 52 р. до Р. Х. став consule sine collegae, тоді ж прихильники Юлія Цезаря домоглися того, щоб саме його було призначено другим консулом. Ідеться про "закон десяти народних трибунів", за яким Цезар мав стати колегою Помпея, коли прийде відповідний час (Cic. Att. 8. 3.3; Dio. 40. 51.2; Suet. Div. Iul. 26.1). Як пише Аппіан, Цезар сам просив трибунів провести відповідний закон і "за консульства Помпея і без жодного заперечення з його боку це було затверджено" (App. BC. 2.25). Більше того, за словами Цицерона Помпей сам боровся (contendit), щоб цей закон був прийнятий (Cic. Att. 8. 3.3). Вочевидь у цей час іще не відбувся розрив між ними – Помпей відкрито підтримував ідею спільного конулату із Цезарем.

Однак в той час у Галлії, де перебував Цезар, розгорілося повстання Верцингеторикса (Caes. BGall. 7.1-5;

Plut. Caes. 25; Liv. Per. 107) і провінція, що вже здавалася завойованою, потребувала негайного упокорення. Як наслідок – Цезар не мав можливості повернутися до Риму і зайняти консулат, тож йому із Помпеєм довелося коригувати свої плани. Він надіслав Помпеєві листа, у якому відмовлявся від консульства в 52 р. до Р. Х., а натомість просив надати йому право на заочне висування в консули пізніше (Suet. Div. Iul. 26.1; Plut. Pomp. 56).

Це, у свою чергу, створило вже складнощі для Помпея, оскільки незадовго до цього він провів закон (lex Pompeia de iure magistratum), за яким, окрім іншого, кандидатам заборонялося претендувати на посади заочно (Suet. Div. Iul. 28.3; Dio. 40. 56.1). Попри це, Помпей усе ж проштовхнув закон, яким для Цезаря було зроблено виняток із попереднього [12, с. 117] (Dio. 40. 56.1; Suet. Div. Iul. 28.3; Liv. Per. 107). Цей вчинок Помпея зустрів жорстку опозицію з боку Катона (Liv. Per. 107; Plut. Pomp. 56) і Цицерона (Cic. Att. 7. 1.4; Phil. 2.24), однак він довів справу до кінця.

Щодо цих двох законів про право Цезаря на консульство, то у джерелах спостерігається неабияка плутанина, що надзвичайно ускладнювала відновлення найімовірнішого ходу подій. Зокрема, Аппіан вважає, що закон десяти трибунів стосувався права Цезаря на заочне висування (App. BC. 2.25), а не призначення його колегою Помпея в 52 р. до Р. Х. Проте Светоній і Діон Кассій виразно вказують на протилежне – що спершу трибуни висували законопроект про його консульство в парі із Помпеєм, а потім – що Помпей зробив виняток для Цезаря із закону про заборону заочного висування (Suet. Div. Iul. 26.1, 28.3; Dio. 40. 51.2, 56.3).

Плутарх повідомляє, що Катон переконав Помпея не підтримувати прагнення Цезаря на отримання права заочного висування. Він це описує так: "Проти цього заперечив Катон і запропонував, щоб [Цезар] став приватною особою (ιδιώτην) і склав зброю, тоді шукав би з боку громадян нагороду; Помпей поступився цим переконанням, що було надзвичайно підозріло стосовно Цезаря" (Plut. Pomp. 56).

Однак з однієї із "Філіппік" Цицерона нам відомо, що Помпей не піддався на вмовляння, а навпаки – відстоював право (хоч і незаконне) Цезаря на заочне висування кандидатури: "Трапилося два випадки, коли я намовляв Помпея проти Цезаря... не дозволити статись, щоб йому дали право заочних виборів. Якби я переконав його... в цих нещастях не опинилися б" (Cic. Phil. 2. 24). Ці слова Цицерона підтверджуються і Лівієм: "Був проведений закон, що надавав Цезарю право заочно висуватися на консульських виборах" (Liv. Per. 107). Загалом варто зауважити, що Плутарх, описуючи події напередодні громадянської війни, значно більше симпатизує Цезарю.

Ш. Джеймсон подає інший порядок законів Помпея в 52 р. до Р. Х.: на його думку, "закон десяти трибунів" був наслідком призначення Сципіона консулом – тобто був запропонований вже в останні п'ять місяців третього консульства Помпея і, найімовірніше, – після прийняття закону про продовження його командування [4, с. 650–651]. Однак таку інтерпретацію подій 52 р. до Р. Х. ми вважаємо маловірогідною, оскільки вона повністю ігнорує свідчення Цицерона як безпосереднього учасника подій (Cic. Att. 8.3.3).

Оскільки Цезар відмовився стати консулом разом із Помпеєм у 52 р. до Р. Х., то останній обрав собі за колегу свого тестя Метелла Сципіона (Plut. Pomp. 51; App. BC. 2.25; Dio. 40. 51.2–3). Йому також продовжили термін командування провінцією на п'ять років і виділили на утримання військ із казни тисячу талантів на рік (Plut. Caes. 28; Pomp. 55; App. BC. 2.24; Dio. 40. 56.2). Однак він укотре знехтував своїми обов'язками командуючого і залишився в Італії, управляючи провінціями через своїх легатів (Dio. 40. 59.2; Plut. Caes. 28). Із листа Цицерона (Cic. Att. 5. 11.3) дізнаємося, що Помпей усе ж хотів вирушити в Іспанію для повноцінного проконсульства. Проте сам Цицерон за посередництва Варрона і Феофана з Мітілени (обидва – відомі помпеянці) тиснув на Помпея Великого, щоб той залишився в Італії.

У чому полягали причини невпинної боротьби Цезаря в 52 р. до Р. Х. за ratio absentis? Коріння проблеми сягали ще його першого консульства – Цезаря мали притягти до суду за насильство, влаштоване під час голосування за вигідні триумвірам закони (Suet. Div. Iul. 23.1). Це, до речі, стало головним положенням так званої теорії судового переслідування ("the prosecution theory"), яка постулює, що головною причиною початку громадянської війни було бажання противників Цезаря засудити його за порушення законів у 59 р. до Р. Х. Цим і були зумовлені всі їхні спроби дострокового завершення його проконсульства в Галлії. Цієї теорії дотримувалися такі дослідники, як К. Джирардет, Г. Стентон, К. Раафлуб та ін. [8, с. 159].

Однак, поки Цезар залишався носієм імперія – тобто консулом або проконсулом – він мав імунітет від судових переслідувань [1, с. 189; 15, с. 33]. З огляду на це після першого консульства він вирушив у провінцію і через народних трибунів домігся, щоб його судили вже після завершення проконсульства (Suet. Div. Iul. 23.1-2). Отже, Цезар вирішив перестраховатися і домігся для себе ratio absentis, оскільки, повернувшись до Риму для участі у виборах ex officio, його могли притягнути до відповідальності. Таким чином, він створив для себе гарантію, що на момент завершення терміну його проконсульства в Галлії у березні 49 р. до Р. Х. [4, с. 644–648], він зможе стати консулом і знову буде невідсудний.

Могло б здаватися, що, оскільки Помпей забезпечив Цезареві ratio absentis, то це питання мало вважатися остаточно вирішеним. Проте ситуація склалася цілком протилежна. Закон Помпея de provinciis, який мав покласти край підкупам під час виборів магістратів, становив і найбільшу небезпеку для Цезаря [12, с. 117]. Його старання були зведені нанівець, оскільки встановлювався обов'язковий п'ятирічний проміжок між магістратурою і промагістратурою [14, с. 84–85].

У 51 р. до Р. Х. відновилися чергові спроби усунути Цезаря від командування – консул Марк Клавдій Марцелл хотів нести на розгляд сенату пропозицію відкликати Цезаря до Риму і призначити йому наступника в Галлії достроково, оскільки після придушення повстань війну можна було вважати закінченою [5, с. 97] (Suet. Div. Iul. 28.2; Caes. BGall. 8.53; Liv. Per. 108; App. BC. 2.26). І в черговий раз Помпей виступив з підтримкою Цезаря, учинивши протидію пропозиції Марцелла (Cic. Att. 8. 3.3). Тобто, ще в червні 51 р. до Р. Х. (Cic. Fam. 8.

1.2) Помпей підтримував колишнього тестя й ознак розриву між ними ще не було помітно.

Цілком очевидно, що саме завдяки позиції Помпея розгляд питання про відкликання Цезаря з Галлії відкладався аж до жовтня 51 р. до Р. Х. Так, 30 вересня 51 р. до Р. Х. консул Марк Марцелл виголосив промову (relationem), на основі якої сенат прийняв сенатусконсулт, яким постановив, що це питання має остаточно бути вирішеним наступними консулами (Луцій Павло і Гай Марцелл) на засіданні сенату 20 лютого 50 р. до Р. Х. (Cic. Fam. 8.8.5). Кореспондент Цицерона – Марк Целій Руф – зазначив, що сенат зміг нарешті ухвалити постанову щодо відкликання Цезаря винятково тому, що стала відома думка Помпея із цього питання. Як передав Руф Цицерону, "нарешті Гней Помпей висловив своє ставлення: щоб вирішували [питання про] відкликання його [Цезаря] після березневих календ" (Cic. Fam. 8.8.4), тобто – 1 березня. Таким чином, Помпей домігся від противників Цезаря дотримуватися вимоги legis Pompeia Licinia, за яким забороняли обговорювати питання щодо припинення проконсульства Цезаря до 1 березня 50 р. до Р. Х. [3, с. 186; 11, с. 96].

Щоб не допустити дострокового припинення своїх повноважень, Цезареві були потрібні як сильне лобі в керівництві республіки, так і підтримка римського плебсу. Він щедро обдаровував сенаторів, їхніх родичів, навіть вільновідпущеників і рабів, які користувалися прихильністю своїх панів. Окрім цього, він давав великі позики під низькі відсотки і через своїх людей усіляко підтримував тих, хто опинявся у скруті через борги чи суди (Suet. Iul. 27. 1-2). Римський же плебс Цезар наverts до себе, розпочинаючи масштабні будівництва в Римі й обіцяючи влаштувати незабутні ігри на честь його померлої дочки – Юлії (Suet. Iul. 26. 2-3). Вочевидь, він прагнув перевершити популярність Помпея, яку той здобув улаштуванням дуже пишних ігор для освячення свого театру у 55 р. до Р. Х.

Водночас перед Цезарем залишалася проблема відсутності лояльних йому магістратів, адже жорсткі закони Помпея унеможливили підкуп коміції для проведення на посади потрібних людей. Зважаючи на це, він вирішив підкупити чинних магістратів. Це були консул Луцій Емілій Лепід Павло і народний трибун Гай Куріон, причому обидва спершу вважалися відвертими противниками Цезаря. Однак Емілій Павло керував реставрацією на форумі відомої базиліки Емілія й, вочевидь, йому забракло коштів для продовження проекту. Цезар скористався нагодою і подарував йому тисячу п'ятсот талантів, чим купив якщо не лояльність консула, то хоча б його нейтралітет (Plut. Caes. 29; Pomp. 58; Suet. Iul. 29.1; App. BC. 2. 26).

Куріон же мав величезні борги, які Цезар із задоволенням відшкодував, чим привернув до себе цього народного трибуна (Plut. Caes. 29; Pomp. 58; Suet. Iul. 29.2; Dio. 40. 60.1-4; Vell. 2. 48. 3-4; App. BC. 2.26). Цей зв'язок ними тримався в таємниці до того часу, поки становище Цезаря не потребувало б радикальних втручань. Так, якщо ще в лютому 50 р. до Р. Х. виникали підозри, що Куріон може працювати на Цезаря (Cic. Fam. 6.5), то вже на початку квітня Цицерон упевнено заявляв, що трибун за жодних умов не збирався ставити на обговорення питання Цезаревих провінцій (Cic. Att. 6. 2.6). В інших джерелах також зазначено, що до певного часу Куріон майстерно приховував свою відданість Цезарю і вдавав із себе його противника (App. BC. 2. 27; Vell. 2. 48.4; Dio. 40. 61.1–3).

Ситуація почала загострюватися, коли на Сході вкотре активізувалося протистояння із Парфією (Cic. Att. 6. 1. 3, 14). Оскільки східні провінції з кінця 60-х рр. до Р. Х. вважалися "вотчиною" Помпея, то природно, що саме він був першим кандидатом на командування у новій війні на Сході. Відтак, принаймні із зими 50 р.

до Р. Х. він готувався вирушити на війну з парфійцями (Cic. Att. 6. 1.14).

Проте сталося так, що у квітні або травні 50 р. до Р. Х. Гней Помпей, перебуваючи в Неаполі, небезпечно захворів і був практично при смерті. Якби він тоді помер, то це була б смерть військового і державного лідера в Zenit слави (Cic. Tusc. 1.86; Vell. 2. 48.2). Дійсно, авторитет Помпея був тоді настільки великим, що його одужання святкувала вся Італія, ніби щойно уникнула найбільшого для себе лиха (Cic. Tusc. 1.86; Vell. 2. 48.2; Plut. Rom. 57; Dio. 41. 6.3; App. BC. 2.28). Можна припустити, що його хвороба тривала принаймні до кінця червня (Cic. Att. 6. 3.4). Відповідно, ні про який похід до Парфії не йшлося.

Перед хворобою Помпея Куріон відкрито виступив у ролі агента Цезаря. Це було пов'язано з тим, що останньому визначили точний термін припинення повноважень – 13 листопада 50 р. до Р. Х. (Cic. Fam. 8. 11.3; Fam. 2. 13.3). Народний трибун миттєво покинув усі свої справи і присвятив себе винятково питанню Цезаревих провінцій, при цьому різко критикуючи діяльність Помпея – особливо під час другого консульства (Cic. Fam. 8. 11.3). Уже в червні Куріон наклав вето на постанову сенату про складання Цезарем повноважень у листопаді (Cic. Fam. 8. 13.2). На противагу цьому він запропонував, щоб Помпей і Цезар разом розпустили свої війська; останній навіть надіслав листа, у якому гаряче підтримував взаємне роззброєння (Cic. Fam. 8. 14.2; Caes. BG. 8. 52; Plut. Caes. 30; App. BC. 2.27; Liv. Per. 109). Помпей, який тоді ще перебував на лікуванні в Неаполі, відправив листа в сенат, у якому описав, що він сам не прагнув ні третього консульства, ні намісництва і командування військами – його було покликано для зцілення держави, що він вважав великою честю. Помпей запевнив, що готовий достроково скласти із себе повноваження одночасно із Цезарем. Він також повторив це, коли невдовзі особисто виступив перед сенатом і заявив, що Цезар після довготривалих війн в Галлії мав би тепер перейти до цивільного життя (App. BC. 2.27).

У цьому контексті виникає закономірне питання: для чого Цезар закликав Помпея до взаємного роззброєння. Адже в такому разі він би став цивільною особою й, повернувшись до Риму, потрапив би під суд, як того бажали його противники. Отже, результат для нього був би той самий, якби він погодився б на дострокове припинення повноважень у листопаді 50 р. до Р. Х. або якби дочекався завершення свого терміну 1 березня 49 р. до Р. Х. Чому ж він вважав розпуск Помпеєм військ гарантією своєї безпеки?

На нашу думку, закликаючи іншу сторону роззброїтися, Цезар почав готуватися до війни. Доказом цього стали дії Куріона після того, як Гней Помпей погодився на взаємний розпуск військ. Куріон тоді заявив, що роззброєння не має бути одночасним: спочатку повноваження мав скласти Помпей і тільки потім – Цезар (App. BC. 2. 28; Dio. 40. 62.3-4). Цілком очевидно, що Куріон таким чином прагнув забезпечити тактичну ініціативу для свого патрона.

Після таких пропозицій лідери сенатської партії впевнилися в неминучості війни. Так, Катон відкрито заговорив про те, що Цезар погрожує державі силою (Plut. Cat. Min. 51). У серпні ж 50 р. до Р. Х. Марк Целій Руф писав Цицерону, що ворожнеча Помпея і Цезаря досягла такого рівня, що може бути вирішена тільки силою і "в обох є відповідний настрій і засоби" (Cic. Fam. 8. 14.4). Більше того, Руф переконував Цицерона в необхідності визначитися, на чий бік стати у майбутньому конфлікті, зазначаючи, що в мирний час слід ставати на бік того, хто має рацію, але під час війни – на бік сильнішого. З його слів ми можемо зрозуміти, що тоді годі було визначити, хто володіє більшими силами (Cic. Fam. 8. 14.3).

Коли зростає переконаність у ймовірності громадянської війни, було здійснено спробу послабити Цезаря. Ще влітку 51 р. до Р. Х. сенат закликав його і Помпея виділити по одному легіонові, щоб відправити підкріплення в Сирію, оскільки ситуація тоді здавалася критичною і не було часу для проведення додаткового набору [10, с. 141].

Помпей же під тиском сенату був змушений обрати той легіон, який він у 55 р. до Р. Х. позичив Цезарю (Cic. Fam. 8. 4.4; Plut. Rom. 56). Адже в Галлії активні бойові дії завершилися, а війна на Сході потребувала добре навчених солдатів із недавнім бойовим досвідом. Однак тодішні промагістрати на Сході Бібул і Цицерон зуміли упоратися наявними в них силами й ці додаткові війська тоді залишилися в Капуї (App. BC. 2. 29; Dio. 40. 66.1). Тепер же сенат знову постановив повернути ці два легіони нібито для тієї ж таки війни проти Парфії і Цезар, очевидно, був у той момент не готовим до війни і відправив їх до Італії (Caes. BG. 8. 54; Plut. Caes. 29; Dio. 40. 65-66.1; App. BC. 2.29).

Коли ці два легіони прибули до Італії, їх командир почав переконувати Помпея у слабкості становища Цезаря: ніби солдати втомилися від тривалої війни і готові перейти на бік Помпея, щойно опиняться в Італії. Як нас переконують деякі джерела, на основі цієї інформації Помпей повірив у легку перемогу і практично не готувався до прийдешньої війни (Plut. Rom. 52; App. BC. 2. 30; Dio. 40. 66.3-4). До цього епізоду належить знаменита фраза Помпея: на запитання, де ж те військо, яким він збирається битися із Цезарем, він нібито відповів, що варто йому лише тупнути ногою, як одразу ж з'являться і піхота, і кіннота (Plut. Rom. 57).

Усе ж, складно повірити, що такий досвідчений знавець військової справи, як Помпей, міг легковажити такою очевидною небезпекою і не здійснити жодних приготувань. У цьому контексті його поведінку добре пояснює теорія, сформована Л. Пококом. На його думку, Помпей, безсумнівно, мав заздалегідь підготовлений план війни із Цезарем: він мав намір спиратися першочергово на флот і контроль над провінціями: Іспаніями, Африкою, Сардинією, Сицилією, провінціями Сходу. Як вважав автор, Помпей розумів, що першим полем бою стане Італія і в його планах було віддати півострів разом із Римом у руки Цезаря [9, с. 77-79]. Л. Покок припускає, що свою стратегію Помпей переважно тримав у таємниці [9, с. 77] – насамперед тому, що інші вважали б план добровільно віддати Рим у руки противнику неприйнятним. Полководець обговорював свої плани з окремими людьми і, видаючи їх невеликими порціями, апробував свої ідеї.

Так, уперше тільки натяк на задум Помпея залишити Рим ми зустрічаємо на початку жовтня 50 р. до Р. Х. (Cic. Att. 6. 8.2). Дещо детальніша інформація датується вже 26-м грудня, коли Цицерон описав Аттику свою тривалу і ґрунтовну розмову із Помпеєм. Останній тоді не тільки не бачив можливостей для примирення, але навіть не вважав, що воно потрібне. На думку Помпея, навіть якщо б Цезар став консулом і без військ, то це означало б загибель держави ("σύχουσι τῆς πολιτείας"), однак він був схильний вважати, що Цезар радше збереже за собою війська та провінції, ніж обере консульство (Cic. Att. 7. 8.4). Очевидно, що Помпей добре розумів безвихідь становища, у якому опинився його противник: щоб не потрапити під суд, Цезар мав триматися за свій імперій, доки не став би консулом; водночас – у зв'язку із встановленим законом Помпея про провінції п'ятирічним терміном між магістратурою і промагістратурою – консулат був би для Цезаря тільки відстрочкою, а не спасінням; відтак, Помпей цілком слушно вважав, що, ставши консулом, Цезар усіма силами намагатиметься скасувати або переписати реформи, про-

ведені Помпеем під час третього консульства, що й було ним охарактеризовано як "σύχουσιν τῆς πολιτείας". При цьому він розумів, що Цезар радше покладатиметься на наявні в нього значні сили зараз, ніж на примарну можливість у майбутньому подолати своїх суперників у політичній боротьбі. А тому, оскільки той не збирався роззброюватися, то і він сам готувався до війни. За словами Цицерона, Помпей висловив повну впевненість як у власних силах, так і в силах держави (Cic. Att. 7. 8.4). Однак далі він пише, що його дещо хвилювала думка про залишення Риму (Cic. Att. 7. 8.5). Від людини, яка щойно була впевненою у своїх силах, було би дивно почути такі сумніви, однак наступне припущення дозволяє краще зрозуміти ці слова: Помпея хвилювала не сама необхідність залишити Рим, а те, як на це відреагують його соратники.

Про задум Помпея ідеться і в наступному листі Цицерона, у якому він зазначає, що в разі початку війни необхідно або боротися за Рим, або залишити його, перекинувши при цьому постачання продовольства (commeatu) й інших засобів, насамперед – військ (reliquis copiis) (Cic. Att. 7. 9.2). Л. Покок припустив, що в цьому місці Цицерон прямо зацітував Помпея, але сам при цьому не розумів, що той викладає йому свою стратегію [9, с. 78]. Контролюючи Середземномор'я, Помпей міг заблокувати свого противника в Італії, адже в того не було морського транспорту. Помпей же міг отримувати поповнення із провінцій і погрожувати розпочати економічну блокаду Апеннінського п-ва. Як людина, що боролася із продовольчою кризою в 57–56 рр. до Р. Х., він прекрасно розумів, наскільки залежить Італія (насамперед Рим) від імпортованого із провінцій зерна. У перспективі Цезар міг опинитися перед загрозою голодних бунтів у містах, що мало б серйозні наслідки для його іміджу та боєздатності його солдатів. Таким чином, на нашу думку, є помилковим вважати, що Помпей був настільки самовпевненим, що вважав свою перемогу неминучою [10, с. 146] і тому не здійснював жодних кроків для підготовки до війни. Найімовірніше, його стратегія не досить добре висвітлена у джерелах, оскільки він намагався не розголошувати її, передчуваючи, що задум відступити з Італії буде незрозумілим і неприйнятним для його соратників [9, с. 78] – помпеянці вважали відступ з Італії ганебною втечею, а не стратегічним маневром. Можна також припустити, що, будучи не тільки свідком, а й учасником Союзницької війни і громадянської війни Сулли, Помпей прагнув уникнути повторного розорення та руйнування Італії, і заради цього був готовий перенести війну у провінції – його однодумцем у цьому був Катон (Plut. Cat. Min. 53).

Уже ближче до кінця 50 р. до Р. Х. Цезар запропонував сенату поступку – якщо до цього в його підпорядкуванні було три провінції (Цизальпійська та Трансальпійська Галлії й Іллірик) з десятима легіонами, то тепер він погоджувався залишити за собою один Іллірик із двома легіонами (Suet. Iul. 29. 2; App. BC. 2.32; Plut. Caes. 31; Pomp. 59), аби тільки зберегти імперій. Таку позицію він зробив уже після того, як на початку грудня Куріон спробував востаннє проштовхнути в сенаті взаємне роззброєння Помпея і Цезаря. Він попросив сенаторів, щоб в один бік відійшли ті, хто вважає за потрібне роззброїти тільки Цезаря, а в інший – ті, що вважали за необхідне вимагати складання повноважень обома полководцями. Внаслідок цього виявилось, що другого варіанту дотримувалися 370 сенаторів, а першого – трохи більше 20 (Plut. Pomp. 58; Caes. 30; App. BC. 2. 30; Dio. 40. 64.2-3). Однак голосування тоді так і не відбулося, оскільки противники Цезаря зтягнули обговорення пропозиції (Caes. BG. 8. 52; Plut. Cat. Min. 51). Натомість наступного дня консул Марцелл віддав наказ Помпееві стати на захист держави, узявши

на себе командування забраними у Цезаря двома легіонами й здійснивши новий набір (Plut. Pomp. 59; App. BC. 2. 31; Dio. 40. 64.4).

Як бачимо, значна частина римського політикуму була готова на поступки задля уникнення громадянської війни (Cic. Att. 7. 6.2). Цицерон, який визнавав вимоги Цезаря відвертим шантажем держави, усе ж узявся переконувати Помпея прийняти їх, щоб не допустити конфлікту (Cic. Att. 7. 3.5). Проте, як нами вже було зазначено, Помпей вважав війну неминучою (Cic. Att. 7. 4.2; 7. 8.4-5) і не погоджувався ні на продовження командування Цезаря, ні на надання йому консулату, в обох випадках вважаючи його небезпечним для Республіки. Ми допускаємо, що Помпей, керувався тими ж мотивами, які сучасні дослідники приписують Цезареві.

Низка дослідників нині дотримується думки, що Цезар, ставлячи надмірні й незаконні вимоги перед сенатом, керувався не так страхом перед судом і кредиторами, як потребою захистити свою гідність – *dignitas* [7, с. 486–489; 8, с. 167–178; 13, с. 67–68]. Якщо ми подивимося на подібні випадки в житті Помпея, то побачимо, що й він неодноразово опинявся у такому ж становищі. Наприклад, уже описані нами вимоги першого триумфу в Сулли або домагання консульства в 70 р. до Р. Х. – усі ці випадки, коли Помпей домагався офіційного визнання своїх фактичних здобутків, були аналогічні спробам Цезаря не втратити свої здобутки і становище після десятирічного проконсульства в Галлії. Ті ж самі мотиви рухали Помпеем і в 60–59 рр. до Р. Х. – під час організації першого триумвірату. На нашу думку, те ж саме ми спостерігаємо і в його відмові прийняти вимоги Цезаря в 50 р. до Р. Х. Адже зовсім не випадково Помпей пояснював Цицерону свою жорстку позицію стосовно Цезаря тим, що виконання вимог останнього означало б загибель держави – "σύχουσιν τῆς πολιτείας".

У розумінні Помпея держава тоді існувала винятково завдяки його діям під час одноосібного консульства, коли його було обрано "врятувати Республіку". Як зазначалося вище, задоволення вимог Цезаря означало б порушення встановленого Помпеем порядку, а обрання його консулом взагалі могло нести в собі загрозу скасування більшості здійснених Помпеем заходів у 52 р. до Р. Х. Таким чином, відмовляючи претензіям Цезаря, він так само захищав свою *dignitas* – свої здобутки, результат своєї діяльності. Це аж ніяк не вияв потягу до "формальної законності", як колись писав Т. Моммзен [Моммзен/44–45]: Помпей порушував закон і в 71 р. до Р. Х., коли вимагав консулату і триумфу; не задумуючись, сприяв порушенню законів Цезарем у 59 р. до Р. Х.; а всі ті підкупи і випадки прямого застосування насильства, що возвели Помпея на його другий консулат, взагалі немає сенсу перераховувати. *Dignitas* – саме те, що змушувало Цезаря воювати проти Республіки, змушувало й Помпея захищати її. Зрозуміло, що оскільки останній був насамперед солдатом, а не політиком, то й боротися за свою *dignitas*, а разом із нею – і за *rei publicae*, йому було комфортніше на полі битви, а не на форумі чи в сенатській курії. Найімовірніше, саме цим можна пояснити слова Цицерона, що Помпей "не тільки не прагне миру, а боїться його" (Cic. Att. 7. 8.5).

Отже, уже після того, як Помпей отримав офіційний наказ озброюватися проти Цезаря, останній зробив іще одну спробу запропонувати свої умови. Двоє народних трибунів 49 р. до Р. Х. – Марк Антоній та Квінт Кассій Лонгін – прочитали в сенаті його листа, у якому він укорте пропонував роззброїтися, якщо це ж саме зробить і Помпей (Cic. Fam. 16. 11.2; Caes. BC. 1–2; Plut. Pomp. 59; Caes. 31; Cat. Min. 51; Dio. 41. 1.1–4; App. BC. 2. 32; Veil. 2. 49.4). Однак новий Консул Луцій Корнелій Лентул Крус і тесть Помпея Метелл Сципіон поставили на

голосування пропозицію вважати Цезаря ворогом держави, якщо він не розпустить військ (Caes. BC. 1. 2).

Народні трибуни Антоній та Кассій ветували цю пропозицію (Caes. BC. 1. 2; Liv. Per. 109), а пропозиція Цицерона залишити в розпорядженні Цезаря одну провінцію та легіон зустріла опір Лентула і Катона (Plut. Rom. 59; Caes. 31). Однак уже через тижень, коли в Римі активно поширювалися чутки, що Цезар вторгся в Італію і зайняв місто Арімін, сенат зібрався в повному складі, щоб ухвалити постанову про надзвичайне становище – *senatus consultum ultimum*. Згідно з нею, Гней Помпей, консули і всі особи, наділені імперією, отримували надзвичайні повноваження для усунення всіх загроз Республіці – "ne quid res publica detrimenti cariat" – "щоб держава не зазнала збитків" (Cic. Fam. 16. 11.2; Caes. BC. 1. 5; Liv. Per. 109; Sall. Cat. 29.2). Коли трибуни намагалися протестувати, консул Лентул попросив їх вийти, щоб вони уникнули словесних образ на свою адресу (App. BC. 2. 33). Антоній же відреагував на таке дуже різко – він обвинуватив сенат у порушенні принципу недоторканності особи народного трибуна, хоча в дійсності до них не застосовували ніякої сили (Cic. Fam. 16. 11.2). Після запальної промови, Антоній разом із Кассієм негайно покинули Рим і вирушили до Цезаря (Cic. Fam. 16. 11.2; Caes. BC. 1. 8; App. BC. 2. 33; Dio. 41. 3.2; Plut. Caes. 31; Liv. Per. 109). Останній завдяки цьому отримав привід для війни – свою агресію проти Республіки він виправдовував необхідністю захистити права народних трибунів (Caes. BC. 1. 7).

Отже, проаналізувавши окремі політичні події в Римі із 52 до початку 49 р. до Р. Х., можна дійти таких висновків. Упродовж тривалого часу Помпей дійсно підтримував Цезаря – погодився взяти його собі в колеги й кілька разів відкладав закінчення проконсульських повноважень. Він відмовився це робити лише тоді, коли питання проконсульства чи консульства Цезаря поставило під загрозу законодавство 52 р. до Р. Х. До того часу ми не фіксуємо між двома діячами серйозних суперечностей, які могли б призвести до громадянської війни. Як і Помпей, Цезар був римським аристократом. Більшість їхніх дій – включно з політичними амбіціями – були продиктовані специфічним аристократичним етосом, притаманним класичним суспільствам. Цей етос вимагав постійного змагання – або на полі битви, або здобутою славою, досягненнями, популярністю, авторитетом. Останнє було частиною такого поняття як *dignitas*, гідність. Для Помпея найвищим досягненням було одноосібне консульство і законодавство, яким, як він міг вважати, було врятовано Республіку від анархії. Для Цезаря – його завоювання в Галлії під час проконсульського командування. Відповідно, кожен докладав усіх можливих політичних зусиль, щоб зберегти свої досягнення недоторканими. Однак наприкінці 50 р. до Р. Х. ситуація набула такого характеру, що політичні амбіції одного діяча вступали в безпосередній конфлікт з амбіціями іншого. Обставини, що склалися, вимагали або

чиєсь поступки, або силового рішення. Це врешті і призвело до нової громадянської війни.

Список використаних джерел

1. Васильев В.А. Магистратская власть в Риме в республиканскую эпоху: традиции и инновации: дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Васильев Андрей Владимирович. – СПб, 2014. – 215 с.
2. Моммзен Т. История Рима / Т. Моммзен. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – Т. 3. – 640 с.
3. Billows R.A. Julius Caesar: The Colossus of Rome / Richard A. Billows. – L. & N. Y.: Routledge, 2009. – 312 p.
4. Jameson Sh. The Intended Date of Caesar's Return from Gaul / Shelach Jameson // Latomus. – 1970. – Т. 29, Fasc. 3. – P. 638–660.
5. Kamm A. Julius Caesar. A Life / Antony Kamm. – L.: Routledge, 2006. – 192 p.
6. Marin P. Blood in the Forum: The Struggle for the Roman Republic / Pamela Marin. – L. and N. Y.: Continuum, 2009. – 198 p.
7. Meier C. Caesar / Christian Meier. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993. – S. 665
8. Mornstein-Marx R. Caesar's Alleged fear of Prosecution ad His "Ratio Absentis" in the Approach to the Civil War / Robert Mornstein-Marx // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 2007. – Bd. 56, H. 2. – P. 159–178.
9. Pocock L.G. What Made Pompeius Fight in 49 B.C.? / L.G. Pocock // Greece & Rome. – 1959. – Vol. 6, No. 1. – P. 68–81.
10. Seager Robin. Pompey the Great: a Political Biography / Robin Seager – 2nd [updated] ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2002. – 287 p.
11. Southern P. Julius Caesar / Patricia Southern. – Stroud & Charleston: Tempus, 2001. – 158 p.
12. Southern P. Pompey the Great / Patricia Southern. – Stroud & Charleston: Tempus, 2002. – 192 p.
13. Stanton G.R. Why Did Caesar Cross the Rubicon? / G.R. Stanton // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 2003. – Bd. 52, H. 1. – P. 67–68
14. Steel C. The Lex Pompeia de Provinciis of 52 B.C.: A Reconsideration / Catherine Steel // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 2012. – Bd. 61, H. 1. – P. 83–93.
15. Weinrib E.J. The Prosecution of Roman Magistrates / E.J. Weinrib // Phoenix. – 1968. – Vol. 22, No. 1–2. – P. 33.

References

1. VASIL'EV V.A. (2014) *Magistratskaya Vlast' v Rime v Respublikanskuyu Epoxu: Tradicii i Innovacii*. Unpublished Thesis (PhD), Sankt-Peterburgskii Gosudarstvennii Universitet, Sankt-Peterburg.
2. MOMMSEN T. (1997) *Istoriya Rima*. Rostov-na-Donu: Feniks. T. 3.
3. BILLOWS R.A. (2009) *Julius Caesar: The Colossus of Rome*. L. & N. Y.: Routledge.
4. JAMESON Sh. (1970) The Intended Date of Caesar's Return from Gaul. *Latomus*. T. 29, Fasc. 3, 638–660.
5. KAMM A. (2006) *Julius Caesar. A Life*. L.: Routledge.
6. MARIN P. (2009) *Blood in the Forum: The Struggle for the Roman Republic*. L. and N. Y.: Continuum.
7. MEIER C. (1993) *Caesar*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
8. MORNSTEIN-MARX R. (2007) Caesar's Alleged fear of Prosecution ad His "Ratio Absentis" in the Approach to the Civil War. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Bd. 56, H. 2, 159–178.
9. POCOCK L.G. (1959) What Made Pompeius Fight in 49 B.C.? *Greece & Rome*. Vol. 6, No. 1, 68–81.
10. SEAGER R. (2002) *Pompey the Great: a Political Biography*. Oxford: Blackwell Publishing.
11. SOUTHERN P. (2001) *Julius Caesar*. Stroud & Charleston: Tempus.
12. SOUTHERN P. (2002) *Pompey the Great*. Stroud & Charleston: Tempus.
13. STANTON G.R. (2003) Why Did Caesar Cross the Rubicon? *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Bd. 52, H. 1, 67–68.
14. STEEL C. (2012) The Lex Pompeia de Provinciis of 52 B.C.: A Reconsideration. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Bd. 61, H. 1, 83–93.
15. WEINRIB E.J. (1968) The Prosecution of Roman Magistrates. *Phoenix*. Vol. 22, No. 1–2, 32–56.

Надійшла до редакції 17.08.17

A. Koval, Ph.D. in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"NON EXPETERE PACEM": POMPEY'S AND CAESAR'S MOTIVES FOR A CIVIL WAR

The article is dedicated to the political relationships of Pompey the Great and Julius Caesar shortly before the Civil war. Pompey's legislation of 52 BC and its impact on Caesar's political and social position is revised. Caesar's attempts to prolong his command or to obtain a new consulship are analyzed in the article, as same as Pompey's backing of Caesar's efforts. The correctness of the theory of the ratio absentis is supposed. According to this theory, Caesar was in fear of the unavoidable prosecution, that's why he refused to return to the city as a civilian. In the same time, Caesar's efforts created a danger to the political system of the Roman republic, which had been established by Pompey's legislation of 52 BC. Caesar started to prepare for a war from the second half of 50 BC – and at the same time he was demanding to dissolve Pompey's troops. Because of his dignitas, Caesar couldn't allow himself became an object of prosecution. The same reason obliged Pompey to refuse Caesar's demands. As a conclusion it must be emphasized, that in the middle of the 1st century BC the Roman republic became a hostage of two nobles, whose political ambitions and aristocratic ethos caused a Civil war.

Keywords: Pompey the Great, Julius Caesar, Roman republic, Civil war, dignitas.

УДК 930.1(477):329(477.8)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.06>

В. Колесник, д-р іст. наук, проф.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОШУК ШЛЯХІВ УРЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Розкрито пошук українськими партіями в Російській імперії на початку ХХ ст. шляхів урегулювання національного питання та обґрунтування ними у своїх програмах національного державно-політичного ідеалу. Зокрема показано, що за концептуально-теоретичними підходами до національного питання і державності України усі українські партії можна поділити на дві групи. Менша їх частина, зокрема три партії – РУП до 1903 р., УСП і УНП – визначали на програмному рівні необхідність створення самостійної української держави. При цьому партії враховували соціально-економічні та загальнополітичні проблеми Російської імперії. З огляду на це, чітко висувуючи цілі визвольної боротьби, УСП і насамперед УНП урегулювання національного питання пов'язували із соціалістичним ідеалом, соціалістичним ладом. При цьому державна самостійність розглядалась як необхідна передумова побудови соціалізму. Отже, Україна, український народ, його національні інтереси були поставлені на перше місце. Національне визволення розглядали як важливий чинник соціального прогресу.

Інша група українських політичних партій (РУП із 1903, УДП, УРП, УДРП, УСДРП) майбутнє державності України вбачала в її національно-територіальній автономії у складі демократичної Російської федерації. Щоправда РУП (з 1903) а також УСДРП на перше місце у програмах ставили здійснення соціалістичних перетворень, а потім розв'язання національного питання. Помірковані партії також пов'язували досягнення автономії України через демократизацію Росії. Серед партій автономно-федералістського спрямування існували різні схеми здобуття національно-територіальної автономії: а) із центру, у межах загальноросійської конституції, із санкцій загальноросійських Установчих зборів, б) знизу, від українського парламенту, на основі конституції України.

Усі українські партії висували свої проекти майбутнього державно-політичного устрою України.

Ключові слова: українські партії, Україна, Російська імперія, національне питання, партійні програми, національно-державне будівництво, автономія, федерація, самовизначення, українська держава.

Утворення на початку ХХ ст. українських партій у конкретно-історичних умовах російської дійсності, без сумніву, засвідчило про початок нового етапу боротьби українського народу за прогресивні зміни в усіх сферах суспільного життя, охоплюючи питання національно-державного будівництва. Український національно-політичний рух відзначався щирим бажанням знайти для України правильний шлях у питанні виборювання своїх національних прав. Спектр українських політичних партій у Російській імперії на початку ХХ ст. не був широким й охоплював такі основні організації: Револьюційну українську партію (РУП, 1900), Українську соціалістичну партію (УСП, 1900), Українську народну партію (УНП, 1902), Українську демократичну партію (УДП, 1904), Українську радикальну партію (УРП, 1905), Українську радикально-демократичну партію (УДРП, 1905), Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП, грудень 1905).

На сучасному етапі історіографії історія українських партій початку ХХ ст. привертає увагу багатьох дослідників. Варто згадати праці Р. Ветрова, В. Головченка, В. Колесника, Л. Могильного, А. Павка, В. Стрільця, О. Тимошенко, О. Рафальського та інших, у яких розглядається широке коло питань, пов'язаних із передумовами та процесом утворення українських партій в Російській імперії, їх еволюцією, програмними вимогами, організаційною будовою, стратегією і тактикою, формами, методами і напрямками практичної діяльності. У статті зроблено спробу виокремити і порівняти національні частини програм українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст., визначити основні концептуальні підходи до розв'язання національного питання, спільне і відмінне в розумінні майбутнього державно-політичного устрою.

РУП, як перша українська політична організація в Російській імперії, певний час вважала своїм програмним документом брошуру М. Міхновського "Самостійна Україна" (видана у Львові в середині 1900), яка визнавала необхідність боротьби за єдину, неподільну, вільну і самостійну Україну, відповідаючи думкам і сподіванням національно-революційного крила РУП, але не виражала прагнення соціалістів, які переважно були засновниками партії.

У брошурі "Самостійна Україна" подано огляд українсько-російських відносин у минулому, на основі чого

автор виводить історичне право України на незалежне державне існування. Протестуючи проти національного поневолення українського народу в Російській імперії, М. Міхновський зазначав, що підкорення чужим політичним інститутам створює для "неісторичної нації" небезпеку асиміляції. З огляду на це досягнення державності навіть воєнними засобами автор "Самостійної України" вважав головною умовою збереження нації. "Доки хоч на однім клаптику української території пануватиме чужинець..., доти усі покоління Українців ітимуть на війну" [7, с. 321]. У цій позиції яскраво виявилось національно-державницьке спрямування. На відміну від соціал-демократичних і ліберальних концепцій, де йшлося про гноблення України самодержавством, тобто пануючим режимом, у "Самостійній Україні" наголошувалося, що існує боротьба між нацією зрабованою і нацією-гнобителем. Визначивши програмні вимоги РУП на початковий період її діяльності, "Самостійна Україна" фактично започаткувала нову течію в українському політичному житті, течію українського самостійництва. Як згадував В. Андрієвський, "Самостійна Україна" палила мозок, від неї в мене кипіла кров" [1, с. 12].

У своїй брошурі М. Міхновський обґрунтував не лише вимогу самостійності, а й значення для українців незалежної, самостійної держави: "Тільки держава одноплеменного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього розвитку духовного й осягнення найліпшого матеріального гаразду" [7, с. 312], гарантує розквіт індивідуальності. Державну самостійність М. Міхновський вважав головною умовою існування нації.

У своїй брошурі М. Міхновський пропонував зосередити увагу на обговоренні засобів і способів боротьби. На думку М. Міхновського, будь-які форми боротьби виправдані. Він декларує готовність вирішити безкомпромісним шляхом зазначену проблему і проголошує: "... Ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але відняли в нас теж силою". Максималістськи лунають подальші вимоги М. Міхновського: "Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас, Україна для Українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружя" [7, с. 322]. Така домінація сили, як методу розв'язання на-

ціональної проблеми, відштовхувала від М. Міхновського значну частину сучасників, політично активних діячів. Заслугою М. Міхновського варто вважати те, що він першим на політичному рівні відверто заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії, розглянув проблеми взаємовідносин України та Росії з позицій державності, обґрунтував законне право українського народу на самовизначення. У свій час М. Голубець зазначав, що різке посилення ідейно-національної творчості було не лише виявом радикалізації всього національного життя, а й свідчило про народження на світ нового українства. Заява про самостійницьку позицію щойно створеної РУП об'єктивно відображала глибинні, можливо не усвідомлені, інтереси народних мас у плані виборювання української державної самостійності [3, с. 48]. Внутрішні суперечності в РУП швидко загострювалися, оскільки прихильники соціал-демократичного напрямку підкреслювали соціалістичні засади партії. З огляду на це впродовж перших двох років партія поєднувала націоналістичні позиції із соціал-демократичними, а її ідеологічне обличчя було розпливчавим і поєднувало соціалізм із властивим для молоді наївно-романтичним патріотизмом.

Оскільки керівництво партії у своїх ідейних орієнтирах надавало перевагу соціалізму, то на початку 1903 р. воно відмовилося від "Самостійної України", прихильники якої відійшли від РУП. Після цього РУП поступово утвердилася на позиціях автономії. Така вимога містилася в "Нарисі програми Революційної Української Партії" [7, с. 349–350], підготовленою Київською вільною громадою і поданому на розгляд партії у квітні 1903 р. Нарис містив низку нових принципових моментів. У ньому була відсутня висловлена раніше М. Поршем та його однодумцями теза про те, що політична (державна) незалежність України є ідеалом партії. По-друге, вимога федералізації Росії, по суті, замінювалася лозунгом демократичної республіки. Однак разом із тим акцентувалася увага на автономії України із власним сеймом, чого не можна було досягти без перетворення Росії на федеративну державу. По-третє, автономний розвиток України доповнювався у проєкті пунктами, які передбачали, з одного боку, широке місце, крайове, національне самоврядування для всього населення майбутньої демократичної Росії, а з іншого – правову гарантію для кожної нації мати політичні установи, які б гарантували їх вільний культурний і громадський розвиток. "Останній пункт, – як зазначав В. Головченко, – що передбачав підготовку відсталих у своєму розвитку етносів до сприйняття ідеї державного самоврядування, саме й став підставою для звинувачення РУП у націоналізмі та підтримці "культурно-національної автономії" [2, с. 54].

Проте навіть суттєві зміни в політичних підходах РУП до розв'язання національного питання не припинили амбітної взаємної нетерпимості між партійними керівниками, насамперед між М. Поршем і Д. Антоновичем. Останній разом зі своїми прихильниками відкидав навіть ідею автономії і відстоював просто краєве самоврядування. М. Порш ставив вимогу національно-територіальної автономії України, "як такої форми, що може розв'язати національне питання, коли в основі його не лежать конфлікти економічного характеру... Коли ці конфлікти виявляться, тоді пролетаріат мусить прийняти у свою програму постулат політичної самостійності" [8, с. 30]. Ідеологічні баталії між Д. Антоновичем і М. Поршем врешті-решт схилили членів РУП до ідеї автономії України, з утворенням українського сейму або ради в межах Росії. Ця національна платформа партії була викладена у проєкті програми,

який з'явився у березні 1905 р. Вона слугувала політичним орієнтиром партії до скликання у грудні 1905 р. з'їзду, який започаткував УСДРП.

Самостійницьку платформу займала Українська соціалістична партія, хоча вона зазнавала внутрішніх суперечностей між змістом національної програми та класовими методами своєї діяльності. Програмним документом УСП був "Нарис програми Української партії соціалістичної", надрукований улітку 1900 р. Автори програми виходили з того, що Україна потребує повного визволення від економічного, політичного та національного гніту. УСП у своїй програмі тісно пов'язувала національне і соціальне питання, самостійницькі вимоги із соціалістичними ідеями: "одинокі програма, що зреалізувавшись, запевнить щастя нашому людові, – це програма соціалістична; ми переконані, що в суспільстві, де земля, копальні, фабрики і верстати становлять спільну власність, де люд править сам собою і після своєї волі, що там тільки немає місця днешньому взискові й утискові" [6, с. 216].

Кінцевою метою партії проголошувалася демократична українська республіка, побудована на засадах загального виборчого права, прямої демократії (народний референдум та ініціатива), громадського самоврядування із суспільною власністю на засоби виробництва і "повною рівноправністю національною. З полишенням нації кожній свободи увійти в склад республіки". Ця мета могла бути досягнена за умови, що "партія соціалістична матиме політичну власність у своїх руках" [6, с. 216]. У партійних публікаціях УСП зазначалося, що "першим пунктом нашої мінімальної програми є самостійна Україна", у найближчій перспективі в тих землях, які належали до Росії. А вимога "політичної волі і самостійності для усієї України", отже соборної України, сприймалася партією як більш далекоглядний ідеал [6, с. 219]. Українські соціалісти відстоювали вимогу досягнення державної незалежності України відразу ж після повалення самодержавства – так, як це розуміла, до речі, ППС, що засвідчує про вплив останньої на зміст програмних завдань УСП. Метою УСП була "Самостійна демократична Українська Республіка і соціальна революція". Соціалістична партія визнавала необхідність братерських відносин із робітниками будь-якої нації, але за умови визнання ними права України на самовизначення. Отже, УСП стояла на класовій робітничій платформі з виразно самостійницькою позицією. Аналізуючи програму УСП, важко зрозуміти, який соціалізм мали на увазі діячі партії. Адже соціалізм на початку ХХ ст. поділявся на низку розгалужень, часто суперечливих між собою. Крім того, із програми УСП не зрозуміло, яке визволення має бути першим, оскільки в одному випадку стверджується, що економічне і політичне, в іншому – національне.

Серед партій, що висували самостійницькі домагання, суто націоналістичне обличчя мала Українська народна партія, яка виросла з кореня "Самостійної України". Ідеологічні і програмні засади УНП, викладені в "10 заповідях", брошурі "Справа української інтелігенції в програмі УНП", діячі партії розвинули у проєкті Конституції під назвою "Основний закон "Самостійної України" Спілки народу українського", який було видруковано в першому числі часопису "Самостійна Україна" (вересень 1905).

У Конституції Спілки народу українського в основу покладено принцип повної самостійності України, яка охоплює дев'ять вільних і самоуправних земель, кожна з яких становила спілку вільних і самоуправних громад, а межі земель і громад мали визначатися окремим законом.

У проекті Конституції було детально розроблено політичний устрій самостійної України, окреслено права українців, принципи формування, межі діяльності і компетенція різних гілок влади, суть і місце самоврядування, розроблені інші питання державотворення. Зокрема пропонувалося створення президентської республіки, де законодавча влада належить раді представників і сенату. Отже, парламент складався із двох палат. До сенату входили депутати від кожної землі, а до ради представників – депутати від рівних виборчих округів. Вибори депутатів здійснюються шляхом таємного, рівного, безпосереднього і прямого голосування. Члени обох палат репрезентують увесь народ український, а не ту лише громаду чи землю, яка їх обрала. Конституція Спілки народу визначала кількісне представництво членів рад і термін їхніх повноважень, термін повноважень сенаторів, вікові вимоги для членів парламенту, забороняла одночасне перебування депутатом обох палат, а також суміщення роботи в уряді і законодавчому органі держави. Виконавчу владу мав очолювати всенародно обраний терміном на шість років президент Всеукраїнської спілки. Президент призначає й усуває міністрів, усіх судових урядників, є головнокомандуючим збройними силами, стежить за дотриманням законів у державі, має право амністії для засуджених, але не може ним скористатися щодо міністрів. Вік президента визначався не менше 35 років. При нехтуванні президентом Конституції обидві законодавчі палати і вищий касаційний суд утворюють так званий "народний суд", що має право усунути президента і призначити нові вибори. Заборонялося займати міністерські посади не українцям за походженням. Для притягнення міністрів до судової відповідальності потрібний був дозвіл ради представників. Судив міністрів вищий касаційний суд. Основний закон Спілки народу українського всю судову владу передавав судам і суддям. Конституція "Самостійної України" визначала принципи формування судів, порядок судочинства, прерогативи різних судів і суддів. Вищою судовою інстанцією у Всеукраїнській спілці був вищий касаційний суд [11, с. 60–66].

Конституція Спілки народу українського свідчила про значний крок уперед національно-радикального крила українського руху, яскраво репрезентованого УНП, у формуванні новітньої державницької ідеології, що надавала пріоритетного значення власній державі у справі національного визволення і розвитку, обстоювала право українського народу на її створення, визначала мету державного будівництва і шляхи її досягнення.

У 1906 р. вийшла друком програма УНП, що виразно проголосила гасло самостійності України. Самостійну Україну планувалося будувати як спілку "вільних і самонаправлених українських земель, що різняються умовами життя", тобто, надаючи статус окремих адміністративних одиниць Слобожанщині, Правобережній Україні, Запоріжжю, Кубані, Чорномор'ю, Полісся, Галичині і т. д. [10, с. 38]. Отже, програма УНП суттєво різнилася настроєм і спрямованістю від "Самостійної України", була конструктивною і поступовішою.

Усе ж, розуміючи недосяжність ідеї незалежності України найближчим часом у 1906 р. і не відмовляючись від неї, керівництво УНП висловило на програмному рівні згоду на національно-територіальну автономію України в межах Російської федеративної республіки. "Ідучи до повної незалежності українського народу, до здобуття останнім права повного самовизначення, – ішлося у програмі УНП, – ми підбираємо й автономні вимоги українських партій. Але аби автономія була не фіктивною, а дійсною..." [10, с. 52]. На думку М. Міхновського, навіть вузька автономія була вигідні-

ша для України порівняно з існуючим безправ'ям. Проте М. Міхновський допускає автономію України тільки за умови, що вона вважатиметься не остаточною метою політичної боротьби українського народу, а лише етапом на шляху до здобуття повної незалежності українського народу [5, с. 35]. Саме цим УНП відрізнялася від українських соціал-демократів й українських лібералів, для яких автономія – кінцева мета. Отже, гасло боротьби за автономію України у програмі УНП мало тактичне значення. Не відкидаючи принципово федерації, М. Міхновський зазначав, що вона може бути лише за умови, коли її захоче український народ, а федерація забезпечить рівноправність народів. "Ми визнаємо, – писав він, – тільки добровільні федерації народів; ...аби два чи більше народів жили в згоді та любові, треба: 1. Аби вони користали рівними правами. 2. Аби оден нарід другому не тільки не перешкодив, а помагав досягти його цілі. Коли сего нема, нема ніякої рації народам жити вкупі" [10, с. 52]. Автономні права українського народу могли задовольнитися за умови створення українського парламенту, який формується на основі вселюдського, рівного, прямого і таємного голосування. Національний парламент мав відати податковими і господарськими справами, адміністрацією, судом, школою, забезпечити проходження українцями служби в Україні.

Щоб інтегруватися в політичне життя України, УНП у своїх програмних вимогах зверталася до соціалізму. Оpubлікована у 1906 р. програма УНП декларувала соціалістичний ідеал як єдиний, що може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск і безправ'я, існуючий устрій, побудований на насильстві, примусі, нерівності та пануванні. Соціалістичний лад проголошувався єдиною альтернативою для українських трудящих мас. "Наше завдання, аби український народ... у своїм стремлінні до ідеального устрою, до устрою соціалістичного не був позад інших культурних народів" [10, с. 34–35]. Усе ж соціалізм УНП відрізнявся від соціалізму як російських, так й українських соціал-демократів. Адже неодмінною передумовою розв'язання соціально-економічних завдань і побудови соціалістичного суспільства вважалося досягнення державної самостійності України, здобуття вільної, не підлеглої, самостійної держави української – республіки українських робочих людей. Отже, УНП висувала на перший план не соціальні, а національні вимоги, вважаючи, що націоналізація державних інститутів дасть змогу провести реформи в інтересах української нації. "Розв'язання національного питання – єсть тим порогом, через який народи вступають в чистий світлий храм соціалістичного устрою..." [10, с. 34–35]. Лідери УНП вважали, що без національної основи соціалізм в Україні буде суспільним рухом із слабким корінням. Зважаючи на це, у програмному документі партії зробили спробу поєднати національний і соціалістичний підходи до вирішення суспільних проблем. Однак на практиці реалізувати це було дуже важко. Адже у підросійській Україні, як стверджують сучасні дослідники, була відсутня серйозна соціальна база "для соціалістичного руху в його національному втіленні" [4, с. 89]. Відповідно до програми УНП, основа для вирішення національного питання в Україні – власна абсолютно суверенна у внутрішніх справах держава, яка є суб'єктом міжнародного права. У документах партії зазначалося: "На Україні, як ніде в світі, питання соціально-економічне є заразом і питанням національним, чому українська народна партія хоче зорганізувати, приготувати частину українського народу, що стогне під неволею московською у Росії. До здійснення великого національного ідеалу! Єдиної, неподільної, вільної, самостійної України освічених ро-

бочих мас, до заснування тієї великої держави національної, у яку увійдуть усі частини українського народу" [9, с. 113]. Представлений УНП молодий національно-радикальний рух хоч і був нечисленним, слабким, але вперто шукав шляхи і методи впливу на українську громадськість, привертая увагу до ідеї самостійності України, сприяв зростанню національної свідомості українців.

Автономістської орієнтації дотримувалася УСДРП, що була утворена на базі РУП у грудні 1905 р. У резолюції другого з'їзду партії (грудень 1905) обґрунтовувалися підходи до питання національного державотворення. Партія визнавала наявність національного гніту, як одного з виявів панування капіталізму. Зважаючи на це, з'їзд проголосив, що партія буде якнайенергійніше "боротися проти національного гніту за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоюючи право націй на самоопреділення, на такі політичні інституції, котрі забезпечили б їм вільний культурний і громадський розвиток" [7, с. 351–352]. Визнаючи нагальну необхідність розв'язання національного питання, з'їзд ухвалив резолюцію про автономію України: "II черговий з'їзд УСДРП приймає у свою програму постулат Автономної України (Україну з'їзд визнає лише в межах етнографічних) із правом законодавчим у тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України" [7, с. 352]. УСДРП передбачала демократизацію державного ладу і федералізацію Росії, здійснення принципу національно-територіальної автономії, створення українського сейму (парламенту), право кожної нації на політичне і культурне самовизначення, запровадження широкого самоврядування місцевого і крайового для всього населення держави, децентралізації (федералізації) законодавства, адміністрації і судочинства. У програмі партії передбачалася націоналізація шкіл, передача завідування народною освітою до компетенції українського сейму, введення української мови в усіх урядових і публічних інституціях України, безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років. Отже, II з'їзд УСДРП рішуче заявив про автономістську орієнтацію українських соціал-демократів. При цьому УСДРП вважала, що лише національні соціал-демократичні організації можуть "найкраще... розвивати класову самосвідомість у кожній нації, боротися з націоналістичними тенденціями, проводити і направляти класову боротьбу пролетаріату даної нації в спільній економічній і політичній боротьбі робітничого класу загалом..." [7, с. 354]. З огляду на це, підтримуючи принцип інтернаціоналізму в питанні класової боротьби, УСДРП відстоювала федеративні засади в організації соціал-демократичної партії Росії [7, с. 354], а державний федералізм доповнювався "федералізмом партійним".

Федералізації народів Росії і широкої автономії для України вимагали також УДП, УРП, а після їх об'єднання УДРП. У програмі УДП, зокрема, зазначалося: "...ми визнаємо, що державний лад у Росії повинен бути збудований на принципах найширшої національної і місцевої автономії" [7, с. 343–344]. Здобуття Україною національно-територіальної автономії УДП пов'язувала з поваленням самодержавства і проголошенням демократичних свобод, встановленням парламентського ладу. У центральному державному парламенті партія передбачала утворення двох рівних кількісно палат: палати народних представників і федеральної палати представників від автономних частин держави. Українська народна рада (сейм) здійснювала законодавчу владу в межах автономної території з виконавчими органами при ній [10, с. 54]. Однак до компетенції Української народної ради не входило врегулювання питань

війни і миру, бюджету на загальнодержавні цілі, зносини з іншими державами та підписання з ними союзів і торгових договорів загальнодержавного значення. Автономний і федеративний устрій УРП вважала за найкращий лад для багатонаціональної Російської держави [12, с. 142]. При цьому програма УРП передбачала встановлення демократичних свобод і перетворення Росії в конституційну державу [12, с. 142]. Однак, проголошуючи метою боротьби національно-територіальну автономію у складі федеративної демократичної Росії, лідери УРП вважали, що Україна мала вийти із Російської Федерації у випадку надання українському народу обмеженої автономії або при намаганні центру урізати повну автономію краю [13, с. 3].

За програмою УРП, федеральний парламент формувався за змішаною мажоритарно-пропорційною системою, у його віданні були такі питання: зносини з іншими державами, фінанси для загальнодержавних справ, позадержавна торгівля і мито, загальнодержавна армія та справа війни і миру [7, с. 346]. Українська народна рада обиралася терміном на три роки прямим і таємним голосуванням, особами, яким виповнився 21 рік, і відала всіма справами на території України, розробляла краєву конституцію. У програмі передбачалося запровадження в Україні широкого самоврядування для сільських і міських громад, а також для округ, у які могли б об'єднатися ці громади. Кожна така округа повинна мати свій окружний сейм, із правом самоврядування в межах округи. Усі урядовці мають бути краєвими людьми, відповідальними перед судом [7, с. 346]. Мовою урядових, освітніх та інших установ повинна бути українська.

Загалом УРП вважала, що здобуття національно-територіальної автономії в Україні відбудеться після повалення самодержавства й обрання краєвого парламенту, який і прийме конституцію, і делегує уже названі чотири функції федеральному парламенту. Жодних узгоджень конституції не передбачалося.

Програма УДРП була також побудована на принципах парламентаризму і федералізму [7, с. 333–334]. Вона визнавала право інших народів на самоуправління. Функції федеративного й автономного національно-територіального парламенту містили ті положення, які були у програмах УДП та УРП. Щоправда, програма УДРП, на відміну від програми УРП, передбачала узгодження української конституції із загальнодержавними законами. Крім того, у програмі з'явилася також конституція федеративної Росії, якої не передбачалося у програмі УРП [7, с. 335–336]. На відміну УРП, УДРП дотримувалася того, що автономію Україна мала отримати із центру після перемоги загально-російської демократичної революції.

Отже, можна виокремити дві основні концепції щодо національного питання і державності України у програмах українських політичних партій. Більшість із них вбачала майбутню модель державності України в її національно-територіальній автономії у складі федеративної демократичної Росії і з новою силою підняла автономно-федералістичне гасло на початку ХХ ст. (РУП із 1903, УСДРП, УДП, УРП, УДРП). Разом із тим, у програмах частини українських партій, насамперед національно-радикальних (РУП до 1903, УСП, УНП), була визнана необхідність створення самостійної української держави. Щоправда, частина партій пов'язувала відродження нації не тільки із розв'язанням національного питання, а й з ідеалами соціалізму. Партійні вимоги і завдання з національного питання відображали певну розгалуженість національної ідеї на початку ХХ ст., свідчили про особливості формування політичними партіями українського національного ідеалу.

Список використаних джерел

1. Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1880–1917 / В. Андрієвський. – Львів, 1936.
2. Головченко Володимир. Від "Самостійної України" до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Володимир Головченко – К., 1996.
3. Голубець М. Рік грози і надії 1914-й / М. Голубець. – Львів, 1934.
4. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет / Г.В. Касьянов. – К., 1993.
5. Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності / П. Мірчук. – Філадельфія, 1960.
6. Нарис. Програма УСРП // Молода Україна. – 1900. – Ч. 9–10.
7. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і мат.: довід.: у 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1.
8. Порш М. Про автономію України / М. Порш. – К., 1913.
9. Робітницька справа в програмі Української Народної партії. – Чернівці, 1902.
10. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991.
11. Слюсаренко А.Г. Історія Української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 1993.
12. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і мат. – Т.1. – Мюнхен, 1983.
13. Чого нам треба? – Б. м., Б. р.

References

1. Andrievskiy V. (1936) *Try gromady. Spogady z 1880–1917*. Lviv.
2. Golovchenko Volodymyr. (1996) *Vid "Samostiinoi Ukrainy" do Soiuзу Visvolennia Ukrainy: Narisi z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st.* Kyiv.
3. Golubets M. *Rik grozy i nadii 1914*. Lviv.
4. Kasyanov G.V. (1993) *Ukrainska inteligentsiia na rubezhi XIX–XX stolit: sotsialno-politichnyi portret*. Kyiv.
5. Mirshchuk P. (1960) *Mykola Mikhnovskiy: Apostol ukrainskoi derzhavnosti*. Filadelfiya.
6. Naris. *Programa USP (1900)*. Moloda Ukraina. 9–10.
7. *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i sushchasnist. Dokumenty i materialy*. Dovidnyk: U 2 chastinakh (1997).1. Kyiv.
8. Porsh M. (1913) *Pro avtonomiiu Ukrainy*. Kyiv.
9. *Robitnytska sprava v programi Ukrainkoi Narodnoi partii*. (1902). Chernivci.
10. *Samostiina Ukraina. Zbirnyk program ukrainskykh politychnykh partii pochatku XX st.* (1991). Ternopil.
11. Slusarenko A.G., Tomenko M.V. *Istoriia Ukrainkoi konstytutsii* (1993). Kyiv.
12. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: Dokumenty i materialy* (1983).1. Munkhen.
13. Schogo nam treba? – B. m., B. r.

Надійшла до редакції 18.08.17

V. Kolesnyk, Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE UKRAINIAN POLITICAL PARTIES IN RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY: OFFERING THE SOLUTION OF THE NATIONAL ISSUE

The article is devoted to the solution of the national issue in the programs of Ukrainian political parties in Russian empire at the beginning of 20th century. The political and national ideal of the state that had been presented in their programs is described by the author. These parties could be divided into two groups depending on their views of national issue and state status of Ukraine. Three of them – the Revolutionary Ukrainian Party (until 1903), the Ukrainian Socialist Party and the Ukrainian People's Party – declared a need of creation an independent Ukrainian state. The ideology of those parties was based on socialism but the state independency they considered as an essential condition for the creation of a just society.

The other group of political parties – the Revolutionary Ukrainian Party (after 1903), the Ukrainian Democratic Party, the Ukrainian Radical Party, the Ukrainian Democratic Radical Party, the Ukrainian Social Democratic Labour Party – saw Ukraine as an autonomous part of the democratic Russian federation. These parties declared the necessary of social changes and after that – the solution of the national issue.

Every political party offered own project of Ukrainian constitution.

Key words: Ukrainian political parties, Ukraine< Russian Empire, national issue, political programs, autonomy, federation, self-determination, Ukrainian state.

УДК 930(477):061.22"18/19"М.Грушевський
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.07>

Р. Конта, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

М. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК РЕФОРМАТОР

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ: ЕТНОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розглянуто проблему висвітлення в історіографії питання реформування Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ, Товариство) у Львові М. Грушевським та зміни статуту цієї організації в контексті їх значення для організації етнологічних досліджень у зазначеній установі, а також становлення української етнології. Незважаючи на важливість цієї проблеми, вона переважно досліджувалася в межах вивчення історії Товариства, де проблема реформування цієї інституції висвітлювалася в загальних рисах, що не давало можливості простежити всі перипетії як внутрішньої організаційної роботи в цьому напрямі, включаючи різні думки членів НТШ щодо цієї проблеми, так і зовнішньополітичний фактор, що полягає у складних обставинах існування наукової організації академічного рівня у народі, який був позбавлений власної державності. Автор також робить висновки щодо перспектив для подальшого дослідження зазначеної проблеми.

Ключові слова: М. Грушевський, Наукове товариство імені Шевченка у Львові, етнологія, етнографія, історіографія, реформа, статут, Товариство, НТШ.

Діяльність М. Грушевського як реформатора Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ) має важливе значення в контексті становлення етнологічної науки в Україні й організації етнографічних досліджень на території етнічних українських земель, що сприяло накопиченню значного емпіричного матеріалу народознавчого характеру. Водночас саме етнологічний аспект реформаторської діяльності вченого в НТШ не завжди виокремлювався дослідниками, які торкалися діяльності М. Грушевського в цій організації. Перші наукові розвідки і замітки про вченого, що зі зрозумілих причин виходили або в дорадянський період, або в діаспорі, стосувалися переважно діяльності М. Грушевського в Товаристві як історика й організатора української науки загалом.

На високий науковий рівень зазначену наукову проблему підняв Л. Винар, який, власне, став засновником окремої гуманітарної дисципліни під назвою "грушевськознавство". У серії своїх публікацій у журналі "Український історик" [1, 2, 3, 5, 6], що виходив у Нью-Йорку, автор окреслив основні напрями науково-організаційної роботи М. Грушевського в НТШ. На основі зазначених статей автор у 1970 р. видав монографічне дослідження про діяльність вченого в Товаристві [4]. Однак Л. Винар лише опосередковано торкнувся проблеми реформування НТШ та зміни його статуту в аспекті значення цих дій для організації етнологічних досліджень. Автор переконаний, що саме М. Грушевський "...створив із Наукового товариства некороновану українську академію наук, яка своєю працею і виданнями не уступала жодній чужинецькій

науковій установі" [5, с. 12]. Згідно із цією тезою можна зробити висновок про важливе значення організації етнологічних досліджень у НТШ, що було помітною тенденцією у тогочасній європейській науці. Згідно з Л. Винаром, навіть після відходу від керівництва Товариством у 1913 р. М. Грушевський залишався членом етнографічної комісії. Це, своєю чергою свідчить, про те, що вчений надавав важливого значення народознавчим дослідженням у НТШ [4, с. 71].

Фактично до середини 1990-х рр. ХХ ст. в літературі зустрічаються лише окремі натяки на етнологічну складову науково-організаційної діяльності вченого в Товаристві. Так, зокрема, О. Романів у своїй статті зазначив: "Михайло Грушевський розпочав свою науково-організаційну діяльність у період, коли кволий розвиток науки на Україні проходив у рамках зарегламентованих антиукраїнськими указами великодержавних структур, а в Галичині він робив теж перші кроки у зв'язку з відсутністю належної організації та достатньої кількості наукових кадрів. Велика заслуга Грушевського полягає в тому, що він вичленив наукові дослідження з українознавства і чужинецьких імперських структур, створивши для них спільні організаційні форми в рамках Наукового товариства ім. Шевченка" [24, с. 91]. З огляду на це саме організація українознавчого напрямку роботи НТШ, разом з об'єднанням навколо цієї справи фахівців-етнографів, було одним із вагомих досягнень М. Грушевського, яке досить часто відзначалося в історіографії.

Згідно з О. Мальчевським, "М. Грушевський опрацював свою концепцію відродження української науки на ґрунті західної гуманітарної культури, керуючись при цьому ідеями філософського позитивізму" [22, с. 33]. Зважаючи на цю тезу, можна зробити висновок, що організація збору широкого масиву етнографічних даних із відповідним аналізом та теоретичним узагальненням відповідала принципам наукової роботи вченого.

Лише із середини 2000-х рр. в історіографії починає ґрунтовніше розроблятися проблема організації М. Грушевським наукового українознавства в межах НТШ. І тут на увагу заслуговує стаття О. Гомотюк, яка, аналізуючи зазначену проблему, досить слушно зауважила, що "наявна грушевськіана найповніше віддзеркалює роль вченого в розвитку історичної науки як домінуючого компонента українознавства, залишаючи поза полем аналізу інші його центри. Виняток становить лише дослідження Л. Винара, у якому грушевськознавство розглядається як підсистема українознавства" [11, с. 288]. Як наголошує авторка, саме М. Грушевський дав визначення поняття "українознавства", до якого, зокрема, вніс український фольклор, етнологію, антропологію, звичаєве право, народну медицину й інші галузі наук та сфери народної культури [11, с. 290–291], що безпосередньо пов'язані із предметним полем етнології.

О. Гомотюк торкнулася також іншої проблеми науково-організаційного характеру, яка раніше подекуди порушувалася, зокрема Л. Винаром, а саме: підготовки кваліфікованих наукових кадрів для українознавчих досліджень. Згодом ці кадри стали основою організації етнологічних досліджень у НТШ. Одним із кроків підготовки фахівців-етнологів "...стала організація всеукраїнських літніх курсів з українознавства. ...Програма українознавчих курсів охоплювала не тільки гуманітарні дисципліни (історію України, української літератури, культурного руху в Галичині, історію України в контексті Західної Європи, мовознавство, антропологію, етнографію, етнологію) але й природничі науки" [11, с. 305]. Отже, підготовка кваліфікованих фахівців-етнологів була однією з нагальних потреб тогочасної української науки і цим питанням активно займався

М. Грушевський. Загалом, ми погоджуємося з тезою О. Гомотюк про те, що "М. Грушевський залишив справжню скарбницю знань про Україну й українство, невичерпний досвід організації українознавчої науки, підготовки нової генерації дослідників, видавничої діяльності" [11, с. 309–310].

Першою працею, у якій було спеціально порушено проблему організації М. Грушевським етнографічних досліджень, стала стаття М. Глушка [9]. Автор слушно зауважив, що донині в історіографії досліджували питання вивчення етнографічної спадщини таких членів НТШ, як І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк та інших, тоді як "...поза увагою більшості сучасників залишилася постать Михайла Грушевського – одного з головних натхненників та організаторів етнологічних студій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст." [9, с. 14]. Автор комплексно підходить до вивчення науково-організаційної спадщини М. Грушевського у Товаристві в аспекті внеску вченого в налагодження широкомасштабних етнологічних досліджень членами цієї організації.

М. Глушко у своїй статті ставить низку принципових питань, що дозволяють пролити світло на питання: "Чому саме М. Грушевський став ініціатором та організатором народознавчих досліджень в НТШ, а не інші, визнані на той час народознавці, зокрема І. Франко?". Відповідь на це запитання автор шукає в історії формування наукового світогляду М. Грушевського. У підсумку, М. Глушко дійшов висновку, що "...М. Грушевський... активно переймався складними проблемами тогочасної української етнографії і прикладав максимум зусиль задля їх розв'язання" [9, с. 16], тому що була потреба апробації нового авторського підходу до дослідження історичних явищ і процесів, який учений "...сповна застосував згодом у своєму головному творі – "Історії України-Руси" [9, с. 16].

На думку автора, М. Грушевський уже на початку своєї активної діяльності в НТШ склав задум дослідити різні сфери життя українського народу княжого періоду та виявити елементи традиційної культури в культурному житті тогочасної еліти. Відсутність достовірної інформації про повсякденне народне життя, на думку М. Глушка, і призвела до того, що М. Грушевський запланував широкомасштабні народознавчі дослідження українських земель. Цей напрям наукової діяльності згодом було покладено на новостворену етнографічну комісію. Крім того, згідно з автором, "...важливішим для М. Грушевського було інше – з'ясувати і довести відмінність українського народу від сусідів, передусім від північного", що можна було зробити лише одним способом – залучивши дані "нових наук", до яких належала й етнологія [9, с. 18].

Важливою рисою праці М. Глушка є те, що автор простежує динаміку зацікавлення М. Грушевським етнографічними та фольклористичними проблемами, постійне зростання інтересу вченого до цього напрямку наукової роботи. Це засвідчує створення відповідного підрозділу Товариства (етнографічної комісії) та заснування відповідних видань – "Етнографічного збірника" та "Матеріалів до українсько-руської етнології" [9, с. 19].

У 2010 р. вийшов розширений варіант попередньої статті О. Гомотюк [10], яка, використовуючи ширшу історіографічну та джерельну базу (зокрема й архівні матеріали), розвиває свої основні думки, викладені в дослідженні 2005 р. [11]. Щоправда, зазначені праці стосуються організації українознавчих досліджень загалом без виокремлення діяльності М. Грушевського в галузі етнології. Крім того, статті О. Гомотюк охоплюють не лише діяльність М. Грушевського в НТШ, але і його організаційно-наукову роботу на Наддніпрянській Україні, яку вчений проводив у межах іншої структури –

Українського наукового товариства. Такий підхід до узагальнення матеріалу не дозволив авторці докладніше зосередитися саме на висвітленні проблеми налагодження вченим широкомасштабних етнографічних досліджень у НТШ. Зважаючи на це, й оцінки зазначеного напрямку роботи М. Грушевського мають, переважно, загальний характер і зводяться до того, що вирішальне значення для Товариства на рубежі XIX–XX ст. мала науково-організаційна діяльність вченого, який внаслідок реформи 1892 р. перетворив НТШ в українську академію наук [10, с. 34, 36–37].

На особливу увагу заслуговують системні дослідження З. Зайцевої [12, 13, 14], що стосуються ролі М. Грушевського в академізації Товариства та його впливу на українську науку наприкінці XIX – початку XX ст. У працях вченої наявні серйозні історіографічні узагальнення науково-організаційного внеску М. Грушевського в розвиток української науки, де можна виокремити етнологічну складову його діяльності. З. Зайцева вважає, що НТШ як наукова інституція відбулася та піднялася до своїх вершин саме завдяки багаторічному головуванню в ній М. Грушевського [13, с. 109]. Авторка справедливо зазначає, що попередні дослідники творчої спадщини великого вченого переважно концентрували свою увагу на українознавчих аспектах, тоді як науково-організаційна діяльність залишалася на другому плані. З. Зайцева докладно простежила низку питань, пов'язаних із реформуванням статуту НТШ та визначила, що ініціатором цих реформ був саме М. Грушевський.

Водночас зміст праць З. Зайцевої безпосередньо не стосується організації М. Грушевським етнологічних досліджень у Товаристві: вони містять опосередковану інформацію із цієї проблеми. Авторка зосереджує увагу переважно на дослідженні діяльності вченого з налагодження наукової роботи у НТШ загалом. Щоправда, подібна інформація дозволяє осягнути не лише принцип внутрішньої роботи Товариства, але й потенційні конфліктні ситуації, які були закладені в організаційну структуру установи. Зокрема, З. Зайцева наголосила на тому, що до початку Першої світової війни М. Грушевському "...вдалося згуртувати навколо НТШ старше і молодше покоління науковців як західноукраїнського, так і східноукраїнського регіонів. Влада Грушевського в НТШ сформувалася та сприймалася як привабливий, самоцінний і надто дефіцитний соціальний ресурс, об'єкт прагнень інших членів Товариства, зокрема відомих у своїх галузях учених І. Горбачевського, С. Дністрянського, О. Колесси" [13, с. 116].

З. Зайцева підмітила досить цікавий факт, який полягає в тому, що "коло осіб навколо М. Грушевського, яких єднав достатній ступінь згоди щодо завдань НТШ, було мінливим упродовж досліджуваного періоду. Спочатку це були І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк. Згодом додаються представники молодшої генерації – М. Кордуба, М. Залізник, В. Дорошенко, І. Джиджора, В. Липинський, на певний час С. Томашівський. Усім їм було притаманне сповідування ієрархії цінностей науки в різних її іпостасях – творчій, організаційній, видавничій, концентрування себе в науковій сфері діяльності" [12, с. 17]. Отже, як ми бачимо, саме етологи (етнографи, фольклористи й антропологи), особливо на початковому, найбільш відповідальному в організаційному сенсі періоді, були основними союзниками, помічниками й опорою М. Грушевського в розбудові Товариства. Відповідно, це не могло не позначитись і на налагодженні народознавчої діяльності в цій інституції, особливо, якщо врахувати науковий авторитет у цій сфері таких визнаних на той час учених, як Ф. Вовк, І. Франко

та В. Гнатюк. Підсумовуючи вклад вченого в розвиток української науки, З. Зайцева зауважила, що "завдяки М. Грушевському український науковий рух одержав вагомий організаційний ресурс, галузево-дисциплінарну розмаїтість, вийшов за межі етнографічно трактованого українознавства..." [12, с. 19]. Тим самим й етнологічна наука, виходячи із цього твердження, отримала своє остаточне становлення та друге дихання завдяки науково-організаційним заходам М. Грушевського.

Основні ж свої ідеї щодо зазначеної проблеми в найбільш завершеній формі авторка виклала у відповідному підрозділі свого монографічного дослідження "Роль М. Грушевського в академізації НТШ" [14, с. 57–78], у якій підвела підсумок науково-організаційного вкладу вченого у становлення і розвиток української національної науки. Дослідниця вважає важливою складовою інституціоналізації НТШ як наукової організації академічного рівня відмежування Товариства від тогочасної політики, що стало можливим завдяки особистій позиції М. Грушевського, яку, до речі, підтримали з різних причин усе ті ж І. Франко та В. Гнатюк [14, с. 78], що також свідчить про однозначність авторитетних і ключових фігур НТШ (які були етнографами) не лише в науковому, але й в ідеологічному сенсі, що позитивно вплинуло і на етнологічну складову наукової діяльності Товариства.

Одним з елементів організаційної роботи М. Грушевського як реформатора Товариства, що вплинув на розвиток етнологічної діяльності в цій інституції, була популяризація у світі українського народного ужиткового мистецтва. Згідно з І. Гиричем, "саме завдяки М. Грушевському були проведені в 1905 р. виставка творів гуцульського мистецтва та виставка народних митців у Коломиї" [7, с. 24; 8, с. 269].

Важливою складовою реформаторської діяльності М. Грушевського є його редакторська діяльність, а також робота із започаткування та розвитку нових серійних видань Товариства, що вирішальним чином вплинуло на розвиток етнологічних досліджень в організації. Свого часу ще Л. Винар зазначив: "Не улягає сумніву, що за головування Грушевського, Наукове Товариство ім. Шевченка дійшло у своїй видавничій діяльності до вершин. ... Видання Товариства охоплювали всі важливі царини науки й виразно документували перед чужинецьким світом самотність української культури" [4, с. 27].

Історіографія видавничої та редакторської діяльності М. Грушевського також побіжно торкається етнологічного аспекту цього напрямку діяльності вченого. Більшість праць, що стосуються цієї проблеми, почали виходити із другої половини 1990-х рр. та стосувалися загальних проблем діяльності М. Грушевського як редактора. Зокрема, І. Квітко зауважила: "М. Грушевський був редактором: планував видання, замовляв матеріали, упорядковував і опрацьовував їх, дбав про видавничу культуру, контролював рух видань на виробництві, організовував розповсюдження, вів фінансові справи" [16, с. 314].

О. Коновець, як і переважна більшість дослідників редакторської діяльності М. Грушевського, торкнувся цієї проблеми загалом, не виокремлюючи галузей наук, у яких працював учений [17]. З усіх галузей наук автор виокремив заслуги М. Грушевського як фундатора української національної преси. Організаційним центром такої діяльності стало, на думку О. Коновця, саме Товариство [17, с. 313]. Водночас, на нашу думку, потребує ґрунтовнішого аналізу проблема редакторської діяльності М. Грушевського крізь призму конкретних галузей наук та з аналізом його реального внеску у становлення і розвиток кожної науки, де етнологія має зайняти одне із чільних місць, зважаючи на особливо жвавий інтерес вченого до цієї дисципліни.

Інколи досить важко виокремити в літературі оцінки редакторського наукового доробку М. Грушевського як етнолога, оскільки його заслуги в цьому напрямі або не виокремлювалися зовсім, або об'єднувалися з іншими відомими членами НТШ. Зокрема, А. Франко зазначив, що "М. Грушевський та І. Франко стояли біля керма формування багатотомних видань НТШ. Вони сприяли утвердженню наукового характеру публікацій Товариства та удосконаленню структури його ґрунтовних видань..." [25, с. 36]. Згідно із зауваженнями автора, досить важко виділити редакторські здобутки згаданих учених в упорядкуванні етнологічних видань. Так, А. Франко зауважив: "...Офіційно за його підписом (авт. – М. Грушевського) вийшли перші томи "Етнографічного збірника", де левову частку праці щодо їх упорядкування зробив І. Франко" [25, с. 37].

Ця проблема актуалізується ще й тим, що вже в період незалежності з'явилася низка досліджень [18, 20], зокрема і дисертаційних [19, 21], присвячених виданням НТШ та редакційній діяльності в них М. Грушевського. У цих працях порушувалися окремі аспекти наукових і суспільно-політичних поглядів ученого, тоді як етнологічна науково-організаційна складова цієї діяльності М. Грушевського залишається до кінця нерозкритою.

О. Гомотюк наголошувала на тому, що пріоритетним напрямом науково-практичної роботи М. Грушевського в Товаристві була організація видавничої справи, яка призвела до документалізації значного масиву етнографічних матеріалів. Водночас авторка не виділяє конкретні здобутки вченого-редактора етнографічно-фольклористичних видань [11, с. 304, 306].

Л. Зашкільняк, характеризуючи ідейні засади історичних досліджень М. Грушевського, наголошує на тому, що вони оригінально поєднувалися з новітніми на той час тенденціями в європейській науці та полягали в розбудові "...новочасної концепції історії України, яка обґрунтовувала б прагнення до окремішності і самобутності історичної еволюції українського етносу" [15, с. 17]. У цьому контексті організація етнологічних досліджень у межах НТШ та їхні результати мали важливе значення – вони науково обґрунтовували етнокультурну самобутність українського народу, що було основою для подальшого розвитку українства, зокрема й у державницькому вимірі.

Не можна не погодитись із В. Педичем, який вважає, що важливу роль у діяльності історичної школи М. Грушевського у Львові відіграла саме видавнича робота, яка прискорювала обіг наукової інформації та сприяла входженню українських досліджень у європейський науковий простір. Автор слушно звернув увагу на важливу особливність друкованих органів Товариства під керівництвом ученого: наявність розлогого критично-бібліографічного відділу, який не лише ознайомлював читачів з останніми науковими дослідженнями, але й мобілізував дослідника "...на новаторське дослідження проблем вітчизняної історії в контексті світової науки" [23, с. 344].

Загалом же доцільно зауважити, що аналіз редакційної діяльності М. Грушевського через призму організації ним етнологічних досліджень у НТШ комплексно не проводився. Є окремі дослідження О. Сапеляк, М. Глушка та інших етнологів про які вже йшлося раніше, що безпосередньо пов'язані з налагодженням ученим етнографічної роботи в товаристві. Переважна ж більшість праць як учених діаспори (Л. Винар та ін.), так і сучасних українських (З. Зайцева та ін.) висвітлюють діяльність М. Грушевського з погляду організації української національної науки в НТШ загалом, не виокремлюючи етнологічного аспекту цієї роботи.

Як слушно зазначив М. Глушко: "...уже до приїзду до Львова молодий історик був добре обізнаний із загальним станом тогочасної української етнографічної науки й усвідомлював її важливе місце в загальній системі гуманітарних знань. Інакше він не ініціював би видання "Етнографічного збірника", тим паче не брався б за його редагування. Тим більше, вже 1895 р. М. Грушевський, згідно з М. Глушком, запланував створення Етнографічної комісії для підготовки та випуску "Етнографічного збірника" [9, с. 16]. Автор проаналізував зміст його перших видань і дійшов висновку, що вони містили переважно фольклорний матеріал замість етнографічного. Саме цим, на думку М. Глушка, пояснюється бажання М. Грушевського реорганізувати етнологічний напрям роботи в НТШ, що призвело до створення Етнографічної комісії та започаткування іншого друкованого органу – "Матеріялів до українсько-руської етнології". Згідно з автором: "1899 р. був, мабуть, знаменним і для самого М. Грушевського, оскільки із цього моменту етнографія стає однією із класичних дисциплін історичного циклу в Україні" [9, с. 20].

Отже, нині є не так уже й багато праць, безпосередньо присвячених проблемі реформування НТШ, що повною мірою стосувалися б питання організації М. Грушевським етнологічних досліджень у цій установі. Окрему групу історіографічних джерел становлять праці, присвячені редакторській і видавничій діяльності вченого в межах Товариства, що відображають певні питання організації друкованих органів етнологічного характеру. Надалі актуальною проблемою для досліджень залишається комплексне з'ясування всіх чинників, що вплинули на процес реформування Товариства та організацію етнологічних досліджень у цій інституції, а також на становлення етнологічних знань в Україні.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Грушевський і НТШ / Л. Винар. – Мюнхен, 1970. – 112 с.
2. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – № 1–2 (9–10). – С. 15–31.
3. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892–1930 / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк, 1970. – № 1–2 (29–30). – С. 121–122.
4. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930 / Л. Винар. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 110 с.
5. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Шевченка / Любомир Винар // Український історик. – Нью-Йорк, 1969. – № 1–3 (21–23). – С. 5–46.
6. Винар Л. Наукове Товариство ім. Шевченка і Михайло Грушевський / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк, 1968. – № 1–4 (17–20). – С. 37–59.
7. Гирич І. Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проект Михайла Грушевського / І. Гирич // Вісник НТШ. – Л., 2006. – Ч. 36. – С. 19–24.
8. Гирич І. Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проект Михайла Грушевського / І. Гирич // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). – К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. – С. 256–273.
9. Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ / М. Глушко // Народознавчі зошити. – 2008. – № 1–2. – С. 14–20.
10. Гомотюк О. Михайло Грушевський – архітектор науки про українство / О. Гомотюк // Психологія і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 26–52.
11. Гомотюк О. Михайло Грушевський – фундатор наукового українства / О. Гомотюк // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 16. – С. 288–311.
12. Зайцева З. Михайло Грушевський в українському науковому русі до початку Першої світової війни / З. Зайцева // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Історія". – К., 2007. – Вип. 92. – С. 16–19.
13. Зайцева З. Роль Михайла Грушевського в академізації Наукового товариства ім. Шевченка / З. Зайцева // Історичний журнал. – 2004. – № 10/11. – С. 109–117.
14. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. Зайцева. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.
15. Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і європейська історична наука кінця XIX – початку XX століття / Л. Зашкільняк // Вісник НТШ. – Л., 2006. – Ч. 36. – С. 17–20.

16. Квітко І. Грушевський як редактор / І. Квітко // Михайло Грушевський і Західна Україна: доп. і повідом. наук. конф. / Львів. ун-т ім. І. Франка та ін. (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.) / А. Карась (відп. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – С. 313–316.
17. Коновець О.М. Грушевський – фундатор Української національної наукової преси / О.М. Коновець // Михайло Грушевський і Західна Україна: доп. і повідом. наук. конф. / Львів. ун-т ім. І. Франка та ін. (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.) / А. Карась (відп. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – С. 312–313.
18. Кузіна Н. Редакційна діяльність М.С. Грушевського в "Літературно-науковому вістнику" в 1907–1908 роках / Н. Кузіна // Михайло Грушевський і сучасність: мат. міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю від дня народж. М. С. Грушевського. – К., 1998. – С. 26–28.
19. Кузіна Н.В. Роль "Літературно-наукового вісника" в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кузіна Наталія Вікторівна. – К., 2002. – 213 арк.
20. Купчинський О. Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка: 1892–1940 роки (міжнародний аспект) / О. Купчинський // З історії Наукового товариства імені Шевченка: зб. доп. і повід. наук. сесій і конф. НТШ у Львові. – Л., 1998. – С. 16–23.
21. Леськова М.П. "Літературно-науковий вісник" як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20–40-і роки ХХ ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / М.П. Леськова. – К., 1996. – 232 арк.
22. Мальчевський О. М. Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка / О. Мальчевський // Михайло Грушевський і Західна Україна: доп. і повідом., наук. конф. / Львів. ун-т ім. І. Франка та ін. (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.) / А. Карась (відп. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – С. 32–35.
23. Педич В. Науково-організаційна діяльність історичної школи Михайла Грушевського / В. Педич // Українська історична наука на шляху творчого поступу: мат. III міжнар. наук. конгресу укр. істориків; 17–19 травня 2006 р. Луцьк: у 3 т. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 1 / ред. Л. Винар; І. Коцан: Українське історичне товариство (США, Україна, Канада, Європа), Інститут історії України НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Світова наукова рада при Світовому конгресі українців, Історична секція Української вільної академії наук у США. – С. 340–346.
24. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) / О. Романів // Михайло Грушевський: зб. наук. праць і мат. Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-річчю з дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 80–92.
25. Франко А. Сніппраця М. Грушевського та І. Франка у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка / А. Франко // Михайло Грушевський і Західна Україна: доп. і повідом. наук. конф. / Львів. ун-т ім. І. Франка та ін. Львів, 26–28 жовт. 1994 р. / А. Карась (відп. ред.) та ін.; Львів: Світ, 1995. – С. 35–38.

References

- VYNAR L. (1970) *Hrushevskyy i NTSh*. Miunkhen.
- VYNAR L. (1966) *Zhyttia i naukova diialnist Mykhaila Hrushevskoho. In: Ukrainskyy istoryk*. New York, 1–2, 15–31.
- VYNAR L. (1970) *Mykhailo Hrushevskyy i Naukove Tovarystvo im. Tarasa Shevchenka: 1892–1930*. In: *Ukrainkyy istoryk*. New York, 1–2, 121–122.
- VYNAR L. (1970) *Mykhailo Hrushevskyy i Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka. 1892–1930*. Miunkhen: Dniprova khvyliya.
- VYNAR L. (1969) *Mykhailo Hrushevskyy yak holova Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*. In: *Ukrainkyy istoryk*. New York, 1–3, 5–46.
- VYNAR L. (1968) *Naukove Tovarystvo im. Shevchenka i Mykhailo Hrushevskyy*. In: *Ukrainkyy istoryk*. New York, 1–4, 37–59.
- HYRYCH I. (2006) *Naukove tovarystvo im. Shevchenka yak suspilno-politychnyy proekt Mykhaila Hrushevskoho*. In: *Visnyk NTSh*. Lviv, 36, 19–24.
- HYRYCH I. (2012) *Naukove tovarystvo im. Shevchenka yak suspilno-politychnyy proekt Mykhaila Hrushevskoho*. In: *Ukrainkyy parlamentaryzm: problemy istorii ta suchasnoi politychnoi praktyky (do 145-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho)*. – Kyiv: Ukrainkyy instytut natsionalnoi pamiaty, 256–273.

R. Konta, Doctor of History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

M. HRUSHEVSKYI AS A REFORMER OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN LVIV: ETHNOLOGICAL CONTEXT

The article deals with a problem of covering in the historiography the issue of reforming the Shevchenko Scientific Society in Lviv by M. Hrushevskyy and changes in its regulations in terms of its importance to the organization of ethnological researches in this organization and development of the Ukrainian ethnology. Despite the importance of this issue, it was usually researched in historical works about Society, where the problem of reforming of the NTSh was covering in general terms. As a result, it made impossible to follow all the twists and turns in the internal organization work in this area including the various points of views on this problem NTSh members. Also it made impossible to follow the foreign factor that was in the difficult circumstances of existence of scientific organization of academic level of the people who had been deprived of their own state. The author also draws conclusions about the prospects for further study of this problem

Key words: M. Hrushevskyy, Shevchenko Scientific Society in Lviv, ethnology, ethnography, historiography, reform, regulations, Society, NTSh.

- HLUSHKO M. (2008) *Mykhailo Hrushevskyy – initsiator ta orhanizator etnografichnykh doslidzhen v NTSh*. In: *Narodoznachchi zoshyty*. 1–2, 14–20.
- HOMOTIUK O. (2010) *Mykhailo Hrushevskyy – arkhitektor nauky pro ukrainstvo*. In: *Psykholohiia i suspilstvo*. 2, 26–52.
- HOMOTIUK O. (2005) *Mykhailo Hrushevskyy – fundator naukovoho ukrainoznavstva*. In: *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv, 16, 288–311.
- ZAITSEVA Z. (2007) *Mykhailo Hrushevskyy i ukrainskomu naukovomu rusi do pochatku Pershoi svitovoi viiny*. In: *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seria "Istoriia"*. Kyiv, 92, 16–19.
- ZAITSEVA Z. (2004) *Rol Mykhaila Hrushevskoho v akademizatsii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / Zinaida Zaitseva*. In: *Istorychnyy zhurnal*. 10/11, 109–117.
- ZAITSEVA Z. (2006) *Ukrainkyy naukovyy rukh: instytutsionalni aspekty rozvytku (kinets KhKh – pochatok KhKh st.)*. – Kyiv: KNEU.
- ZASHKILNIAK L. (2006) *Mykhailo Hrushevskyy i yevropeiska istorychna nauka kintsia KhKh – pochatku KhKh stolittia*. In: *Visnyk NTSh*. Lviv, 36, 17–20.
- KVITKO I. (1995) *Hrushevskyy yak redaktor*. In: *Mykhailo Hrushevskyy i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom. nauk. konf.* / Lviv. un-t im. I. Franka ta in. – (Lviv, 26–28 zhovt. 1994 r.) / A. Karas (vidpovid. red.) ta in. Lviv: Svit, 313–316.
- KONOVETS O. (1995) *M. Hrushevskyy – fundator Ukrainkoi natsionalnoi naukovoï presy*. In: *Mykhailo Hrushevskyy i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom. nauk. konf.* / Lviv. un-t im. I. Franka ta in. – (Lviv, 26–28 zhovt. 1994 r.) / A. Karas (vidpovid. red.) ta in. Lviv: Svit, 312–313.
- KUZINA N. (1998) *Redaktsiina diialnist M.S. Hrushevskoho v "Literaturno-naukovomu vistyuku" v 1907–1908 rokakh*. In: *Mykhailo Hrushevskyy i suchasnist: Materialy mizhnar. nauk. konf., prysviach. 130-rich. vid dnia narodzh. M.S. Hrushevskoho*. Kyiv, 26–28.
- KUZINA N.V. (2002) *Rol "Literaturno-naukovoho visnyka" v natsionalnomu vidrodzhenni Ukrainy (kyivskyy period 1907–1919 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kuzina Nataliia Viktorivna*. Kyiv.
- KUPCHYNSKYI O. (1998) *Deshcho pro formy ta napriamy naukovoi i naukovo-vydavnychoi diialnosti Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: 1892–1940 roky (mizhnarodnyi aspekt)*. In: *Z istorii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Zbirnyk dopovidei i povidomlen naukovykh sesii i konferentsii NTSh u Lvovi*. Lviv, 16–23.
- LESKOVA M.P. (1996) *"Literaturno-naukovyy visnyk" yak kulturno-ohichne dzherelo dukhovnoho vidrodzhennia ukrainkoi natsii (20–40-i roky KhKh st.): dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.08*. Kyiv.
- MALCHEVSKYI O.M. (1995) *Hrushevskyy i Naukove tovarystvo im. Shevchenka*. In: *Mykhailo Hrushevskyy i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom. nauk. konf.* / Lviv. un-t im. I. Franka ta in. – (Lviv, 26–28 zhovt. 1994 r.) / A. Karas (vidpovid. red.) ta in. Lviv: Svit, 32–35.
- PEDYCH V. (2007) *Naukovo-orhanizatsiina diialnist istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho*. In: *Ukrainska istorychna nauka na shliakhu tvorchoho postupu: Materialy III mizhnarodnogo naukovoho konhresu ukrainkyykh istorykiv; 17–19 travnia 2006 r. Lutsk: U 3 t.* – Lutsk: RVV "Vezha" Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2007. – T. 1 / Red. L. Vynar; I. Kotsan: Ukrainkoe istorychne tovarystvo (SShA, Ukraina, Kanada, Yevropa), Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Svitova naukova rada pry Svitovomu konhresi ukrainsiv, Istorychna sektsiia Ukrainkoi vilnoi akademii nauk u SShA, 340–346.
- ROMANIV O. (1994) *Mykhailo Hrushevskyy i yoho rol u stanovlenni ta rozvytku ukrainkoi natsionalnoi nauky (Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi)*. In: *Mykhailo Hrushevskyy: 3b. nauk. prats i materialiv Mizhnar. yuvil. konf., prysviach. 125-richchii z dnia narodzh. M. Hrushevskoho*. – Lviv, 80–92.
- FRANKO A. (1995) *Spivpratsia M. Hrushevskoho ta I. Franka u Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka*. In: *Mykhailo Hrushevskyy i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom. nauk. konf.* / Lviv. un-t im. I. Franka ta in. – (Lviv, 26–28 zhovt. 1994 r.) / A. Karas (vidpovid. red.) ta in. Lviv: Svit, 35–38.

Надійшла до редколегії 18.09.17

УДК 929

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.08>А. Кошелєв, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КОНЦЕПТИ "ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ" ТА "БІОГРАФІЧНИЙ СВІТ" У ДОСЛІДЖЕННІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛА

Розглянуто розвиток теорії біографічних досліджень на сучасному етапі існування вітчизняної історичної науки. Проаналізовано праці українських і зарубіжних учених, які розробляли та переосмислювали тенденції написання біографій науковців та інших видатних особистостей упродовж останніх десятиліть. Продемонстровано витоки теоретичних і методологічних постулатів біографістики кінця ХХ – початку ХХІ ст. Основну увагу зосереджено на дослідженні двох концептів вивчення біографії особистості, які формують окремі стратегії її створення: "інтелектуальна біографія" та "біографічний світ". Розглянуто специфіку й епістемологічні витоки кожного із зазначених концептів, їхні теоретичні основи та можливості застосування у практичних дослідженнях. Надані сучасні визначення поняття "інтелектуальна біографія" та алгоритми застосування його стратегії в дослідженні біографії науковця. Також продемонстровані витоки моделі "біографічний світ", її зв'язок із нарративною психологією та нарративістською теорією історичних досліджень, теоретичні досягнення яких можуть бути застосовані у дослідженні життєдіяльності людини. Порушено питання про об'єднання обох концепцій в окремому дослідженні з метою доповнення теоретичного інструментарію дослідника у вивченні біографії науковця.

Ключові слова: інтелектуальна біографія, "біографічний світ", нарративна психологія, мапа особистості

Вивчення теорії біографічних досліджень у сучасному науковому середовищі актуалізується кількома причинами. Останні десятиліття демонструють глибинне теоретичне переосмислення біографістики як у світовій, так й у вітчизняній історичній науці і це пов'язано із настанням різноманітних "поворотів", які сталися впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. "Повороти" залишили різні методологічні нашарування в теоретичному інструментарії дисципліни. Інтерес до життя та діяльності окремої особистості, зокрема науковця, починає відроджуватися приблизно із 80-х рр. ХХ ст. як певна відповідь на "соціальний" або "лінгвістичний" повороти, які розмили роль людини в історичних процесах та поставили її в залежність від суспільних або текстуальних детермінант. Зважаючи на це, у професійному середовищі істориків зародився інтерес до переосмислення ролі особистості в суспільно-історичних процесах, а бажання поставити під сумнів залежність волі людини від зовнішніх факторів почало відроджувати жанр біографічних досліджень в історієписанні. Усе ж, теоретичні досягнення різних напрямів історичної науки привели до осмислення інструментарію дослідження життя особистості, методологічних та ідеологічних обґрунтувань написання її біографії. Внаслідок цього з'явилася низка нових концептів дослідження життєдіяльності людини загалом та науковця зокрема. Застосування цих концептів зі специфічним теоретичним інструментарієм у практичному дослідженні біографії потребує подальшого переосмислення перспектив їхнього використання як окремо, так і в синтезі. Дослідження концептів "інтелектуальна біографія" та "біографічний світ" і їхнє можливе застосування у вивченні життєдіяльності науковця порушує проблему паралельного використання різних теоретичних інструментів та їхнє співвідношення, що актуалізує вищезазначену тему статті.

У статті запропоновано дослідження двох концептів, які містять у собі теоретичний і методологічний інструментарій дослідження біографії науковця. Мета полягає у висвітленні специфіки концептів "інтелектуальна біографія" та "біографічний світ", їхніх теоретичних засад та інтелектуальних витоків, а також з'ясування можливого їх синтезу в дослідженні біографії науковця. У статті розглянуто:

- Особливості напряму "інтелектуальна біографія", її ключові засади, специфіку та можливості застосування у практичних дослідженнях біографії науковця.
- Витоки і теоретичні основи концепту "біографічний світ", його зв'язок із постмодерною нарративістською теорією історичних досліджень і "нарративною психологією".

Дослідження ґрунтується на працях сучасних вітчизняних і зарубіжних істориків та теоретиків історичної науки, праці яких присвячені проблемам біографістики, теоретичним і методологічним основам написання біографії вченого. Серед українських науковців, які працюють із зазначеною проблематикою, виокремимо дослідження В. Андрєєва [2], В. Ващенко [5], І. Колесник [9, 10], Т. Попової [12], які здійснили комплексні теоретичні осмислення розвитку біографістики як дисципліни історичної науки в Україні, сформулювали теоретичні обґрунтування та бачення місця концепту "інтелектуальна біографія" в дослідженні особистості, можливостей і необхідності його застосування залежно від мети дослідника. Зауважимо, що ці вчені підтверджують актуальність досліджень біографії із застосуванням сучасної методології, зокрема й підходів та принципів "інтелектуальної біографії".

Окремо варто наголосити на розвитку концепту "біографічний світ", автором ідеї якого вважають українську дослідницю І. Колесник [9, 10]. У своїх дослідженнях вона надає теоретичні обґрунтування та приклад застосування зазначеного методу дослідження біографії особистості (зокрема Т. Шевченка), спираючись на досягнення нарративної психології. "Біографічний світ", як один із найновіших способів комплексного осягнення життя особистості, також був покладений у центр уваги дослідження Т. Попової [12]. Щодо застосування досягнень нарративної психології в дослідженні біографії (зокрема звичайної людини, героя, який залишив по собі мінімум свідчень про своє життя), варто назвати дослідження польського науковця Т. Вісліча [6], який продемонстрував можливість використання інструментарію нарративістської теорії в дослідженні обмежених даних, що містять автобіографії пересічних громадян Нового часу.

Серед праць російських учених, які працюють над теоретичними і методологічними основами концепту "інтелектуальна біографія" та обґрунтовують його теоретичну цінність і можливості застосування, звертають на себе увагу дослідження Л. Рєпіної [13] та М. Базанова [3]. Російського дослідника Д. Володіхіна [4] вважають одним із засновників напряму "екзистенціальної біографії", яку Л. Рєпіна протиставляє "інтелектуальній біографії". Його дослідження доповнюють загальну картину розвитку сучасної біографістики та допомагають краще зрозуміти сутність "інтелектуальної біографії" в дослідженні життєдіяльності та творчості науковця. Концепт "біографічний світ" розвинувся на основі нарративної психології та нарративістської теорії історичних досліджень. Серед робіт дослідників, які

працювали та розвивали зазначені напрями, використані праці М. Кросслі [11], Х. Уайта [1, 14, 15], Г. Іггерса [8], Е. Доманської [7].

Тенденції, пов'язані із популяризацією в сучасному інтелектуальному середовищі біографічного жанру, за визначенням Т. Попової [12, с. 16], є наслідком одного із багатьох "поворотів", які відбулися за останні десятиліття в історичній науці. Ідеться про "біографічний поворот". Дослідниця стверджує, що причинами цього процесу стали пошуки науковою спільнотою істориків шляхів створення комплексної системи методів для дослідження "людської індивідуальності". Передумовами такого повороту можна назвати надмірну релятивізацію ролі особистості (як політичних, так і наукових або культурних діячів) в історії у зв'язку із популяризацією в певному колі західноєвропейських та американських мислителів постмодерних ідей, ідей мікроісторії або соціальної історії. У їхніх межах особистість втрачала свою виразність на тлі текстуальності або соціального опосередкування. "Біографічний поворот" став реакцією в бажанні знову надати історії "людське обличчя".

"Біографічний поворот" відбувається з урахуванням змін тих методологічних орієнтирів, які відбулися в історичній науці, філософії, психології та соціології за останні десятиліття. Зважаючи на це, характерною рисою сучасних біографічних досліджень є інтердисциплінарність, пов'язана з необхідністю комплексного охоплення життєдіяльності людини та соціокультурного контексту, у якому вона перебуває. На тлі проблеми співвідношення особистості та її ідей із соціальним середовищем, у якому вона існує, розвинувся напрям "інтелектуальної біографії". На відміну від історії ідей, що досліджує розвиток інтелектуальної думки, абсолютизуючи її та відриваючи від соціального контексту, в основі "інтелектуальної біографії" лежить теза про те, що ідеї не можуть існувати без особистості, а особистість поза суспільством. "Інтелектуальна біографія" як концепт дослідження життєдіяльності вченого робить наголос на дослідженні динаміки "внутрішнього" інтелектуального становлення особистості, а не на формальній кар'єрі науковця, як це відбувається в дослідженні "наукової біографії". Для конструювання інтелектуальної біографії науковця за основну мету свого дослідження необхідно поставити з'ясування методології вченого, процес її становлення і розвитку впродовж життя, а також психічних і соціокультурних умов її формування [5, с. 480–481]. Спираючись на зазначену специфіку напрямку дослідження, у сучасній історіографії існує кілька визначень поняття "інтелектуальна біографія". В. Андреев пропонує такі визначення концепту [2, с. 334]:

- Інтелектуальна біографія є всеохоплюючою, вона інтегрує повний спектр життя героя та його робіт, висвітлює розвиток його думки під впливом зовнішніх стимулів – соціальних, політичних, культурних, наукових і дозволяє висвітлити інтелектуальний шлях суб'єкта в контексті глобального інтелектуального простору.

- "Інтелектуальна біографія" висвітлює інтелектуальні переконання суб'єкта через намагання встановити раціональність у термінах мотивації суб'єкта та у категоріях специфічного культурного й інтелектуального контексту, у межах якого ці мотивації сформовані.

- Інтелектуальна біографія є інтелектуальною тому, що через факт відповідно мотивованого читача, відповідно мотивований біограф допомагає зрозуміти ґенезу та сутність інтелектуального досягнення суб'єкта.

- Інтелектуальна біографія досліджує основні етапи становлення світогляду суб'єкта та з'ясовує історичні причини їх трансформації. Інтелектуальна біографія поруч з офіційною подією історією та "анкетною біо-

графією" мислителя висвітлює "власну історію його життя та ідей". Завдання біографа полягає в тому, щоб побачити її та з'ясувати історичні умови виявлених світоглядних метаморфоз героя. Оскільки в центрі уваги дослідника інтелектуальної біографії перебувають авторські тексти, то епістемологічним аспектом подібних студій стає співвідношення творів інтелектуала з історико-культурним контекстом.

Серед дефініцій українських дослідників варто виокремити визначення І. Колесник, що розглядає інтелектуальну біографію як біографію інтелектуала в мережі соціокультурних зв'язків [10, с. 8].

Незважаючи на різноманітність визначень і моделей дослідження інтелектуальної біографії, загальними рисами напрямку можна назвати такі:

- Дослідження особистості відбувається з урахуванням її психологічних, політичних, фізичних, інтимних, наукових, ідеологічних та інших аспектів індивідуальності.

- Особистість інтелектуала досліджується в невід'ємному зв'язку із соціокультурною реальністю, у якій він або вона існує. В. Андреев зазначає, що "інтелектуальні біографії використовують для глибокого розуміння соціального контексту, а не навпаки, як це практикується у традиційних історичних біографіях" [2, с. 338].

- У центрі уваги дослідника інтелектуальної біографії перебувають ідеї "героя" біографії, втілені в його текстах, ґенеза, розвиток та трансформації яких досліджуються у зв'язку із зовнішніми впливами тієї соціокультурної обстановки, у якій існував науковець.

Пізнання процесу інтелектуального становлення науковця невід'ємно пов'язане із роботою над текстами, які він залишив по собі. Отже, для виявлення ідей ученого дуже важливим джерелом інформації є його наукові публікації, есе або монографії. Вочевидь, ми можемо простежити зв'язок зародження та становлення цих ідей із зовнішнім соціокультурним оточенням шляхом дослідження джерел персонального походження (епістолярій, автобіографій, мемуарів або інтерв'ю із родичами [якщо йдеться про дослідження біографії науковців ХХ–ХХІ ст.]). Однак обмежений характер будь-якої джерельної бази проектує обмеження й на можливість відстежити певні аспекти інтелектуальної біографії науковця. Відповідно, для розширення можливостей пізнання досліднику біографії необхідно звертатися до досягнень інших напрямів історичної науки і галузей сучасної соціогуманітаристики.

Спираючись на наведені вище дефініції поняття "інтелектуальна біографія", об'єктом дослідження науковця, який застосовує цей концепт, є особистість інтелектуала, його життєдіяльність у різних сферах, але, насамперед, за ствердженням Т. Попової, у сфері інтелектуальній. Що стосується предмета інтелектуальної біографії, то він пов'язаний із дослідницькою стратегією та теоретичними орієнтирами власне дослідника. Саме тому інтелектуальна біографія може бути представлена різними моделями біографічного аналізу [12, с. 20].

Один із таких алгоритмів дослідження інтелектуальної біографії науковця запропонував В. Ващенко [5, с. 481]. На першому етапі, як зазначає вчений, необхідно "схопити ґенезу та сутність інтелектуального досягнення суб'єкта". Роль інтелектуального досягнення відіграє наукова методологія науковця, а її ґенеза – це зміна методологічних настанов науковця впродовж життя. Другий етап полягає у "встановленні раціональності суб'єкта в термінах його мотивації, оскільки "раціональність суб'єкта" у науці виявляється, не в останню чергу, у науковій методології, то це завдання може бути редуковане до з'ясування наявності мотиваційних рядів у її, методології, просторі".

Ще одним алгоритмом, або, як зазначила Т. Попова, моделлю дослідження біографії є концепт "біографічного світу", розроблений І. Колесник. Як зазначає автор, концепт "біографічний світ" покликаний допомогти дослідити різні соціокультурні "світи", у яких проживає та творить людина впродовж свого життя. Ці "світи" призводять до зміни ролей людини залежно від того, у який із них на певний етап свого буття вона входить. Особистість здатна розширювати кількість "світів", змінюючи власні інтереси або статуси, а апогеєм життя людини можна вважати етап найбільшої їх кількості, що входять до культурного простору індивідуума. І. Колесник визначає поняття "біографічний світ" як комунікаційну модель, що містить внутрішній і зовнішній світи особистості, результат комунікацій людини з її оточенням. "Біографічний світ – це культурний світ або культурні світи людини та афілійованих із нею груп, особистостей, громад і суспільства загалом. Біографічний світ – структура нелінійна, що вможливує утворення цілості життя людини зі своїми цінностями, мотивацією, метою й сенсом існування" [9, с. 80].

Дослідження біографічного світу особистості, у тому значенні, яке пропонує І. Колесник, передбачає застосування теоретичного інструментарію нарративної психології. Разом із нарративною психологією використовують досягнення психології пізнання. Згідно із визначеннями цих галузей психологічної науки, досвід людини будь-якого життєвого етапу або ситуації є розумінням її у спосіб особистісний і безпосередній, найчастіше за участі емоцій і повного сенсорного апарату. Досвід людини упорядковується в організовані структури – пізнавальні схеми, що відповідають за розуміння і забування явищ та об'єктів. Схеми ці стають по черзі підставою інтерпретації даних, що надходять. Відтак всебічною проблемою в питанні розуміння світу людиною є засада, що порядкує структурування досвіду. Психологія пізнання зауважила, що конвенціональною і культурно переказуваною формою організації людського досвіду є нарація [6, с. 469]. Людина, проживаючи життя, адаптує отриманий нею досвід у вигляді нарративу, героєм якого є вона сама. Сюжет, інших героїв, зав'язку, кульмінацію та розв'язку свого життєвого нарративу особа конструює у власний, унікальний спосіб. Застосування досягнень нарративної психології у дослідженні особистих нарративів героїв біографії, яких ми вивчаємо, дозволяє значно розширити дослідницьке поле та коло запитань, які ми можемо поставити у процесі пізнання життєдіяльності будь-якої особистості, яка залишила по собі письмові згадки про своє життя або його епізоди.

Це доречно застосовувати, на нашу думку, не лише до особистих, але й до наукових творів (нарративів) учених-істориків. Наратив після свого написання отримує незалежну цінність, а його характеристики є додатковим джерелом інформації про композиційні, ідеологічні й інтерпретаційні стратегії автора. Відтак, досліджуючи нарративи автора, ми можемо поставити питання не про те, що трапилося із героєм нашого дослідження, а про те, у який спосіб його досвід став елементом дійсності [6, с. 470]. Зазначений спосіб можна використовувати як у дослідженні автобіографій, так і авторських текстів героя біографії. З погляду тропологічної теорії історичного нарративу, розробленої Г. Вайтом [1, 14, 15] кожен історичний науковий текст несе в собі нередукований літературний елемент, який виявляє себе в композиційних, сюжетних та ідеологічних характеристиках тексту. Якщо об'єктом інтелектуальної біографії є особистість історика, то застосування тропологічної теорії може допомогти в дослідженні особистості історика крізь

призму його нарративних стратегій або, іншими словами, способів, які він обрав для адаптації реальності.

Відтак застосування інструментарію нарративної психології дозволяє упорядкувати життя особистості, що означає звести її життєві епізоди та різні повідомлення про них у вигляді нарративної структури, яка має початок, середину і кінець. Композицію упорядкування досвіду обирає творець нарративу (людина або дослідник її біографії) і цей процес піддається певному алгоритму дій: 1) відбір подій, епізодів життя; 2) встановлення зв'язку між ними; 3) характеристика комунікацій, міжособистісного оточення навколо основного персонажу. Таким чином, сам нарратив упорядковує життя людини, утворюючи зв'язки між особою, епізодами її життя та соціокультурним середовищем, у якому вона існувала [9, с. 80].

Висвітлення біографічного світу особистості передбачає наявність двох рівнів нарративу: особистісного та професійного. Особистісний нарратив створюється людиною внаслідок рефлексії над своїм життям. Вона сама обирає сюжет розповіді свого життя, основних героїв та події, які будуть нею охоплені. Якихось із них навмисно уникають, інші, навпаки, гіперболізуються. Професійний нарратив передбачає створення історії життя особистості дослідником, у розпорядженні якого є особистісний нарратив героя його дослідження. У професійному нарративі переказується біографія іншої людини, але вже із власними композиційними вподобаннями науковця, який обирає епізоди із життя свого героя та буде зв'язки між ними. У підсумку вибудовується інша версія життєпису, що співвідноситься з ідеологічним і теоретичним баченням дослідника. Професійний нарратив – це нарратив другого рівня. Продуктом переплетення різних нарративів – особистісного та професійного є поява нових стратегій біографічного дослідження. Через такий нарративний діалог відбувається трансформація життя особистості, яке складається із різної кількості нарративів. Вони формують, як зазначає І. Колесник, "тканину життя особистості", дослідити яку можна за допомогою мапи життя – інструменту для комплексної побудови біографічного світу людини. Рухаючись за цією мапою, можна вибудувати стратегію дослідження життя особи. У вивчені біографії Т. Шевченка І. Колесник запропонувала такі пункти мапи особистості: місця, артефакти, події, люди, стреси, сценарії майбутнього, персональна ідеологія [9, с. 82]. Залежно від мети дослідження, пункти можуть змінюватися на розсуд науковця.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що концепти "інтелектуальна біографія" та "біографічний світ" пропонують дві стратегії дослідження біографії людини, визначаючи різні акценти у вивченні життя особистості. Інтелектуальна біографія досліджує розвиток інтелектуального становлення особистості в контексті її соціокультурного оточення, визнаючи впливи внутрішніх переживань і зовнішніх чинників у житті людини на цей процес. Пізнаючи інтелектуальну біографію особи, трансформацію її ідей у зв'язку із зовнішніми впливами, дослідник водночас вивчає й суспільство, у якому проживав герой його дослідження. Концепт "біографічного світу" сформувався на схожих епістемологічних засадах, визнаючи нерозривність зв'язку особистості з мережею її соціокультурних контактів. Однак кінцевою метою побудови біографічного світу особистості є створення нового життєвого нарративу, який об'єднав би у своїх межах комплекс різних культурних та особистих "світів" людини, створюючи комплексну картинку її життя. Застосування обох концепцій особливо може бути корисним у дослідженні біографії науковця. Використання мапи особистості, яку пропонує модель "біографічного світу", дозволяє вибудувати той необхідний зв'язок лю-

дини із її оточенням у різних життєвих площинах, що допоможе простежити впливи на розвиток ідей науковця. Водночас "інтелектуальна біографія" із її концентрацією на зв'язку розвитку ідей ученого в мережі соціальних впливів, що призводять до трансформації, укоріненню або відходу ідей із професійного середовища, отримує необхідні дані для пошуку завдяки нарративу, створеному внаслідок побудови біографічного світу.

Список використаних джерел

1. White H. Introduction: tropology, discourse, and the modes of human consciousness / Hayden White // *Tropics of discourse. Essays in cultural criticism*. – The Johns Hopkins university press Baltimore and London, 1978. – P. 1–27
2. Андреев В. "Інтелектуальна біографія" історика: експлікація поняття / В. Андреев // *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. – 2011. – Вип. 5. – С. 333–341.
3. Базанов М.А. Интеллектуальная биография. Контуры нового жанра в российской и украинской историографии / М.А. Базанов // *Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории*. – 2016. – Вып. 55. – С. 221–234.
4. Володихин Д.М. Экзистенциальный биографизм в истории [Электронный ресурс] / Д.М. Володихин // *Информационный бюллетень Ассоциации "История и компьютер"*. – 1999. – № 24. – Режим доступа: <http://ist-bessmertie.narod.ru/statvolod.htm>.
5. Ващенко В. Концепт "інтелектуальної біографії" та проблема конструювання "наукових біографій" в українській історіографії / В. Ващенко // *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. – 2009. – Вип. 4. – С. 475–486.
6. Вісліч Т. Прикрововання історії до розміру людини: про інтерпретацію ранньомодерних свідчень автобіографічних т. зв. звичайних людей / Т. Вісліч // *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. – 2009. – Вип. 4. – С. 465–474.
7. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська; пер. з польської та англ. В. Склопін. К.: Ніка-центр, 2012. – 264 с.
8. Іггерс Г. [інтерв'ю / інтерв'ю взяла Е. Доманська] // Доманська Э. *Философия истории после постмодернизма / Э. Доманская; пер. с англ. М.А. Кукарцевой*. – М.: "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2010. – С. 148–167.
9. Колесник І.І. Біографічний світ Тараса Шевченка / І.І. Колесник // *Український історичний журнал*. – 2014. – № 3. – С. 79–99.
10. Колесник І. Передмова // *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки* / І.І. Колесник. – 2014/2015. – Вип. 8. – С. 7–13.
11. Кроссли М.Л. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов / М.Л. Кроссли. – Х.: "Гуманитарный Центр", 2013. – 284 с.
12. Попова Т. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: теория, методология, практика / Т. Попова // *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. – 2015. – Вип. 8. – С. 15–40.

13. Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история / Л. Репина // *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. – 2009. – Вип. 4. – С. 437–464.
14. Уайт Х. [інтерв'ю / інтерв'ю взяла Е. Доманська] // Доманська Э. *Философия истории после постмодернизма / Э. Доманская*. – М.: "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2010. – С. 27–62
15. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та, 2002. – 528 с.

References

1. WHITE H. (1978) Introduction: tropology, discourse, and the modes of human consciousness. In: *Tropics of discourse. Essays in cultural criticism*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. P. 1–27.
2. ANDRIEIEV V. (2011) "Интеллектуальная биография" историка: экспликации понятий. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*. Vyp. 5. P. 333–341.
3. BAZANOV M.A. (2016) Intellectuálnaya biografija. Kontury novogo zhanra v rossijskoj i ukrainskoj istoriografii. *Dialog so vremenem: al'manax intellektual'noi istorii*. Vyp. 55. P. 221–234
4. VOLODIKHIN D.M. (1999) *Ekzistencijal'nyj biografizm v istorii. Informacionnyj biulleten' Asociacii "Istorija i komp'yuter"*. № 24. [Online] Available from: <http://ist-bessmertie.narod.ru/statvolod.htm>
5. VASHCHENKO V. (2009) Kontsept "intelektualnoi biohrafii" ta problema konstruiuvannia "naukovykh biohrafii" v ukrainiskii istoriografii. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*. Vyp. 4. P. 475–486.
6. VISLICH T. (2009) Prykroivannia istorii do rozmiru liudyny: pro interpretaciiu ranniomodernykh svidchen avtobiohrafichnykh t. zv. zvyčajnykh liudei. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*. Vyp. 4. P. 465–474.
7. DOMANSKA Ye. (2012) *Istoria ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule*. Kyiv: Nika-tsentr.
8. IHHERS H. (2010) [interv'yu / interv'yu vzyala Ye. Domanska]. In: Domanska Ye. *Filosofija istorii posle postmodernizma*. Moscow: "Kanon+". P. 148–167.
9. KOLESNYK I.I. (2014) Biohrafichnyi svit Tarasa Shevchenka. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. № 3. P. 79–99.
10. KOLESNYK I. (2014/2015) Peredmova. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*. Vyp. 8. P. 7–13.
11. KROSSLI M.L. (2013) *Narrativnaya psichologiya. Samost', psichologicheskaya travma i konstruirovannia smyslov*. Kharkov: "Humanitarnyj Centr".
12. POPOVA T. (2015) Zhyzneopysaniye uchenogo-istorika na perekrosteke istoriograficheskix tradicij: teoriya, metodologiya, praktika. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*. Vyp. 8. P. 15–40.
13. REPINA L. (2009) Istoricheskaya byografiya i intellektual'naya istoriya. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*. Vyp. 4. P. 437–464.
14. WHITE H. (2010) [interv'yu / interv'yu vzyala Ye. Domanska]. In: Domanska Ye. *Filosofija istorii posle postmodernizma*. Moskva: "Kanon+". P. 27–62
15. WHITE H. (2002) *Metastoriya. Istoricheskoye voobrazheniye v Evrope XIX veka*. Ekaterinburg: izd-vo Ural. un-ta.

Надійшла до редколегії 27.03.17

A. Kosheliev, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CONCEPT OF "INTELLECTUAL BIOGRAPHY" AND "BIOGRAPHICAL WORLD" IN THE RESEARCH OF THE LIFE OF A SCHOLAR

The article discusses the development of the theory of the biographical research at the present stage of the existence of Ukrainian historical science. The works of Ukrainian and foreign scholars that developed and rethought the trends of writing biographies of scholaric and other prominent personalities during the last decades are analyzed. The author demonstrated the origins of the theoretical and methodological postulates of the biographical studies at the end of XX – beginning of XXI centuries. Main attention is paid to the research of two concepts of study of biography, which form separate strategies of its creation: "intellectual biography" and "biographical world." The article is focused on specificity and epistemological origins of each of these concepts, their theoretical basis and possibility of application in practical research. Also modern definition of "intellectual biography" and the algorithms of its use in the study of the biography of the scholars. In addition, the origins of the model "a biographical world", its relation with narrative psychology and narratives theory of historical research are shown. The theoretical advances that can be used in the study of human biography are considered. The article raised the question of the unification of both concepts in a research in order to complement the theoretical toolkit of the researcher to study the biography of the scholar.

Key words: intellectual biography, "biographical world," narrative psychology, map of personality.

УДК 930:94(410):[321.727.929.71]"1327/1377"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.09

Р. Кшановський, асп.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

КРЕАЦІЯ "КУЛЬТУ ЛИЦАРСТВА" ЕДУАРДОМ III ЯК ІНСТРУМЕНТУ ЗМІЦНЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

Проаналізовано процес централізованого "створення" і пропаганди "культу лицарства" англійським королем Едуардом III (1327–1377) як інструменту для досягнення військових і політичних цілей. Вагомим аспектом дослідження є аналіз поглядів британської історіографії щодо передумов, мотивів і процесу інституційного оформлення лицарського ордену Підв'язки. Виокремлено дискусійні питання та прогалини у вивченні цього феномена, з'ясування яких дасть змогу визначити поля впливів "культу лицарства" на конкретні віхи англійського життя, політики та суспільства. Подано оцінку проектам та ідеям популяризації потрібних лицарських ідеалів у володіннях династії Плантагенетів та за її межами. Одним із предметів дослідження є пояснення парадоксу дієвості "культу лицарства" на тлі занепаду феодалної лицарської армії в Англії. Висвітлено комплекс факторів навколо короля Едуарда III у контексті моделювання претензій на домінування у Європі шляхом переоцінки ролі лицарського стану як засобу консолідації союзників та нівелювання противників у тилу.

Ключові слова: лицарство, Круглий стіл, орден Підв'язки, Едуард III, Англія, Середньовіччя.

У британській історіографії зазначена проблема не становить цілісного предмета дослідження, не кажучи вже про вітчизняну. Використання "культур" у наш час досить актуальне і часто є технологією із плюралістичною конотацією. З огляду на це аналіз практик минулого надасть змогу краще зрозуміти тенденції континуїтету у форматі "суспільство – влада".

Важливим аспектом є аналіз першозавдання "відновлення" лицарських традицій і поява ідеї ордену. У фокусі уваги перебуває питання впливу "культу лицарства" на консолідацію суспільства в боротьбі проти ворогів монархії. Автор намагається пояснити дискусійність "культу", квінтесенцією якого став орден Підв'язки (Order of the Garter, з 1348), що був заснований у руслі перемог над Францією з покликанням до закріплення стратегічного успіху та для врегулювання проблем внутрішньо- і зовнішньополітичного характеру.

"Культ лицарства" часів Едуарда III є характеристикою, створеною істориками, адже багато фахівців уникають застосування цього терміна. В історіографії це явище розглядають у контексті "проекту Круглого столу" й ордену Підв'язки, що значною мірою обмежує і звужує межі дослідження.

Традиції маніпулювання легендами артуріанського циклу втрачають хаотичний характер за часів короля Едуарда I (1277–1307), який осмислив і використав силу фольклору в суспільстві. Дослідниця Рейчел Сенфорд довела, що Едуард I навмисно використовував легенди про Артура у своїх політичних цілях, які до того ж були дуже популярними у всій Європі XIII ст. На її погляд: "Король прагнув виправдати свої претензії на Шотландію та Уельс і, можливо, зміцнити свою підтримку серед англійської аристократії" [22, с. 2]. За цією схемою у питанні підтвердження претензій на французький престол діяв згодом і його онук. У 1343 р. Едуард III анонсував свій план зі створення Круглого столу із трьома сотнями лицарів із відповідними будівлями та церквою. Він не перший, хто використовував круглі столи у своїх цілях. Едуард I, святкуючи завоювання Уельсу, влаштував великий турнір під назвою "Круглий стіл". Згодом у Фалькірку (1298) також був організований турнір Круглого столу на честь перемоги над Шотландією [25, с. 109]. Ці спроби слід вважати ізольованими турнірами з різним підтекстом і відсутністю чіткої лінії. Очевидно, що вони мали на меті радше символічно-теоретичне, аніж практично-ідейне значення.

Як зауважує історик Х'ю Коллінз, "проект Круглого столу" як лицарське братство був концептуалізований у 1344 р. і мав стати великим орденом з метою відродження артуріанського суспільства. Ця ідея Едуарда III опиралася на значний вплив світської лицарської літе-

ратури, апогеєм чого став турнір у Віндзорі" [13, с. 6–7]. У цьому ключі Марк Ормрод називає Едуарда III "справжнім шоуменом", який "проводив дивовижні маніпуляції публічною думкою крізь призму величчя" [20, с. 44–45]. Фахівець з історії Англії XIV ст. Джульєтта Вейл називає використання лицарського питання під час Круглого столу у Віндзорі (1344) "чистою політикою у справах із дворянами" [27, с. 68]. Середньовічний літописець Жан Фруассар пише про бажання Едуарда III зробити Віндзор штаб-квартирою Круглого столу [13, с. 10]. Джонатан Боултон убачає в цьому сакральний зміст, а саме "створення образу Артура Едуардом III покликане прославити династію Плантагенетів через асоціацію з міфічним королем" [10, с. 107–108].

Звертаючись до джерел XIV ст., простежуємо загальну тенденцію прив'язки цих подій до образу Артура. Так, хроністи Жан Лебель та Адам Марімут припускали, що Едуард III мав намір заснувати Круглий стіл у складі 300 лицарів "у тій манері і формі, як у лорда Артура, колишнього короля Англії" [17, с. 26–27; 18, с. 231–232] (цитата А. Марімута). В історіографії є значна прогалина в питанні створення ордену Круглого столу, якого не відбулося. Археологічні відкриття 2006 р. у Віндзорському замку дають змогу під новим кутом зору поглянути на ідею проведення Круглого столу у Віндзорі 1344 р. Достеменно відомо про грандіозне будівництво для майбутнього ордену, однак Едуард III відмовився від проекту товариства Круглого столу ще до того, як розбудова Віндзора завершилася [7, с. 1–13]. Англійський медієвіст Найджел Сауль аргументує такий поворот у питанні ордену раптовою смертю на турнірі 1344 р. близького друга і натхненника короля графа Солсбері – Вільяма Монтаю [28, с. 40]. Історик Н. Сауль звертає увагу на ідеологічні відмінності Едуардової парадигми управління від "артурівського світогляду". Зокрема, репутація його особи у перспективі могла постраждати, адже багато в чому Артур, який помер через зраду, був абсолютною протилежністю Едуардовому уявленню про ідеального короля. Едуард III мав усвідомлювати напругу між Круглим столом Артура, з рівністю між сотнями його членів-лицарів, і престижем, який він прагнув наростити до себе як до суверена, чого можна було найефективніше досягнути лише через ексклюзивність та елітарність [28, с. 40]. Можна запропонувати тезу, згідно з якою Едуард III прагнув змістити акценти в бік відомого культу особи. Множинність лицарської репрезентації в ідеї формування "ордену Круглого столу" була надто обсяжною для пропаганди власної персони.

Дискусійним в історіографії є питання ідеї ордену. Більшість фахівців вважають її принесеною з Іспанії його майбутнім співзасновником Генрі Гросмонтом,

графом Дербі, який був вражений створеним лицарським орденом Підв'язки (Order of the Band, 1332–1474) королем Альфонсо XI Кастильським (1312–1350). Іспанський орден був заснований за ініціативою короля, як і орден Підв'язки, що було рідкістю. Як припускає Девід Урбах, Генрі Гросмонт, беручи участь у кампанії Альфонсо XI, мусив мати контакти з іспанським орденом. Навіть побувають гіпотези, що він був його членом [25, с. 108]. Дослідники В. Кук і Дж. Болтон вважають, що саме граф Дербі надихнув цією моделлю ордену Едуарда III [11, с. 50]. Інша група дослідників вважає, що Едуард III виношував ідею ордену через своє захоплення лицарською літературою, яку читав у королівській бібліотеці [15, с. 19]. Цікавим для дослідження є турнір у Данстембле 1334 р., у якому Едуард III брав участь, "переодягнувшись" у лицаря Ліонеля з артурівського циклу [26, с. 190]. Тою чи іншою мірою, обидва чинники не мають взаємовиключного характеру і могли доповнювати один одного у практичній реалізації проекту. Відкритим залишається питання національних мотивів.

Дослідниця Дж. Вейл називає триумфальну битву при Кресі (1346) знаком для Едуарда III, щоб створити орден лицарів – це як "акт подяки за неймовірну службу у битвах і як символ підтвердження його претензій на французький трон" [27, с. 82]. Медієвіст Н. Сауль відзначає інституційне поєднання релігійних і лицарських етосів: "Едуардова концепція елітного лицарського ордену полягала у клятвеній службі Богу і Короні" [23, с. 204], що виявлялося у прославленні св. Георга та св. Діви Марії з одного боку, та королівської влади – з іншого. Більше того: "Етос ордену Підв'язки був суворо військовим, його члени мали сповідувати і пропагувати лояльність до короля... 24 лицарі обралися через критерій найбільшого внеску у битві при Кресі і аквітанській кампанії... Орден організований на базі лицарського концепту Круглого столу, де Віндзор мав стати новим Камелотом – найбільш визначним місцем зустрічі для лицарів" [23, с. 117]. Дж. Вейл пояснює: "Це виглядало так, ніби Едуард III мав намір зробити своє місце народження (Віндзор) центром нового королівського культу" [27, с. 18–19]. Медієвіст Ричард Барбер доречно зауважує унікальну річ: "Легенди про Артура і Круглий стіл були доволі новими і не мали явних паралелей із реальним світом. Також, військово-релігійні ордени були добре відомими, однак це не були лицарські ордени, яким бракувало вірності до світських правителів" [7, с. 75]. Аналізуючи процеси глобальніше, Ричард Каупер зазначає: "Покликання до Круглого столу мало зробити його репутацію сильнішою за межами острівної Англії з верховенством лицарської зброї та моральної правоти" [16, с. 16–17]. Найджел Сауль відзначає показову річ, що патрон святого Георга, якого Едуард III обрав для ордену, на той момент був радше загальноєвропейським або інтернаціональним, але ніяк не англійським [24, с. 3].

Прискіпливу увагу дослідників приковує бекграунд девізу ордену Підв'язки як складової благородного культу. Історик Френсіс Інглед'ю вважає його запозиченим (з певною модифікацією) з роману "Сер Гавейн і зелений лицар", який був написаний десятиліттям раніше: "Соромно хай буде тому, хто подумає лихе" (в ордені в кінці додалося *про це*) [15, с. 13]. Історик Д. Урбах пов'язує девіз прагненням захистити свої права на французький престол на початку Столітньої війни. Девіз має "оборонний" характер, який у другій половині ХХ ст. активно використовувала англійська історіографія для виокремлення лише Франції як сторони агресора [25, с. 103]. Також чутки про згвалтування графині Солсбері на початку правління завдавали шкоди його лицарській моделі правління. Саме тої графині, з якої

за легендою впала підв'язка під час танцю з королем у 1348 р. [17, с. 154–156]. Авторитетний історик цього періоду Марк Ормрод нівелює ці звинувачення у джерелах і називає їх витвором французької пропаганди, які не мають зв'язку з дійсністю [19, с. 136]. За таким підходом, створення ордену змусило звести нанівець чутки і відновити лицарську репутацію Едуарда III. Дослідник Марк Ормрод відкриває нове поле для наукових дискусій. За його логікою, девіз був французькою – мовою еліт, тому чи не була роль ордену обмеженою [20, с. 13–14]?

У контексті появи ефективних альтернатив лицарським арміям, Д. Урбах доречно зауважує: "Створюючи орден Підв'язки у день святого Георга, Едуард III свідомо намагається відродити перелік давніх бойових лицарських цінностей на противагу уявленню про занепад лицарства" [25, с. 106]. Стверджуючи про триумф, Едуард III нагадав своїм підданам і ворогам, що він за своє 18-річне правління подолав гострий соціальний, економічний і політичний безлад залишений своїм батьком Едуардом II та узурпаторами [16, с. 15]. Едуард III активно себе "піарив" як нового Артура, як сміливого короля у кращих лицарських традиціях, переможця на полі бою та об'єднувача Англії з імперськими прагненнями [14, с. 148].

Англійський поет XIV ст. Джон Говер стверджував, що лицарям того часу була притаманна аморальність та беззаконня [12, с. 149]. Власне, така хитка слава лицарів могла послугувати тому, що король намагався цього уникнути в кампанії при Кресі, забороняючи (безуспішно) спустошувати чужі землі, знищувати святі місця, завдавати шкоди жінкам і дітям [6, с. 49]. Медієвіст Моріс Кін охарактеризував лицарське товариство так: "У війні із Францією, з усіма загадковими і романтичними асоціаціями, орден слугував як прикрасою для війни, так і для його учасників. Популярність артурівських ідеалів серед суспільства та військового чину в добу Едуарда III створювала передумови рівності "нижчих" і "вищих" лицарів між собою в контексті кар'єрного зростання" [1, с. 58]. На нашу думку, військові преференції були стимулюючим фактором для осіб лицарського титулу. Нова ера найманих армій і зменшення ролі лицарів потребувала чинника, який би відновив баланс і відтермінував би кризу лицарства – ним став "культ лицарства".

На переконання Х. Коллінза: "Ієрархічний орден лицарів став витонченим інструментом покровительства у відносинах із дворянами в руках Едуарда III" [13, с. 1]. За його концепцією, король за рахунок "культу лицарства" прагнув стимулювати підтримку аристократів у власних політичних цілях. Дослідник відзначає важливу рису: "Були запущені процеси консолідації королівського авторитету в межах аристократичного стану всередині країни і серед королівських васалів та ворогів за кордоном. Орден давав змогу полегшити просування дипломатичних відносин з іншими правителями" [13, с. 1]. Пітер Косс вважає, що лицарі об'єднали Англію у XIV ст.: "Лицарі були мостом між аристократами і локальним суспільством, де вони себе позиціонували як еліту" [12, с. 126]. Історик Н. Сауль виокремлює інший аспект: "запорукою успіху Едуарда III стала єдність на базі сприяння поширенню культури та інституції лицарства. Він змушував магнатів і лицарів жити і дихати високим лицарським життям" [23, с. 99]. На думку Р. Барбера, лояльність до королівської влади з боку лордів і баронів упродовж тривалого періоду стала критичним елементом в успіху Едуарда III [5, с. 20].

Беззаперечною є теза Кеннета Фаулера, що орден і події навколо цього служили інтересам свого засновника [3, с. 195]. Варто зазначити, що всезагальна помпезність після славетних перемог англійців над французами при Кресі (1346) та Пуатьє (1356) підкріплювалася

постійною "турнірною пропагандою" славетних лицарів, хоч їхня заслуга в цьому – інше питання, завуальовуючи потребу збільшення податків на війну, просячи "підтримати армію в молитві та ресурсах" [2, с. 127]. Англійський медієвіст Крістофер Олманд вважає, що зростаючий інформаційний вплив у тому розумінні давав королю вотум довіри, час і лояльність до корони, об'єднуючи як народ, так і донедавна ворогуючих баронів [4, с. 10]. Джон Барні навіть убачає в цьому зростання патріотизму в англійському суспільстві [8, с. 97]. Король зміг відродити один із найславніших елементів англійської міфічної історії. До кінця правління Едуарда III орден Підв'язки став вищим втіленням лицарства в Європі, а емблема Підв'язки була широко відомою [9, с. 154]. Дослідники М. Ормрод і Дж. Вейл сходяться на думці в тому, що заснування ордену Підв'язки стало публічною презентацією могутності англійської монархії [24, с. 1].

Невдале правління Едуарда II (1307–1327) і гнітючий образ монарха в пам'яті еліти і суспільства ставав проблемою для амбітного короля. На нашу думку, "культ лицарства" значною мірою був приречений на успіх через дуалізм релігійних і лицарських імперативів. Ця ідеологія передбачала симбіоз культур – Св. Георга, куртуазності, любові до дам тощо. Водночас вона є вузькоспрямованим англійським архетипом на протипагу транскультурному образу Артура.

Лицарські ідеї, що базувалися на міфах і легендах, не мали шансу на реальний успіх без інституційного оформлення в орден. "Культ лицарства", створений Едуардом III, мобілізував асоціації і став прекарним виявом прагматизму й опорою для зміцнення централізму влади в руках монарха. В існуванні ордену простежується вироблена вертикаль із присмаком горизонтальної рівності і "розподілу" здобутків слави – інституція з вираженням лицарським етосом. Відповідне дослідження підтверджує погляд, що особистості значно змінюють курс історії, і що економічний, і соціальний поступ є лише частиною цієї історії. Можна припустити, що створення ордену – це лише частина плану формування політичного менеджменту еліти і публічної протекції монархії.

Для історичного середовища відкриваються нові вектори дослідження. Попри чималий пласт робіт про "артуріану", досі немає хороших концепцій розгляду цього як моделі царювання в контексті Едуарда III. Історики досі не сформували достатньо аргументованих поглядів на питання відмови від проголошеного у Віндзорі проекту ордену Круглого столу 1344 р., який в дійсності реалізувався в ексклюзивно-консервативний орден Підв'язки у 1348 р. Площину для роздумів становлять і поширені погляди зв'язку ордену з битвою при Кресі, оскільки лише кілька учасників тієї битви в підсумку стали його членами. Досі не вистачає достатніх аргументів для об'єктивного висновку, чи був "культ лицарства" насамперед орієнтований на виконання зовнішніх чи внутрішніх завдань.

Таким чином, наша розвідка має на меті звернути увагу на "культ лицарства" як складову успіху одного з найвеличніших середньовічних монархів Західної Європи, значення якого виходить за межі просто ордену із 26 осіб. Едуарду III вдалося найкраще зреалізувати фіктивно-міфічний світ у реальний орден. Зазначене дослідження покликане висвітлити погляд, що "культ лицарства" у середні віки може бути не лише інструментом у зміцненні держави, але і системоутворюючим індикатором її процвітання.

Список використаних джерел

1. Кин М. Рыцарство / М. Кин. – М.: Научный мир, 2000. – 522 с.
2. Кшановський Р. Трансформація лицарського стану доби Едуарда III: соціально-економічний, політичний та військовий аспекти

/ Р. Кшановський // Військово-науковий вісник. – Л.: НАСВ, 2015. – Вип. 24. – С. 125–138.

3. Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Борьба за власть (1328–1498) / К. Фаулер; пер. с англ. С.А. Кирилленко. – СПб: Изд. группа "Евразия", 2002. – 352 с.

4. Allmand Ch. Society at War. The Experience of England and France during the Hundred Years War / Ch. Allmand. – Woodbridge: The Boydell Press, 1998. – 256 p.

5. Barber R. Edward III and the Triumph of England: The Battle of Crecy and the Company of Garter / R. Barber. – London: Allen Lane, 2013. – 672 p.

6. Barber R. Edward, Prince of Wales and Aquitaine: A Biography of the Black Prince / R. Barber. – N. Y.: Charles Scribner's Sons, 1978. – 298 p.

7. Barber R. Edward III's Round Table at Windsor / R. Barber, J. Munby, R. Brown. – Woodbridge: The Boydell Press, 2007. – 282 p.

8. Barnie J. War in Medieval England Society: Social Values in the Hundred Years War, 1337–99 / J. Barnie. – Ithaca: Cornell University Press, 1974. – 204 p.

9. Boulton D'Arcy J.D. Review of The Order of the Garter, 1348–1461: Chivalry and Politics in Late Medieval England, by Hugh Collins / D'Arcy J.D. Boulton // Speculum. – 2003. – Vol. 78. – № 1. – P 151–154.

10. Boulton D'Arcy J. D. The Knights of the Crown: The Monarchical orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325–1520 / D'Arcy J.D. Boulton. – Woodbridge: The Boydell Press, 2000. – 680 p.

11. Cooke W.G. Sir Gawain and the Green Knight: A Poem for Henry of Grosmont? / W.G. Cooke, D'Arcy J.D. Boulton // Medium Aevum. – 1999. – Vol. 68. – № 1. – P. 42–54.

12. Coss P. The Knight in Medieval England, 1000–1400 / P. Coss. – Pennsylvania: Combined books, 1996. – 224 p.

13. Collins H. The order of the Garter 1348–1461: Chivalry and Politics in Late Medieval English / H. Collins. – Oxford: Clarendon Press, 2000. – 327 p.

14. Harvey J. The Black Prince and his age / J. Harvey. – Totowa, NJ: Rowman and Littlefield, 1976. – 184 p.

15. Ingledew F. Sir Gawain and the Green Knight and the Order of the Garter / F. Ingledew. – Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2006. – 307 p.

16. Kaeuper R. Chivalry and Violence in Medieval Europe / R. Kaeuper. – N. Y.: Oxford University Press, 1999. – 338 p.

17. Le Bel J. Chronique de Jean le Bel / J. Le Bel; ed. by J. Viard, E. Deprez. – P.: Renouard, 1904–1905. – 2 Vol. – 426 p.

18. Murimuth A. Continuation Chroniconum / A. Murimuth; ed. by E.M. Tompson. – L.: Eyre and Spottiswoode, 1899. – 631 p.

19. Ormrod M. Edward III / M. Ormrod. – New Haven: Yale University Press, 2011. – 720 p.

20. Ormrod M. For Arthur and St George: Edward III, Windsor Castle and the Order of Garter / M. Ormrod // St George's, Windsor, in the Fourteenth Century / ed. N. Saul. – Woodbridge: The Boydell Press, 2005. – P. 13–35.

21. Ormrod W.M. The Reign of Edward III: Crown and Political Society in England 1327–1377. – L.: Yale University Press, 1990. – 280 p.

22. Sanford R. M. Edward I and the Appropriation of Arthurian Legend [Electronic source] / R.M. Sanford // Honours College Capstone Experience. – 2009. – Paper 260. – P. 1–61. – Access mode: http://digitalcommons.wku.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1264&context=st_u_hon_theses.

23. Saul N. Chivalry in Medieval England / N. Saul. – Cambridge: Harvard University Press, 2011. – 440 p.

24. Saul N. Introduction / N. Saul // St George's, Windsor, in the Fourteenth Century / ed. N. Saul. – Woodbridge: The Boydell Press, 2005. – P. 1–13.

25. Urbach D. The Crown and the Garter: the Shared Motto of Sir Gawain and the Green Knight and Edward III's Order of the Garter / D. Urbach // Historical Perspectives: Santa Clara University Undergraduate Journal of History, Series II. – 2010. – Vol. 15. – Article 11. – P. 103–122.

26. Vale J. Arthur in English Society / J. Vale // The Arthur of the English: The Arthurian Legend and Medieval English Life and Literature / ed. W.R.J. Barron. – Cardiff: University of Wales Press, 1999. – Vol. 2. – P. 185–196.

27. Vale J. Edward III and Chivalry. Chivalric Society and Its Context, 1270–1350 / J. Vale. – Woodbridge: The Boydell Press, 1982. – 256 p.

28. Vale J. Image and Identity in the Prehistory of the Order of the Garter / J. Vale // St George's, Windsor, in the Fourteenth Century / ed. N. Saul. – Woodbridge: The Boydell Press, 2005. – P. 35–51.

References

1. KIN M. (2000) Rycarstvo. Moskva: Nauchnyj mir.
2. KSHANOVSKIY R. (2015) Transformatsiia lytsarskoho stanu doby Eduarda III: sotsialno-ekonomichnyi, politychnyi ta viiskovyi aspekty. In: *Viiskovo-naukovyi visnyk*. 23, pp. 125–138.
3. FAULER K. (2002) Epoxa Plantagenetov i Valua. Bor'ba za vlast' (1328–1498). Sankt-Peterburg: Izdatel'skaya gruppa "Evraziya".
4. ALLMAND CH. (1998) Society at War. The Experience of England and France during the Hundred Years War. Woodbridge: The Boydell Press.
5. BARBER R. (2013) Edward III and the Triumph of England: The Battle of Crecy and the Company of Garter. London: Allen Lane.
6. BARBER R. (1978) Edward, Prince of Wales and Aquitaine: A Biography of the Black Prince. New York: Charles Scribner's Sons.
7. BARBER R. (2007) Edward III's Round Table at Windsor. Woodbridge: The Boydell Press.

8. BARNIE J. (1974) War in Medieval England Society: Social Values in the Hundred Years War, 1337–99. Ithaca: Cornell University Press.
9. BOULTON D'ARCY J. D. (2003) Review of The Order of the Garter, 1348–1461. In: *Chivalry and Politics in Late Medieval England*, by Hugh Collins. *Speculum*. 78(1), p. 151–154.
10. BOULTON D'ARCY J. D. (2000) The Knights of the Crown: The Monarchical orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325–1520. Woodbridge: The Boydell Press.
11. COOKE W. G. Boulton D'Arcy J. D. (1999) Sir Gawain and the Green Knight: A Poem for Henry of Grosmont? In: *Medium Aevum*. 68 (1), p. 42–54.
12. COSS P. (1996) The Knight in Medieval England, 1000–1400. Pennsylvania: Combined books.
13. COLLINS H. (2000) The order of the Garter 1348–1461: Chivalry and Politics in Late Medieval English. Oxford: Clarendon Press.
14. HARVEY J. (1976) The Black Prince and his age. Totowa, NJ: Rowman and Littlefield.
15. INGLEDEW F. (2006) Sir Gawain and the Green Knight and the Order of the Garter. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
16. KAEUPER R. (1999) Chivalry and Violence in Medieval Europe. New York: Oxford University Press.
17. LE BEL J. (1904–1905) Chronique de Jean le Bel. Paris: Renouard.
18. MURIMUTH A. (1899) Continuation Chronica. London: Eyre and Spottiswoode.
19. ORMROD M. (2011) Edward III. New Haven: Yale University Press.
20. ORMROD M. (2005) For Arthur and St George: Edward III, Windsor Castle and the Order of Garter. In: N. Saul, ed. *St George's, Windsor, in the Fourteenth Century*. Woodbridge: The Boydell Press, p. 13–35.
21. ORMROD W. M. (1990) The Reign of Edward III: Crown and Political Society in England 1327–1377. London: Yale University Press.
22. SANFORD R. M. (2009) Edward I and the Appropriation of Arthurian Legend. Honours College Capstone Experience. [Online] 260, p. 1–61. Available from: http://digitalcommons.wku.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1264&context=stu_hon_theses
23. SAUL N. (2011) Chivalry in Medieval England. Cambridge: Harvard University Press.
24. SAUL N. (2005) Introduction. In: N. Saul, ed. *St George's, Windsor, in the Fourteenth Century*. Woodbridge: The Boydell Press, p. 1–13.
25. URBACH D. (2010) The Crown and the Garter: the Shared Motto of Sir Gawain and the Green Knight and Edward III's Order of the Garter. *Historical Perspectives: Santa Clara University Undergraduate Journal of History*. 15 (11), p. 103–122.
26. VALE J. (1999) Arthur in English Society. In: W. R. J. Barron, ed. *The Arthur of the English: The Arthurian Legend and Medieval English Life and Literature*. Cardiff: University of Wales Press, p. 185–196.
27. VALE J. (1982) Edward III and Chivalry. *Chivalric Society and Its Context, 1270–1350*. Woodbridge: The Boydell Press.
28. VALE J. (2005) Image and Identity in the Prehistory of the Order of the Garter. In: N. Saul, ed. *St George's, Windsor, in the Fourteenth Century*. Woodbridge: The Boydell Press, p. 35–51.

Надійшла до редколегії 27.03.17

R. Kshanovskyi, Ph.D. student
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

THE CREATION OF THE "CULT OF CHIVALRY" BY EDWARD III AS A WAY TO STRENGTHEN THE ENGLISH MONARCHY

The article deals with the process of the centralized creation and promotion of the "cult of chivalry" by Edward III (1327-1377) as a lever in achieving military and political goals. An important aspect of research is the analysis views of British historiography concerning the background, motives and process of institutionalizing the knights of the Garter. Selected controversial issues and gaps in the study of this phenomenon, the elucidation of which will allow to determine the field effects of the "cult of chivalry" at specific milestones of English life, politics, and society. The projects and ideas to promote chivalric ideals in the realm of the Plantagenets and beyond are evaluated. An important subject of the study is the explanation of the paradox of efficiency the "cult of chivalry" in the background of the decline of the feudal knights' armies in England. The author highlighted a set of factors around king Edward III in the context of modeling claims to dominance in Europe through a reevaluation of the role of the knightly class as a means of consolidating allies and eliminate enemies in the rear.

Keywords: chivalry, Round Table, Order of the Garter, Edward III, England, Middle Ages.

УДК 930.2:94(477-25) "1905/1914"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.10>

О. Левчук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕТНОПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ КИЇВСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ 1905–1914 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВИХ ГАЗЕТ)

Проаналізовано інформаційні можливості київських газет 1905–1914 рр. у вивченні правового становища міщан різних національностей. Окреслено вплив ідейного спрямування газетної періодики та світоглядних орієнтирів видавців на змістове наповнення друкованих органів. На прикладі окремих публікацій показано значущість преси як історичного джерела для реконструкції політичної та громадської активності найчисельніших етнічних груп, висвітлення складнощів соціальної адаптації в умовах міжнаціонального протистояння та співпраці на побутовому й адміністративному рівнях.

Здійснено спробу відтворення тих складнощів, з якими зіштовхується дослідник при роботі з газетною інформацією, зумовлених певною суб'єктивністю змісту, проблемами правильної вибірки та своїм ідеологічним підґрунтям. Доведено, що як дзеркало не лише національної політики адміністрації міста, а й відображення основних тенденцій політичного життя різних етнічних груп, їх ідеологічних орієнтирів, життєвих пріоритетів, моральних норм та міжособистісних взаємин, газети Києва посідають провідне місце у вивченні етноправових особливостей життя міського соціуму.

Ключові слова: етнічна група, правовий статус, повсякдення, газети Києва, історичне джерело, публікація.

На початку ХХ ст. образ українського міста змінюється до невпізнання. Індустріалізація промислових об'єктів, розвиток інфраструктури та засобів комунікації відчутно позначилися на повсякденні міського населення. В умовах глибоких соціально-економічних і політичних змін в імперії, роль Києва, як адміністративного, економічного і духовного центру зростала. Розлога мережа транспортного сполучення, нові робочі місця та сплеск політичної активності, зумовлений революційним підйомом 1905–1907 рр., призвели до створення нової етнічної структури населення міста, яка характеризувалася різноманітністю та строкатістю представництва національних меншин. Разом з тим, прослідковується фор-

мування нового типу міського жителя – людини з певним життєвим укладом та психологією, яка відносить себе не стільки до етнічної, як до соціальної і професійної груп, що суттєво ускладнює дослідження проблеми.

Поряд з архівними документами, мемуарами, художньою літературою та епістолярною спадщиною, важливе місце у структурі загального джерельного комплексу при вивченні особливостей повсякденного життя окремих етнічних груп займає газетна періодика Києва того часу, що відтворює не лише національну політику адміністрації у місті, а й основні тенденції політичного життя різних етнічних груп, їх ідеологічні орієнтири, життєві пріоритети та моральні норми, міжособистісні

взаємини тощо. Разом з усім вищеперахованим, аналіз статей, заміток, повідомлень і хроніки, розміщених на сторінках місцевої преси, дозволяють простежити і динаміку змін у формуванні етнопонаціонального складу громадських, політичних, промислових, благодійних та культурно-освітніх організацій Києва початку ХХ ст.

Звертаючись до новітньої історіографії, варто зауважити про таке: в останні десятиріччя дослідження життя представників різних етносів на території України значно активізувалися. Новий погляд на цю проблему демонструють Н. Щербак, О. Рафальський, О. Калакура, Н. Меїр та ін. Окремі роботи присвячені аналізу періодичної преси як джерела вивчення національного питання (Т. Антонченко, Р. Загорулько). Головна увага дослідників зосереджується на офіційній політиці адміністрації щодо різних національностей і стосується переважно прогресивної, політично активної частини суспільства. Проблему ж правового та соціального статусу етнічних груп на побутовому рівні дослідники увагою обходять. Разом з тим, наукові розвідки мають, зазвичай, регіональний характер і досить рідко обмежуються конкретним населеним пунктом.

З огляду на це мета статті полягає у визначенні джерельного потенціалу газетної періодики Києва 1905–1914 рр. щодо висвітлення основних виявів і тенденцій політичного життя різних етнічних груп міста, їх соціального та правового статусу.

Загалом упродовж 1905–1914 рр. в Києві видавали понад 130 газетних видань (не враховуючи бюлетені, бібліографічні листки, телеграми та видання метеорологічного змісту), що виходили в місті чотирма мовами (російською (переважна більшість), українською ("Громадська думка" (1905–1906, з вересня 1906 "Рада"), "Слово" (1907–1909), "Село" (1909–1911), "Засів" (1911–1912), "Маяк" (1912–1914), "Світова зірниця" (1912–1917) – усього сім найменувань), польською "Głos Kijowski" (1906), "Dziennik Kijowski" (1906–1918), "Lud bozi" (1907–1911), "Goniec Kijowski" (1909–1915) та чеською ("Cechoslovan" (1912–1918)), і зберігаються нині майже у 20 бібліотеках України та зарубіжжя [30]. Газети були виразником як реакційно-монархічної частини міської громади ("Киевлянин", "Двуглавый орел"), так і ліберальних кіл ("Киевские новости", "Киевский голос"). Характерною для досліджуваного періоду є поява національної преси: української, польської, чеської (перерахована вище), що стала виразником інтересів різних етнічних груп Києва та губернії.

На читацьку аудиторію міста спрямовувалася преса неоднорідного змісту, з різним ідеологічним та політичним підґрунтям. Проголошення свободи слова та ліквідація попередньої цензури на хвилі революції 1905–1907 рр. сприяли тому, що сторінки газетних видань стають ареною боротьби різних ідей, поглядів і політичних напрямів. Як зазначила у своєму дослідженні Н. Щербак, у той час "преса була носієм інформації, відображала інтереси різних партій, соціальних груп, класів, формувала громадську думку в певному напрямі" [32, с. 76].

Соціально-економічні та політичні трансформації кінця ХІХ – початку ХХ ст. призвели до суттєвого збільшення населення Києва. За переписом 1897 р. в місті проживало 247,23 тис. осіб, серед яких росіяни становили 54,02 % (134,278 тис.), українці – 22,23 % (55,064 тис.), 12,08 % від загальної кількості мешканців припадало на євреїв (29,937 тис.) і 6,6 % становили поляки (16,379 тис.) [7]. Зовсім незначний відсоток припадав на інші національності: чехів, німців, білорусів.

Демографічні процеси передвоєнного міста відзначалися різноманітністю спонукальних факторів і значно вплинули на етнічний склад населення Києва. Згідно зі

статистичними даними, що подавалися на сторінках провідних газетних видань міста ("Киевлянина", "Киевской мысли", "Киева", "Киевских новостей" та ін.) упродовж усього досліджуваного періоду, можна прослідкувати постійний приріст міського населення. За даними газети "Киев", станом на 1 січня 1909 р. останнє збільшилося майже вдвічі, порівняно з переписом 1897 р., і становило 459,904 тис. осіб [5]. Для цього періоду характерним є зростання відсотка українського населення за рахунок припливу вихідців із села та тих, хто раніше ідентифікував себе росіянами. Прийнятий 17 квітня 1905 р. закон "Про зміцнення початків віротерпимості" проголосив свободу віросповідання, а два тижні потому нове ліберальне законодавство дозволило викладання польською мовою в навчальних закладах краю, що суттєво збільшило відсоток поляків-католиків у місті. Станом на 1909 р. останніх нараховувалося 10,44 % (48,019 тис.) [5]. Антисемітські настрої в місті, підбурені чорною сотнею, єврейські погроми, обмеження щодо поселення та торгівлі в Києві змусили представників іудейського віросповідання до еміграції. Саме тому частка євреїв у місті постійно зменшувалася. Київська преса того часу подає чисельні відомості про виїзд цілих сімей, і навіть родин. З 1897 р. по 1909 рр. відсоток іудеїв зменшився на 2,16 %, а сумнозвісна "справа Бейліса" та наближення Першої світової війни лише збільшили цю цифру.

Відсоток росіян у Києві продовжував суттєво переважати. Це були, переважно, політична еліта міста, адміністративні службовці, чиновники та робітники важкої промисловості. Матеріали газет "Киевлянин" та "Последние новости" засвідчують, що Петербург був зацікавлений у подальшому зросійщенні міста за рахунок поповнення приїжджими з російських терен міської адміністрації, а також фабрик і заводів. Коли, внаслідок революційних подій 1905–1907 рр., вплив ліберальних кіл у Києві почав зростати, то на арену історії вийшли чорносотенні організації, щедро спонсоровані імперським центром.

Газетна періодика Києва, поряд із відображенням постійно зростаючої кількості адміністративних посад, чітко окреслює невідповідність представництва національних меншин у міському управлінні щодо загального відсоткового складу населення губерньського центру. У 1913 р. Київською міською управою, за пропозицією губернатора, були зібрані свідчення про кількість службовців місцевої адміністрації і про їхній національний склад. Із цих даних, опублікованих у № 277 газети "Киевлянин" за 8 жовтня 1913 р., видно, що на 1 січня 1906 р. загальна кількість службовців досягла 610 осіб, у 1910 р. їх було вже 1,013 осіб, а на 11 липня поточного року – 1,267 осіб, тобто більше ніж у два рази, порівняно з 1906 р. За національностями державні службовці розділилися так: росіян – 1,197 осіб, поляків – 50 осіб, німців – 11 осіб (загальна частка останніх в місті не досягала навіть 1 %), євреїв – 5 осіб, литовців – 2 особи, караїмів – 2 особи [13]. Варто зауважити, що відповідно до своїх ідеологічних та політичних переконань, редакція "Киевлянина" не виокремлювала українців, а відносила їх до росіян. Зважаючи на це, у вивченні цього питання даних газетних матеріалів недостатньо, щоб підрахувати частку вихідців українського походження у міському правлінні (адміністративна посада вимагала знання російської мови, а визнання чиновником "мазепинського походження" було небезпечним навіть у період революції). Основна маса з них була давно зросійщеною, інша ж просто не афішувала почуття другої національної приналежності. До дослідження цього питання потрібно залучати джерела особового походження: мемуари, спогади та листування.

Повертаючись до аналізу соціально-правового аспекту повсякденного життя окремих етнічних груп Києва, відображеного на сторінках київської періодичної преси, варто почати з українців, які, будучи корінним населенням і прикладаючи максимум сил до відродження культурно-освітньої самобутності, так і не відчували себе в той час господарями на власній землі: як свідчать київські газети, ключові адміністративні посади займали вихідці з російського середовища, ними ж були переповнені фабрики та заводи (українське селянство не поспішало покидати землю, і відправлялося в місто, головним чином, на сезонні роботи, про що свідчить переповненість приміського транспорту в період сезонних робіт, розширення графіку руху поїздів у той час та насиченість газетних оголошень підзаголовками "Шукаю кімнату на сезон"). Великих шансів у торгівлі для українців також не було – остання перебувала в руках іноземців та євреїв. Попри всі заборони і переслідування приватна медицина теж контролювалася євреями. Один із дописувачів газети "Киевские отклики" приводить статистику, відповідно до якої із 16 рекламних оголошень, розміщених на першій сторінці видання лікарями, 10 належали євреям [23], і це в той час, коли населення іудейського віросповідання ще не до кінця оголошалося від масштабного погрому осені 1905 р.

Усе ж, попри нерівномірну боротьбу, із приходом революції українська присутність у Києві почала відчуватися більше. У цей час помітно активізувалася українська інтелігенція, почала виходити україномовна преса, невід'ємною частиною культурного життя Києва стає український театр.

Газетні рядки несуть численну інформацію про виникнення та діяльність таких громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій українства, як: Український політичний клуб, київська "Просвіта", Всеукраїнська учительська спілка тощо. Головним носієм відомостей про діяльність цих осередків (особливо "Просвіти") стала заснована в кінці 1905 р. перша щоденна україномовна газета "Громадська думка" (згодом "Рада"). Уже з перших днів існування друкованого органу його кореспонденти починають висвітлювати досягнення українства у справах друку, адміністративні зрушення щодо заборони української мови в школах та вищих навчальних закладах. У низці статей і заміток кореспонденти газети розвинули тему "Просвіти": у № 132 "Громадської думки" було опубліковано інформаційний лист "Просвіта" в Києві" (висвітлено основні організаційні моменти її становлення) [2], згодом, у № 146 надруковано замітку "Перші загальні збори київської "Просвіти" [3]. Тенденцію щодо постійного інформування читачів про роботу організації продовжили і такі україномовні видання як "Рада", "Маяк", "Засів".

Однак тривала заборона початкової освіти рідною мовою взяла своє: сільські околиці, за винятком кількох осіб, читати українською не вміли, а великі міста були надто зросійщеними. Київ також був не винятком. У той час, як ліберальна російськомовна газета "Киевская мысль" у 1907 р. виходила накладом у 28 тис. примірників, а валовий річний дохід лише від факту продажу газети становив 308 тис. руб. [1, с. 16], "Рада" ледь набирала 2–3 тис. передплатників і працювала за коштів українських ентузіастів. Аналізуючи у своїх "Спогадах..." причини непопулярності українських газет, Є. Чикаленко, поряд з урядовими заборонами передплачувати видання, називає ще й той факт, що "навіть інтелігенція до кінця не розуміла української мови" [31, с. 467], а газета "взяла тон занадто ворожий до всіх заможних... і ставилася прихильно тільки до робітництва та до селянства, а вони нічого не знали про газету, бо або неграмотні, або

так малограмотні, що не вчитують газети" [31, с. 468]. Газета "Маяк" теж закликала читачів до передплати і зазначала, що доля видання в їхніх руках [29].

На відміну від українських газет, російськомовна преса Києва практично не згадувала про український культурно-освітній рух, або ж свідомо обходила його увагою. За винятком окремих видань ліберального спрямування (газет "Киевская мысль", "Киевское слово", "Киевская жизнь") та реакційного "Киевлянина", українське питання порушували лише у хроніці, де стисло викладали факти арештів й обшуків активістів, закриття українських видавництв, книгарень, накладення штрафів на редакторів тощо.

Особливо гостро на вияви будь-якого українського руху реагувала редакція реакційно-монархічної газети "Киевлянин", яка впродовж усього періоду була опорою самодержавства та ворогом усього, що могло похитнути монархію. За версією видання, українство, як противага місцевим москвофілам, щедро фінансувалося австрійцями і поляками, адже відродження української народності є не що інше, як польська інтрига... є лише невеликий гурток зло налаштованих проти свого краю людей, які чомусь хочуть прислужитися полякам [12]. Кореспонденти "Киевлянина" головну мету вбачали у відмежуванні громадсько-політичних активістів від мас. Із цією метою було видано цілу серію статей і заміток, які пропагували вищезазначену тезу. У № 134 газети за 15 травня 1908 р. зазначається, що "співвіднести український рух з усім малоросійським народом – велика помилка... малоросійський народ тут ні до чого... прапор "самостійної" України піднятий і підтримується жалюгідною купкою відщепенців та честолюбців" [10]. Продовжуючи дискусію у наступних номерах видання, з метою дезорієнтувати і розпорошити українців на хвилі національно-культурного підйому, висувається така теза: "...малороси абсолютно не розуміють вигаданої п. Грушевським "української мови"... за таких обставин залишається одне: захопити у свої руки школу та за допомогою школи відучити малоросів від російської мови..." [11].

Маючи рацію щодо існуючих проблем у володінні українцями своєю мовою, "Киевлянин" замовчував і перекручував зовсім інші істини, які впливають після аналізу повного комплексу київських газет. Публікації матеріалів ліберально-демократичними виданнями, навіть російськомовними, підтверджують той факт, що незнання мови не дорівнювало відсутності почуття приналежності до українського народу та відвернення від національної культури. Рядками київської преси проходять нотки української згуртованості. Окрім статей, заміток та інших великих за обсягом друкованих матеріалів, україномовні газети публікують на своїх сторінках рекламні оголошення, у яких прослідковується ідеологічне навантаження "свій – чужий". Прикладом може служити реклама послуг фотографа Ф. Рабинчука, вміщена в № 26 газети "Маяк" за 11 липня 1913 р., де лунали заклики: "Українці! Свій до свого! Пропонує шановним землякам по недорогій ціні..." [29].

Ще одним доказом того, що українською ідеєю перейнялася не лише освічена київська інтелігенція, а й широкі народні маси, служать відомості періодичної преси про збір коштів на пам'ятник Т. Шевченку в Києві. Попри всі адміністративні заборони, збір коштів продовжувався. Газетна хроніка рясніє повідомленнями про київські мистецькі виставки, театральні і циркові заходи, організовані для збору засобів на будівництво монумента. І як зазначає кореспондент "Маяка", до січня 1912 р. часто траплялися випадки, що провінційною адміністрацією заборонялося збирати пожертви, або ж не дозволялося ставити вистави і проводити вечори,

прибуток із яких призначався на пам'ятник Кобзареві, але "не зважаючи на всілякі перешкоди і заборони, гроші надходили і надходять звідусіль з тих невеликих жертв, що дарує переважно біднота, уже склалася чимала сума близько 120 тис. рублів" [28].

Не залишила поза своєю увагою газета "Киевлянин" й українського міського театру, який продовжував збирати дедалі більше глядачів. "Усе безталанно, до крайнощів не інтелігентно... повний балаган... тут ви не побачите смаку, почуття міри, витонченості... це просто тортури... все на малоросійській сцені по-дитячому первісно..." [9], – пише газета влітку 1907 р. Однак аналіз періодичності вистав української трупи та змісту її репертуару, уміщених у театральних афішах на перших сторінках популярних київських газет ("Киевская мысль", "Киевские вести", "Киев") у наступні роки, дозволяє припустити, що подібного роду антиреклама не мала жодного впливу на відвідуваність українського театру, а останній любили не лише кияни, яким була рідною українська культура, а й значний відсоток аполітичних глядачів, серед яких були росіяни та євреї.

Як свідчить київська періодична преса, у повсякденному житті, особливо на побутовому рівні, права українського населення міста, окрім вживання рідної мови, утисків не зазнавали. Сповідуючи православ'я, вони не потрапили в категорію "іновірців" (куди місцева адміністрація відносила навіть поляків-католиків), на відміну від єврейської національної меншини, українці могли вільно селитися у будь-якому районі міста (якщо не брати до уваги матеріальні можливості). Час від часу поліцією проводилися обшуки тих квартир, власники або квартиронаймачі яких підозрювалися у надмірній політичній активності та "мазепинстві" [15], але такого роду практика застосовувалася в той час у місті до всіх "неблагонадійних", незалежно від національності та соціального стану.

Публікації київських газет того часу засвідчують, що взаємодія українців з іншими етнічними групами міста відбувалася як на адміністративному і політично-ідейному рівнях, так й у сфері повсякденного спілкування. Якщо у першому випадку доводилося зіштовхнутися з певними складнощами у вигляді адміністративних обмежень та заборон, то на рівні повсякденного життя широких мас жодних проблем не виникало. Київ напередодні Першої світової війни залишався переважно російськомовним містом.

Польський елемент у Києві суттєво скоротився після повстання 1863–1864 рр. і напередодні революції становив менше 7 %, але сюди, зазвичай, входили люди, які відігравали важливу роль у промисловості й інженерній справі міста.

Ліберальне законодавство активізувало польську національну меншину. Газети міста фіксують виникнення та діяльність тут Київського польського товариства шанувальників мистецтва, Кола польських літераторів та журналістів, польської театральної трупи. Діяли також багаточисленні польські добродійні установи, серед яких особливо виділяється Київське римокатолицьке добродійне товариство, яке утримувало дві лікарні, дім праці, бюро працевлаштування, три дитячі притулки, притулок для людей похилого віку, соціальні їдальні, а також забезпечувало лікарською та гуманітарною допомогою убогих.

Поляки Києва видавали чотири газети: "Glos Kijowski" (1906), "Dziennik Kijowski" (1906–1918), "Lud bozi" (1907–1911) та "Goniec Kijowski" (1909–1915) [30], де окрім новин із міського життя, рекламних оголошень та інформації про театральне життя Києва, закликали представників свого етносу гуртуватися в лоні католицької церкви та боротися за відновлення польської державності в кордонах 1772 р.

Газетні рядки відображають певну неоднорідність у зміні демографічних показників серед польської національної меншини Києва: з одного боку загальноімперський закон "Про надання особам польського походження права придбання земельних володінь тих поселеннях Західного краю, у яких таке право надано євреям" від 11 квітня 1906 р. зумовив вплив заможних міщан у тиху сільську місцевість, частина колишніх поміщиків з охотою повертала колишні маєтки. З іншого ж боку, прийнятий 17 квітня 1905 р. закон "Про закріплення початків віротерпимості" посилив католицьку пропаганду серед міщан, чому не завадили навіть репресивні заходи та залякування ксьондзів. Традиційними для газет того часу є хронікальні замітки і повідомлення під назвами "Замах на життя католицького єпископа", "Велика крадіжка в костьолі" тощо. Незважаючи на подібні заходи, питома вага католиків міста зростала і станом на січень 1909 р. становила понад 10 %, що майже на 4 % перевищило кількість останніх за переписом 1897 р. Зважаючи на це, зрозумілим стає прагнення Петербургу та місцевої адміністрації дискредитувати духовних наставників в очах поляків. У газетах починають з'являтися анекдоти про ксьондзів, у вільному для користування доступі перебуває художньо-пропагандистська література, заборонена католицькою церквою Європи. Яскравим прикладом попередньої тези може служити рекламне оголошення, уміщене в № 6403 газети "Киевское слово" за 7 листопада 1905 р., де пропонуються "книги, заборонені в католицьких країнах: 1) "Дівчата і їх "просвітители": передсмертні викриття і факти із життя безшлюбних (неодружених) ксьондзів", ціна 1 руб., з наложеним платежем 1 руб. 25 коп. та 2) "Жінка і "безшлюбні" ксьондзи. Відношення жінки до ксьондза" за ціною 1 руб., з пересилкою 1 руб. 35 коп." [27]. Найімовірніше, ставку робили на любов до "скандалу" та соціально-побутового жанру, який був характерним для нової міської культури, що мала б "проковтнути" ідеологічний підтекст "бульварної літератури".

Це спрацювало мало. Католицька церква стала тим містком, який продовжував гуртувати навколо себе поляків Києва навіть тоді, коли імперію після 1907 р. прокотилася хвиля реакції. Ревне ставлення київського поляка до своєї релігії показує і той факт, що станом на 5 лютого 1906 р. останні зібрали на спорудження в Києві нового костюлу (за проектом В. Городецького, названого на честь імператора Миколаївським), збір коштів на який влада дозволила тільки в середині 1905 р., суму в 359,914 руб. 27 коп. [24], яка на той час була доволі значущою. Святиня і нині прикрашає околиці міста (вул. Велика Васильківська, 75), залишаючись символом єднання католиків сучасного Києва.

Подаючи в тій чи іншій формі опис політичних утисків та адміністративних заборон, з якими впродовж 1905–1914 рр. зіштовхувалася в повсякденному житті польська меншина Києва: професійні обмеження (заборона працювати на залізниці, університетські квоти), мовні та релігійні утиски тощо, газети міста не фіксують протистояння поляків з іншими етнічними групами Києва на побутовому рівні. Їхня частка в адміністративному апараті та економічному секторі не була настільки вагомою, щоб породити ненависть серед представників інших національностей. Стереотип польського гнобителя, який усе ще зберігався у свідомості українського селянина і часто супроводжувалося нищенням майна та підпалами польських володінь навіть неподалік Києва [8, 16], знайшов заміну в міському середовищі в образі "хитрого єврея", з яким пов'язували торгові махінації, фінансову наживу та поширення пияцтва. Іноді газетним рядком проходять відомості про зумисні підпали київських дрібних підприємств та заворушення робітників на фабриках, власниками або ж співвласниками яких

були поляки. Однак, якщо взяти до уваги той факт, що їм знайшлося місце і по той бік конфліктуючих угруповань (представники польської національної меншини завжди знаходили місце і серед страйкуючих робітників), то напрошується висновок про те, що ці періодичні протистояння мали, радше, соціальний, а не етнічний характер.

Помітну роль у житті міста продовжували відігравати представники іудейського віросповідання. Газети фіксують неоднозначне становище останніх у місті: з одного боку заплутане законодавство щодо розселення змушувало жити євреїв у постійному страху перед виселенням, нічними нальотами та погромами, з іншого ж, на частку підприємств (переважно дрібних), що належали єврейським власникам, припадало близько третини промислового виробництва (10 тютюнових фабрик, шкіряне виробництво, млин тощо) [19].

Як свідчать дані газетної хроніки й оголошень, основними районами єврейської осілости в місті були Поділ, Плоска та Либідська частини (відносно недорогі для життя). Разом із тим, № 5 "Известий Киевской городской думы" за 22 травня 1909 р. подає офіційні відомості про те, що станом на кінець 1908 р. вже близько 10 % київських євреїв жили у старій частині міста. Поряд із найзаможнішими представниками свого етносу, тут почала оселятися нова єврейська інтелігенція – лікарі, адвокати й інженери [4].

Складнощі єврейської адаптації в місті зумовлювалися імперським законодавством, прийнятим ще в середині XIX ст. і були пов'язані з так званою смугою осілости, яка охоплювала дев'ять губерній. Розміщуючись у самому серці цієї зони, Київ юридично перебував поза межею, на яку поширювався дозвіл поселення, і лише нові юридичні норми початку XX ст. дали можливість частині єврейської етнічної групи, що мешкала тут до 1906 р., продовжити проживання.

Однак і тут не обійшлося без адміністративної дискримінації. У № 146 газети "Киевские вести" за 8 листопада 1907 р. вміщено "Сенатське роз'яснення про євреїв", де зазначалося, що 29 жовтня поточного року київський губернатор отримав наказ № 12083 від сенату про обмеження єврейської осілости, відповідно до якого при повнолітніх дітях із правом на осілість, батьки, у яких не було цього права, жити не могли [21]. Жодних винятків розпорядження не передбачало.

Газетна хроніка рясніє повідомленнями про численні рейди, які здійснювала поліція міста в пошуках євреїв без права на проживання. Такі нальоти проводили не лише серед ночі, а й удень. Людей могли забирати в поліцейське відділення прямо з ліжка, автобусної зупинки, магазину без жодних на це пояснень. Під гарячу руку органів порядку потрапляли не лише бідні, але й заможні іудеї. У № 34 "Киевских вестей" за 28 липня 1907 р. наводяться свідчення про те, що в ніч на 14 липня того ж року, за розпорядженням київського поліцеймейстера, проведено перевірку прав євреїв, які проживали в розкішних готелях Києва – "Луврі", "Марселі", "Петербурзькому" та "Метрополь", і заарештовано 38 осіб, що не користувалися правом проживання в Києві [20]. Порушниками вважали і тих міщан, які надавали притулок останнім. Так, у листопаді 1913 р., за свідченнями кореспондента газети "Киевская мысль", домовласник Яків Бернар за проживання на його заводах і в будинках безправних євреїв в адміністративному порядку був оштрафований на 300 руб. [18].

Предметом адміністративних обмежень, застосованих до євреїв Києва, було і проведення відпочинку в популярних серед міщан дачних зонах Боярки та Пущі-Водиці. У цих місцевостях, згідно з роз'ясненням міністра внутрішніх справ, уміщеним в одному з лютневих номерів газети "Киев" за 1910 р., могли проживати: "1) купці першої гільдії, записані поза межами єврейської осілости

чи ті, які пробули київськими купцями не менше 15 років; 2) ті, що закінчили вищі навчальні заклади; 3) відставні солдати, прийняті на військову службу за рекрутським набором; 4) євреї – нижчі чини, які брали участь у російсько-японській війні й отримали нагороди [6], тобто одиниці. Спроби ж представників інших категорій єврейської етнічної групи поселитися, навіть на сезон, у приміській зоні завершувалися нічим. Цікаву позицію з цього приводу зайняла редакція газети "Киевские вести". У № 159 за 30 червня 1909 р. видання не без іронії зауважило: "із Пущі-Водиці виселяють євреїв-музикантів, як таких, що не мають права проживати в дачній місцевості... грали бідні музиканти півсезону, і догаралися... а все тому, що не ту ноту взяли при народженні... потрібно вибирати з обережністю національність" [22].

Масштабний єврейський погром осені 1905 р. не лише завдав колосальних збитків економіці міста (у різних газетах зустрічається цифра від 10 до 40 млн руб.), але й назавжди змінив традиційний уклад повсякденного життя єврейської міської спільноти: вона стає більш замкненою у своєму етнічному середовищі, на побутовому рівні послаблюються контакти із сусідами-християнами. "Справа Бейліса" тільки поглибила етнічне протиставлення євреїв іншим національним групам Києва.

Періодична преса активно відгукнулася на жahlлив мародерства "євреєненависників", значний відсоток яких становили безробітні та маргінальні елементи, підбурені чорною сотнею. За допомогою газетних рядків можна не лише в деталях відтворити перебіг вищезгаданої події, але й прослідкувати ставлення різних політичних угруповань та соціальних прошарків міста до масового грабунку і свавілля, застосованого до єврейської громади Києва. Безчинства продовжувалися кілька днів, охопивши головні ринки міста, єврейські крамниці, будинки та квартири (переважно Поділ).

За свідченнями місцевих періодичних видань, поліція у зазначеному випадку лише виявила свою бездіяльність, оскільки, отримавши наказ придушити виступи політичного характеру, не наважилася розпорозуватися лише для того, щоб припинити "конфлікт суто побутового рівня" [25]. Найбільше постраждали заможні євреї, майно яких не нищилося, а грабувалося.

Часто награвовані речі обмінювали в ломбардах і на ринках. Не дивно, що традиційними для кінця 1905 р. стають газетні оголошення з проханням повернути "випадково придбані" чи перекуплені речі за винагородою [26].

Місто організувало активну допомогу постраждалим від погрому: створювали продовольчі пункти, пожертвування збирали на театральних виставах, у Київському біржовому комітеті і навіть у православних храмах, у Київському університеті виник центр підтримки студентів-євреїв [26]. Однак це не зупинило масову міграцію іудеїв із Києва. Якщо вірити звіту Київського інформаційного бюро за 1906 р., опублікованому в січні 1907 р. газетою "Киевская мысль", то за 1906 р. із Києва емігрувало понад 2 тис. єврейських сімейств, за вісім місяців (із травня по грудень) зареєстровано 700 записів, близько 2 тис. осіб-емігрантів, що зверталися, головним чином, за матеріальною підтримкою [16]. Ті ж євреї, які залишилися в Києві, помітно згуртувалися і політизувалися (частина з них мала виборче право). На погрози "Киевлянина" і його "рекомендації" представникам іудейського віросповідання бойкотувати вибори в Державну Думу, кореспонденти проєврейської газети "Киевская мысль" дали гідну відповідь: "ліквідувати євреїв з поля виборчої компанії та прилякати погромами – для чорносотенців приємно... але і в цьому і в іншому випадку толку мало, євреї вибирати будуть, так як і зобов'язує їх громадський обов'язок" [14]. Як підтверджує міська преса, явка євреїв на вибори в Думу у 1907 р. була настільки високою, що на окремих дільницях, особливо на Плоській (де з'явилася на вибор-

чу дільницю 1,505 християн і 1,182 євреїв), праві вдавалися до відкритих фальсифікацій та штучно створювали напругу гаслами "Бий жидів!" [17].

На побутовому рівні київські газети фіксують різне ставлення міщан до євреїв – від украї ворожого (конфлікти на ринках, які часто доходили навіть до бійки, відмови в оренді житла тощо) до активної співпраці (особливо на рівні благодійних організацій та товариств). Однак, незважаючи на політичну та соціально-економічну ситуацію в місті, євреї зазвичай завжди сприймалися як "інший", отримавши на рівні загального спілкування образливе тавро "жид". Найбільш плідною для єврейської громади міста у той час була благодійна діяльність – чи не єдина галузь, у роботі якій місцева адміністрація не те, що не заважала, а навіть сприяла.

Отже, проаналізувавши змістову наповненість і жанрову палітру київських газет 1905–1914 рр., можемо без сумніву констатувати важливу роль останніх у вивченні етноправового аспекту повсякденного життя передвоєнного Києва. Інтерв'ю, дискусії, замітки, хроніка, рекламні оголошення, уміщені на сторінках міської періодичної преси різного ідейного та політичного спрямування, не лише свідчать про те, що відбувалося, а й несуть інформацію про ті рішення та замисли, які так і залишилися в проекті. Київські газети не просто відображають ті чи інші справи, у них самих робилося багато справ. Спрямовуючись на широку читацьку аудиторію та відбиваючи міське повсякдення майже погодинно, газетна періодика Києва не лише показує національну політику адміністрації міста, а й на широкому побутовому рівні відображає всю неоднорідність взаємодії між різними етнічними групами у правових відносинах, професійній та економічній сферах, культурі, добровольчих організаціях. Разом із тим, публікації періодичної преси викликають на шляху дослідника багато складнощів та незручностей, зумовлених певною суб'єктивністю змісту, проблемами правильної вибірки та своїм ідеологічним підґрунтям.

Список використаних джерел

1. Басенко І. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1914 рр.) / І. Басенко // Наукові записки НаУКМА: Національний університет "Києво-Могилянська академія". Історичні науки. – К., 2013. – Т. 143. – С. 15–20.
2. Громадська думка. – 1906. – № 132. – 10 лютого.
3. Громадська думка. – 1906. – № 146. – 27 лютого.
4. Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 5. – 22 мая.
5. Киев. – 1910. – № 3. – 23 февраля.
6. Киев. – 1910. – № 2. – 20 февраля.
7. Киев. Перепись 1897 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zelopundr.livejournal.com/1485.html>. – Название с экрана. – Дата обращения: 24.02.2017.
8. Киевлянин. – 1907. – № 138. – 20 мая.
9. Киевлянин. – 1907. – № 168. – 20 июля.
10. Киевлянин. – 1908. – № 134. – 15 мая.
11. Киевлянин. – 1908. – № 205. – 28 июля.
12. Киевлянин. – 1910. – № 164. – 16 июня.
13. Киевлянин. – 1913. – № 277. – 8 октября.

14. Киевская мысль. – 1906. – № 2. – 31 декабря.
15. Киевская мысль. – 1907. – № 3. – 19 января.
16. Киевская мысль. – 1907. – № 10. – 26 января.
17. Киевская мысль. – 1907. – № 13. – 30 января.
18. Киевская мысль. – 1913. – № 303. – 2 ноября.
19. Киевские вести. – 1907. – № 6. – 30 июня.
20. Киевские вести. – 1907. – № 34. – 28 июля.
21. Киевские вести. – 1907. – № 146. – 8 октября.
22. Киевские вести. – 1909. – № 159. – 30 июня.
23. Киевские отклики. – 1906. – № 2. – 2 января.
24. Киевское слово. – 1905. – № 6140. – 5 февраля.
25. Киевское слово. – 1905. – № 6396. – 31 октября.
26. Киевское слово. – 1905. – № 6398. – 2 ноября.
27. Киевское слово. – 1905. – № 6403. – 7 ноября.
28. Маяк. – 1912. – № 5. – 31 января.
29. Маяк. – 1913. – № 26. – 11 июля.
30. Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.): покажчик / А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. – К.: Темпора, 2011. – Т. 2–4.
31. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: УВАН, 1955. – 504 с.
32. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. Щербак. – К.: ПЦ "Ризографіка", 2005. – 616 с.

References

1. BASENKO, I. (2013) Kharakterystyka shchodennoi suspilno-politychnoi presy Kyieva za materialamy tsenzurnykh zvitiv (1907-1914 rr.). In: *Naukovi zapysky NaUKMA: Nacionalnyi universytet "Kyievo-Mohylianska akademiia". Istorychni nauky*. Kyiv. 143, pp. 15–20.
2. Hromadska dumka (1906). 132, 10 iunya.
3. Hromadska dumka (1906). 146, 27 iunya.
4. Izvestiya Kiyevskoy gorodskoy dumy (1909). 5, 22 maya.
5. Kiev (1910). 3, 23 fevralya.
6. Kiev (1910). 2, 20 fevralya.
7. Kiev. Perepis' 1897 [Online]. Available from: <http://zelopundr.livejournal.com/1485.html>. [Accessed: 24 February 2017].
8. Kievlyanin (1907). 138, 20 maia.
9. Kievlyanin (1907). 168, 20 iulya.
10. Kievlyanin (1908). 134, 15 maya.
11. Kievlyanin (1908). 205, 28 iulya.
12. Kievlyanin (1910). 164, 16 iunya.
13. Kievlyanin (1913). 277, 8 oktyabrya.
14. Kievskaya mysl' (1906). 2, 31 dekabrya.
15. Kievskaya mysl' (1907). 3, 19 yanvarya.
16. Kievskaya mysl' (1907). 10, 26 yanvarya.
17. Kievskaya mysl' (1907). 13, 30 yanvarya.
18. Kievskaya mysl' (1913). 303, 2 noyabrya.
19. Kievskiyeste vesti (1907). 6, 30 iunya.
20. Kievskiyeste vesti (1907). 34, 28 iulya.
21. Kievskiyeste vesti (1907). 146, 8 oktyabrya.
22. Kievskiyeste vesti (1909). 159, 30 iunya.
23. Kievskiyeste otkliki (1906). 2, 2 yanvarya.
24. Kievskoye slovo (1905). 6140, 5 fevralya.
25. Kievskoye slovo (1905). 6396, 31 oktyabrya.
26. Kievskoye slovo (1905). 6398, 2 noyabrya.
27. Kievskoye slovo (1905). 6403, 7 noyabrya.
28. Mayak (1912). 5, 31 yanvarya.
29. Mayak (1913). 26, 11 iulya.
30. VOLOBUYEVA A. (ed.) (2011) Periodychni vydannia Kyieva (1835–1917 rr.): pokazhchyk. 2–4. Kyiv: Tempora.
31. CHYKALENKO YE. (1955) Spohady (1861–1907). Niu-York: UVAN.
32. SHCHERBAK N. (2005) Natsionalne pytannsa v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnij Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX stolittia). Kyiv: PTs "Ryzoorafika".

Надійшла до редколегії 27.03.17

O. Levchuk, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ETHNO-LEGAL FEATURES OF KYIV EVERYDAY LIFE DURING 1905–1914 (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE LOCAL NEWSPAPERS)

The informational value of Kyiv newspapers of 1905–1914 for the studying of the legal status of burghers of different nationalities has been analysed. The influence of the newspapers ideological direction and publishers' world outlook reference points on semantic filling of publications are outlined. The importance of the press, as the historical source for reconstruction of the political and public activity of the most numerous ethnic groups, illumination of the difficulties of social adaptation in the conditions of the international opposition and cooperation at the household and administrative levels is shown through the example of separate publications.

An attempt has been made to reproduce the difficulties faced by the researcher during the work with newspaper information caused by some certain content subjectivity, problems of the correct selection and ideological background. It is proved that Kyiv newspapers, being the mirror not only of the city administration's national policy, but also the reflection of the main political life tendencies of various ethnic groups, their ideological reference points, life priorities, ethical standards and interpersonal relations, should take a leading place in studying the ethno-legal features of the city society life.

Keywords: ethnic group, legal status, daily occurrence, Kiev newspapers, historical source, publication.

УДК 165.191:2-169:821(38)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.11>

А. Лукашенко, канд. іст. наук, доц., докторант
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БОГОЛЮДИНА В ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МІФОЛОГІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Здійснено спробу аналізу трансформації сприйняття значимості міфу в давньогрецькому суспільстві та наукових колах ХХ – початку ХХІ ст. Визначено поняття боголюдини в давньогрецькому суспільстві, під яким мали на увазі людину, що стала богом, смертного, який отримав безсмертя (у випадку з міфологією) або людину, яка може стати Богом, абсолют (чи іншою формою вищої свідомості), та так чи інакше подолати проблему смерті (у випадку із філософією). Охарактеризовано технологію становлення смертного в безсмертного на прикладі міфу про Геракла. Встановлено перепони згідно з давньогрецькою міфологією в отриманні безсмертя. Досліджено філософію стоїцизму, епікурейства на предмет людської трансформації. Завдяки міждисциплінарному дослідженню порушеної проблеми відкрито давньогрецьку філософію і міфологію під новим кутом зору і спростовано пересічне уявлення про примітивність язичництва і міфологічного світогляду. Визначено загрози для сучасного суспільства, що спирається на дух матеріалізму. Актуалізовано процес самовдосконалення та пізнання, у тому числі через вивчення давньогрецької міфології та сучасної психології.

Застосовано такі методи дослідження як: історико-хронологічний, ретроспективний, порівняльний, метод аналізу та синтезу.

Ключові слова: міф, безсмертя, бог, боголюдина, філософія, стоїцизм, епікуреїзм, архетип, Геракл, герой

"Сучасна людина не розуміє, наскільки "раціоналізм" (що знищив її здатність до сприйняття символів та ідей божественного) віддав її під владу психічного "пекла". Вона звільнилася від "забобонів" (так, у всякому разі, вона вважає), розгубивши при цьому свої духовні цінності. Її моральні та духовні традиції виявилися перервані, розплатою за це стали загальні дезорієнтація і розпад, що представляють реальну загрозу світу".
 (К. Юнг)

"Справжня мужність полягає не в героїчних зусиллях, спрямованих на досягнення зовнішніх цілей, а в рішучості пройти через жахливий досвід зіткнення із самим собою.

Доти, поки індивід не знайде свою справжню сутність у собі самому, будь-які спроби надати життю сенс через маніпуляції в зовнішньому світі і досягнення зовнішніх цілей залишаться безплідними і в підсумку приреченими на поразку донкіхотством"
 (С. Гроф)

Поняття "боголюдини" переважно тяжіє до монотеїстичних релігійних уявлень. У сучасному світі, де язичницькі культури й міфологічний світогляд вважають пережитком минулого й ознаками відсталості суспільства, нормальним явищем є ігнорування в наукових школах глибини релігійних уявлень древніх греків, які відобразилися в міфах, філософії та повсякденному житті.

Сотні років давньогрецькі релігійні уявлення та філософія вважалися єретичними, а їхні носії – єретиками. Тільки в добу Відродження з-під шару пилу почали діставати історичні джерела античної доби. Та, втрапивши реальних носіїв прадавнього знання ще задовго до Ренесансу, самі джерела втратили свій дух – він став невловимим для тих, хто змінив із них пил. Крізь призму панхристиянського догматичного світогляду важко розгледіти і зрозуміти те, про що насправді йдеться у прадавніх рукописах. Ця стаття – спроба відкрити давньогрецьку філософію і міфологію під новим кутом зору, а також спроба спростувати пересічне уявлення про примітивність язичництва і міфологічного світогляду.

Мета статті полягає у вивченні технології становлення боголюдини у давньогрецькій міфології та філософії. Під "боголюдиною" тут маємо на увазі людину, яка стала богом, смертного, що отримав безсмертя (у випадку з міфологією). У філософії ж "боголюдина" – це та людина, яка може стати Богом, абсолют (чи іншою формою вищої свідомості) та, так чи інакше, подолавши проблему смерті.

Завданнями статті є:

- проаналізувати трансформацію сприйняття значимості міфу у давньогрецькому суспільстві та охарактеризувати головні ідеї наукових напрацювань попередників, на які ми спираємося, та визначити методологічні підходи нашого дослідження;
- з'ясувати відмінні ознаки божества порівняно з людиною у давньогрецьких релігійних уявленнях;
- охарактеризувати технологію становлення смертного в безсмертного на прикладі міфу про Геракла;
- встановити те, що було згідно з давньогрецькою міфологією завадою в отриманні безсмертя;

- дослідити філософію стоїцизму, епікурейства на предмет людської трансформації.

Прийнято вважати, що Гомер стояв біля витоків раціонального пояснення міфу. Так, Гомер недооцінює його, його інтелект ним не задоволений, тому, на думку В. Найдиш, це можна вважати першим прикладом вільномудства [15, с. 48]. Однак, ураховуючи те, що витоки давньогрецької цивілізації сягають III тис. до н. е., то появу першого невпевненого раціонального пояснення міфу тільки у VIII ст. до н. е. можна вважати тотальним успіхом світоглядної системи, носієм якої був міф.

У VII ст. до н. е. Гесіод у "Теогонії" говорить про міф як науку з історії світу, що уособлює зміну покоління богів та чергування етапів Космосу і Хаосу [5]. У праці "Труди і дні" він зазначає, що вже не боги, а сама людина невпинною працею може і повинна визначати свою долю [6]. Іншими словами, згідно з Гесіодом, залежність людини від соціуму вже більша за залежність від богів і їхньої волі. Однак не варто забувати, що саме Гесіод був родоначальником міфології (наука про міф) і вважав, що міф – це все те, що виділено людині як щось значне, значуще. Подібної думки дотримується й автор даної статті.

Гекатей Мілетський (550–490 рр. до н. е.) в "Генеалогії" піддає критиці правдоподібність міфу, але його сучасник Ферекид (584–499 рр. до н. е.) вперше стверджував про алегоричний зміст міфу [15, с. 56]. Ксенофан (570–470 рр. до н. е.) переконаний, що люди самі створюють собі богів і приймають це за істину [10], а Геродот же (480–425 рр. до н. е.) зазначав, що світ богів впливає на хід історичних подій: "усяке божество задрісне і викликає у людей тривоги" і навіть просив вибачення у богів за вольності, до яких вдається [4]. Фукідід (460–396 рр. до н. е.) досить вибірковий у питанні міфів і посилається тільки на ті, які вважає достовірними [15, с. 63]. Платон (427–347 рр. до н. е.) вважає міфи неправдою, у якій є істина, а також вважає їх корисними у сфері морального виховання. Аристотель (384–322 рр. до н. е.) вважав міф передумовою законності [10].

На думку Жана Гебсера, подібна трансформація ставлення до міфу в давньогрецькому суспільстві не

випадкова. Таку ситуацію дослідник пов'язує з еволюцією свідомості людини в ту епоху. Так, на зміну міфічній свідомості, яка за допомогою міфічних героїв і богів, а не логіки і мислення, відповідала на питання про життя, смерть, сенс життя, прийшов ментальний тип свідомості (500–300 рр. до н. е.), який вустах філософів раціонально пояснював світові процеси. Крім того, як стверджує Жан Гібсер, жодна із форм свідомості не зникає і може існувати в наші дні, будучи джерелом релігійного досвіду. Тому не дивно, що, незважаючи на раціональне начало ідей давньогрецьких філософів, міф усе ж таки не втрачав і не втрачає свого права на існування як один зі способів пізнання [3]. В. Вундт, зазначаючи, що основа міфу – це технологія реалізації бажання через чародійство, яке ґрунтується на почуттях й афектах, також підтверджує таким чином його сильну "живучість" й актуальність [2]. Бірлайн Джон Френсіс стверджує, що міф не можна називати винятково прикладом примітивного донаукового мислення. Він зазначає, що життя і нині насичене міфологічними символами та сенсами: "Байки, казки, легенди, література, епос, священні книги великих релігій – усе це містить у собі древні міфи, які подолали час і простір". Автор "Паралельної міфології" на прикладах демонструє духовну спільність усіх народів і приходять до висновків, деякі з них ми наводимо нижче: 1) міф – незмінне і постійне начало для всіх людей у всі часи; 2) міф може входити до структури нашої підсвідомості, цілком можливо, що він закодований у наших генах; 3) міф – це розповідь про події, які відбувалися до початку історії і про значення подій, які відбудуться в майбутньому; міф – це нитка, що поєднує минуле, теперішнє і майбутнє; 4) міф – це унікальна мова, яка описує реалії, що лежать поза межами п'яти відчуттів. Він заповнює прірву між образами підсвідомості і мовою свідомої логіки [1, с. 12].

Ж. Гібсер наголошував на тому, що важливим є не те, наскільки міфи науково або історично обґрунтовані і дійсні, а те, як вони представляли духовність і транслювали мету життя тим, хто їм слідував. Встановлення наукової істини, на зразок знаходження історичної точності – завдання ментальної структури свідомості, але не міфічного розуму. Для тих, хто жив за часів міфів, історія не була лінійною, а питання наукового підтвердження взагалі не мало сенсу, міф був реальністю для його сучасників (про що йдеться й у праці В. Вундта "Міф та релігія").

Ще в першій половині ХХ ст. психолог К. Юнг у своїй праці "Душа і міф. Шість архетипів" називає міф унікальним феноменом: "який за глибиною, постійністю й універсальністю можна порівняти лише із самою Природою". Також дослідник зазначав про особливості методології дослідження міфу: "Якщо ми зацікавлені в реальному знанні міфології, то ми не повинні відразу ж звертатися до теоретичного осмислення й оцінок. Не варто також багато говорити про витоки. Для того, щоб вода, проходячи крізь нас, розбудила наш прихований міфологічний дар, її потрібно брати прямо із джерела і пити свіжою"; "Будь-яка міфологема має сенс, який приносить задоволення. Причому цей сенс дуже складно перевести на мову науки"; "Потрібен спеціальний слух, причому тут мають на увазі певний резонанс, співчутливий відгук, що виливається із глибин душі особистості" [16].

Щодо методології дослідження міфу, то Я. Голосовкер вважає, що не можна зводити незвичайне в міфі до звичайного та трактувати уяву як дитячий спосіб пізнання світу. Згідно з логікою міфу, дослідник констатує деякі його особливості, наприклад: 1) для бажання немає межі і неможливого; 2) очевидність утаємниченого і таємниця очевидного; 3) усе є відкритим, але не до кінця; 4) усе визначено заздалегідь, але всі

поводять себе так, наче це не так; 5) бачення людини обмежено пеленою, але коли боги знімають її, то людина прозирає [7, с. 88].

Як стверджує В. Найдиш, серед представників першої відомої цивілізації в історії на теренах Європи, що не мала попередників, цілком імовірно панував величезний стрес і в таких умовах виникла необхідність перекласти відповідальність на когось сильнішого і мудрішого. І так виникли боги [15, с. 89]. З огляду на це, продовжуючи думку В. Найдиш, можна припустити, що давньогрецький міф відображав перший історичний досвід, а давньогрецька філософія згодом підвела перші підсумки щодо нього.

Згідно з давньогрецькою міфологією, боги були дуже схожими на людей. Так, можна зауважити, що люди, фактично, розділялися на смертних і безсмертних (богів). Бог у сприйнятті древніх греків обов'язково мав вічне життя, був вічно молодим, був могутнім і сильним у конкретній своїй сфері володарювання і впливав на життя смертних (хоча пізніше Епікур, наприклад, мінімізував вплив богів і стверджував, що вони не схожі на людей) [10]. На думку ж Евгемера, богами стали люди, яким почали поклонятись як безсмертним за благодіяння [15, с. 98]. Для стоїків боги були тілесними істотами, стовпами космічного порядку, а для неоплатоніків, наприклад, боги були вже логічними структурами, принципами смислового структурного буття [10]. У давньогрецькій міфології також окремо виділяють героїв, які народжувалися від бога і людини, але в контексті досліджуваного нами питання герої не мали жодних переваг над людиною. Так як і люди, вони могли стати богами і могли опинитися в Тартарі. Так, принципово боги відрізнялися від людей тим, що жили вічно і були могутніми. Допускалася думка про те, що богом могла стати смертна людина, що прославилася благодіяннями. Лише з часом, в уявленнях переважно еліти, боги втрачали тілесність. Панівною впродовж тривалого часу була думка про всеосяжний вплив богів на долю людини, яка згодом піддавалася критиці.

"Учений – теж людина і, як усі, виявляє незадоволення, якщо не може знайти чомусь пояснення. Немає нічого вразливішого, ніж наукова побудова. Адже це тільки ефемерна спроба пояснити кілька фактів, а не вічна істина" (К. Юнг).

Геракл може виступати у грецькій міфології як "збірний" образ, модель становлення Бога. Однак для того, щоб розібратися в технології трансформації, зупинимося детальніше на питанні інтерпретації міфу про Геракла. Для цього ми використовуємо наукові напрацювання психолога К. Юнга. Згідно з концепцією вченого-психолога, психіка особистості має таку структуру: Его (усвідомлена частина), Персона (соціальна роль, теж усвідомлена), Тінь (подавлена частина особистості, неусвідомлена), Аніма/аніmus (чоловіче і жіноче начало, неусвідомлене), Самість (серцевина особистості, неусвідомлена). Так, на його думку, мета розвитку особистості полягає в тому, щоб пізнати себе через пізнання неусвідомленої Самості через інтерпретацію та пізнання інших неусвідомлених структур психіки особистості. "Самість – це центр, який постійно спрямовує розвиток особистості. Але цей всебічний і цільний стан психіки виглядає першопочатково лише як вроджена, але не реалізована можливість" [17]. Цього стану можна досягти через усвідомлення своєї Тіні, яка перебуває в неусвідомленому і становить собою подавлені інстинкти, реакції, помисли, які психіка витісняє із свідомого з різних причин. Тінь рано чи пізно знаходить собі вихід і зазвичай через деструктивні вчинки. У релігійному контексті юнґіанська Тінь схожа на внутрішнього демона чи Диявола. Для більшості людей негативний бік їхньої

особистості залишається підсвідомим: "Герой же, навпаки, повинен розуміти, що Тінь існує і що він може черпати з неї силу" [17]. Для того, щоб перемогти лютого звіра, він спочатку повинен досягти згоди зі своїми деструктивними силами.

"Залишки древності" (за З. Фрейдом) або архетипи (за К. Юнгом) – це універсальні символи, якими може оперувати психіка людини, колективні уявлення, образи і міфологічні сюжети (архетип – це первісна форма розуму, успадкована від первісних людей). Для первісної людини важливим було опанувати тваринне начало в собі і перетворити його на помічника. Зважаючи на це, не дивно, що Тінь діє через символ лютого дикого звіра в міфі [17].

Важливим етапом в осягненні Самості є усвідомлення анімі/анімуса, який/яка бере на себе роль посередника щодо внутрішнього світу Самості (Самість виступає в колективних уявленнях як камінь). Усвідомлений анімус дає жінці ініціативність, хоробрість, об'єктивність і духовну мудрість. Усвідомлена аніма надає чоловіку духовну глибину, виваженість. І не дивно, що жіноче начало фігурує вже не в символах лютих звірів, а у вигляді жінки, тому тіньовий бік особистості набуває не настільки загрозливих форм.

Загалом, у праці "Людина та її символи" виокремлюється чотирьохетапний цикл героїчного міфу, у ході якого Его намагається досягти самостійності від першопочаткового стану цілісності (під цілісністю мають на увазі цілісну психіку, глибоку і самотню, яка служить на початку становлення самостійності джерелом сили для індивідуального Его). Перший етап – це усвідомлення Тіні і перетворення її з деструктивного начала у джерело сили. Перший подвиг Геракла – підкорення глибинних тваринних інстинктів через перемогу німейського Лева (цар звірів) [13]. Шура, як трофей, очевидно і символізує перетворення глибинних тваринних інстинктів на джерело сили. На наш погляд, перший подвиг більшою мірою символізує кінцевий результат "роботи" з Тінню, яка "пропрацюувалась" у четвертому подвигу у зустрічі з вепром, у сьомому подвигу в перемозі над оскаженим биком і десятому – тріумфі над монстром Геріоном і його слугами [13, 12]. Другий етап – це сепарація від батьківського начала, яка, на думку авторів праці "Людина та її символи", транслюється через архетип у вигляді неодноразової битви із чудовиськами. Так, у міфі про Геракла другий та десятий подвиги передають зазначену ідею. У другому подвигу йдеться про багатоголову гідру, яку вдалося перемогти тільки за допомогою скелі (камінь, скеля – символ Самості, як уже зазначалося). У десятому подвигу, на наш погляд, йдеться і про роботу з Тінню і про сепарацію, тому й не дивно, що подвиг був десятим, щось на зразок іспиту. Успішному проходженню цього випробування сприяли: третій подвиг – плекання терпіння, самоконтроль і наполегливість у полюванні на керенійську лань; п'ятий подвиг – зняття перепон до трансцендентності (птаха у чистому вигляді – це символ трансцендентності, Геракл переміг же лютих і кровожерливих гігантських птахів); шостий подвиг – повне очищення, через очищення Авгієвих конюшень, що, на наш погляд, є результатом попередніх подвигів і серединою шляху; восьмий подвиг – пізнання аніми, яке виступає через жіночий символ Іполіти та подвиг заволодіння її поясом (що є третім етапом); дев'ятий подвиг – угамування нематеріальних пристрастей, а саме жаги влади, символом чого є Діомед, який годував своїх коней плоттю ворогів [13, 12, 17].

Четвертий і останній етап – це духовне паломництво, у якому герой знайомиться із сутністю смерті, це мандрівка звільнення, самозречення та спокути. Одинадцятий і дванадцятий подвиги Геракла, у яких йдеться про яблука

безсмертя та перемогу над Цербером красномовно свідчать про успішне проходження процесу самопізнання.

"Героїчний міф не дає гарантій того, що вихід на волю відбудеться, а тільки показує, які умови необхідні для того, щоб звільнення відбулося, оскільки без цього Его не зможе усвідомити себе. Потім залишається усвідомлено підтримувати і розвивати цю свідомість з тим, щоб не безцільно прожити життя і відчутти, що виділяється із маси" [17].

Із прикладу Геракла стала очевидною система самопізнання і вчинків, яка на думку древніх мала сприяти трансформації людини. Цікавим у нашому дослідженні є з'ясування прикладів поведінки і вчинків, які засуджувалися. Це надасть нам змогу комплексно оцінити систему духовних цінностей древнього грека. Важливим є аналіз антисоціальної поведінки з огляду на те, чи її засудження підсилює наслідування ідеалів, яким слідував Геракл.

Тартар у древньогрецькій міфології глибока безодня, що містилася під царством Аїда [13]. У Тартарі відбували вічне покарання ті, що розгнівали Зевса. Серед цих нещасних були: Сізіф, Тантал та Іксіон. Вчинки Сізіфа (син бога вітрів, цар Коринфу), за які він потрапив у Тартар, у різних джерелах дещо відрізняються, перерахуємо їх усі: 1) згвалтував дружину брата, яка народила від нього двох дітей; 2) налаштування цих дітей на вбивство рідного брата Сізіфа; 3) скористався велелюбністю Зевса і дозволив собі торгуватися із чоловіком коханки громоверзця за надання інформації про дружину; 4) ув'язнив Танатос; 5) повернувся завдяки обману із царства мертвих.

Суть вчинків Сізіфа полягала в цинічному глузуванні та самовільному поваленні існуючих порядків, як у світі людей, так й у світі богів. Ці вчинки, окрім того, мали або сумнівні вигоди (зрошення земель в обмін на підриг авторитету і могутності Зевса) або і взагалі не мали жодної мети, окрім задоволення від самого процесу підригу існуючих порядків. Очевидним у світосприйнятті древніх греків був факт безглуздості подібної поведінки, яка була протилежною методичності і глибині системи дій Геракла. Систему координат, у яку потрапляв Геракл, не нищив, а використовував для свого самовдосконалення, якщо ж оступався, то правила гри ускладнювалися для трансформації. У випадку із Сізіфом не відбувалось не те що трансформації, навпаки – антигерой "удосконалювався" у своєму падінні з кожним разом. Як покарання Сізіф отримував у Тартарі важку і безглузду працю, що, на думку древніх, було найжахливішою карою.

Тантал (син Зевса, улюбленець богів) також підригав існуючі порядки заради забави. Він відомий такими вчинками: 1) украв амброзію та нектар у Зевса та частував ними людей; 2) убив власного сина, щоб почастувати богів його плоттю. Тантал – це приклад людини, яка насолоди тлінного тіла від частування та бенкетування ставила понад усе, навіть понад цінність самого життя. Крім того, частуванням плоттю свого сина Тантал випробовував богів та кидав їм виклик через викрадення амброзії та нектару. У Тартарі він опинився в таких обставинах, що перебуваючи по шию у воді, не міг утамувати спраги та не дістати стиглі плоди, які самі тягнулися до нього.

Іксіон за свої вчинки теж потрапив до Тартару: 1) обдурих батька своєї нареченої, не віддавши йому обіцяних дарів; 2) злякавшись помсти, запросив батька своєї дружини в палац і скинув у вогненну яму; 3) знехтувавши милістю Зевса, зажадав оволодіти Герою. Іксіон є прикладом людини, яка теж знехтувала існуючі порядки заради угамування ненаситної спраги володіння майном та жіночим тілом. Антигерої отримували вічне життя в муках у Тартарі і таким чином були наочним попередженням для наступних поколінь.

Якщо Геракл трансформує себе через існуючі умови і порядки, лише вдосконалюючи їх і себе, то згадані вище антигерої діяли за принципом навпаки з не меншою силою і заповзятістю.

Одними із найвпливовіших філософських шкіл Древньої Греції були стоїцизм та епікуреїзм. Загалом з розвитком давньогрецького суспільства еліта була прихильною до раціонального осмислення буття через науку і філософію, народ же лишався прибічником мудрості міфології й усіякої містики. Хоча, на нашу думку, давньогрецька філософія тісно пов'язана з міфологією і жодним чином не є кардинально новим способом осмислення реальності. Так, можна зауважити, що давньогрецька філософія – це трансформація міфу через новий досвід покоління. Такої ж думки дотримувався і В. Вундт, який зазначав, що міфологія – це початок філософських конструкцій, науки і релігії [2].

На думку стоїків, щастя людини полягало в мудрості, для досягнення якої потрібно було бути спокійним, безсмертним і нечутливим до навколишнього світу. Секрет щастя, а отже і безсмертя, ми знаходимо у вмінні: 1) підкорити свій дух стану тотального спокою і нечутливості до оточуючих пристрастей; 2) підкорити свою волю закону. Щодо закону, то йдеться про те, що через людину доля і усвідомлює і реалізує себе й обов'язок кожного знайти і найкращим чином зіграти свою особисту роль на світовій сцені. Згідно з ученням стоїків, є ще одна можливість – це випасти із космічного цілого, опинитись у ньому випадковим елементом. Так, секрет безсмертя згідно з ученням стоїків – це пізнання себе і законів Всесвіту до повної атараксії, усвідомлення себе і своєї неминучої ролі у великій космічній грі [10].

Епікур, мінімізуючи функції богів, прокладає шлях для перетворення в бога людини. Людина, на його думку, не тільки прагне, але і здатна наблизитися до божества, перейти грані буття і гармонійно вступити в співвідношення з його основами. Пізнавши закони буття, роль і місце богів у світі, подолавши страх смерті, людина сама може жити як бог серед людей. "Дайте мудрецю ячмінного хліба і води і він посперечається в насолоді із Зевсом" (Епікур). Так, у епікуреїців не йдеться про безсмертя, але йдеться про можливість стати смертним богом, який подолав страх смерті через пізнання законів буття [10].

Отже, можемо зробити такі висновки:

- міф не втратив своєї актуальності як джерело специфічного знання і донині залишається незримим зв'язком між доісторичною епохою, підсвідомим й усвідомленим, логічним началом людського буття, незважаючи на трансформацію міфологічного типу свідомості в ментальний. Ураховуючи особливості міфу, дослідження порушеної проблематики має певну специфіку, а саме – неможливість зведення незвичайного до звичайного і буквального трактування мови міфічних символів.

- Принципово боги відрізнялися від людей тим, що жили вічно і були могутніми. Допускалася думка про те, що богом могла стати смертна людина, яка прославилася благодіяннями. Лише з часом в уявленнях переважно еліти боги втрачали тілесність. Панівною впродовж тривалого часу була думка про всеосяжний вплив богів на долю людини, яка лише згодом піддавалася критиці.

- Героїчний міф про Геракла на мові символів говорить про трансформацію людини через пізнання самої себе і проходження чотирьох стадій: усвідомлення власної тіньової сторони, сепарації від батьківського начала, пізнання жіночого начала в собі й осягнення таємниці смерті;

- Приклади Тантала, Сізіфа й Іксіона підсилюють концепцію самовдосконалення Геракла своєю деструктивною діяльністю, що була спрямована не на самовдоско-

налення і самореалізацію як мету життя, а на підірвання існуючих порядків як спосіб демонстрації небажання подальшого розвитку. Саме за "застрягання" на примітивних, безглузких бажаннях, самовпевненість і небажання духовного зростання антигерої і були покарані.

- Секрет безсмертя, згідно з ученням стоїків – це пізнання себе і законів Всесвіту до повної атараксії, усвідомлення себе і своєї неминучої ролі у великій космічній грі. В епікуреїців не йдеться про безсмертя, але йдеться про можливість стати смертним богом, який подолав страх смерті через пізнання законів буття. Так, давньогрецька філософія практично є продовженням міфології, досягнення атараксії і подолання страхів потребує неабияких титанічних подвигів над самим собою, про що і йдеться у випадку з Гераклом. "Cognosce te ipsum" – мета одна, а шляхів безліч.

Ментальний тип світогляду, що спирається на закони логіки та відкрив людині перспективу осягнення власної точки зору науковим способом, досить часто призводить до суперечностей і втрати сенсів. На жаль, у сучасному суспільстві не модно самовдосконалюватися і самореалізовувати свій духовний потенціал, модно досягати логічних цілей, виконувати рутинні завдання, накопичувати факти, формувати свої барикади і перетворюватися в людину абсурду, яка крокує в нікуди ("Сізіфа праця").

Список використаних джерел

1. Бирлайн Д.Ф. Параллельная мифология / Д.Ф. Бирлайн. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 336 с.
2. Вундт В. Миф и религия / В. Вундт. – СПб, 1913. – 274 с.
3. Гебсер Жан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eroskosmos.org/tag/jean-gebser>.
4. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.
5. Гесиод. Теогонія // Эллинские поэты / В.В. Вересаев: полное собр. соч.: в 16 т. – М.: Недра, 1929. – Т. 10.
6. Гесиод. Труды и дни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/w/weresaeuw_w_w/text_0300.shtml.
7. Голосовкер Я.Э. Логика мифа / Я.Э. Голосовкер. – М.: СПб: Центр гуманитарных инициатив, Университетская книга, 2010. – 486 с.
8. Гомер. Іліада / Гомер. – Х.: Фоліо, 2006. – 416 с.
9. Гомер. Одиссея / Гомер. – Х.: Фоліо, 2001. – 547 с.
10. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М.: Мысль, 1986. – 680 с.
11. Жизнь внутри и на внешней стороне. Миф о Психее [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://golitsina-n.livejournal.com/5130.html>.
12. Захарян Ярослав. Геракл [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mify.org/articles/gerakl.shtml>.
13. Кун Николай. Легенды и мифы Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.e-reading.club/bookreader.php/31594/Kun_-_Legendy_i_mify_Drevnei_Grecii.html.
14. Миф о Психее. Метафора психологического развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.otnosheniy.net/letter/6/125>.
15. Найдыш В.М. Мифология / В.М. Найдыш. – М. КНОРУС, 2010. – 468 с.
16. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов / К.Г. Юнг. – К., 1996. – 384 с.
17. Юнг К.Г. Человек и его символы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://royallib.com/read/yung_karl/chelovek_i_ego_simvoli.html#860160.

References

1. BIRLAJN D.F. (1997) *Parallelnaya mifologiya*. Moscow: Kron-Press.
2. VUNDT V. (1913) *Mif i religya*. Sankt-Petersburg.
3. GEBSEER ZHAN. [Online] Available from: <http://eroskosmos.org/tag/jean-gebser>.
4. HERODOT (1993). *Istorii v deviaty knykhakh*. Kyiv: Naukova dumka.
5. GESIOD. (1929) *Teogoniya*. Moskva.
6. GESIOD. *Trudy i dni*. [Online] Available from: http://az.lib.ru/w/weresaeuw_w_w/text_0300.shtml.
7. GOLOSOVKER Ya.E. (2010) *Logika mifa*. Moscow.
8. HOMER. (2006) *Iliada*. Kharkiv: Folio.
9. HOMER. (2001). *Odysseia*. Kharkiv: Folio.
10. DIOHEN LAERTSKII. (1986) *O shyzni, ucheniakh i izrecheniakh znamenitikh filozofov*. Moskva: Mysl.
11. *Mif o Psixeye*. [Online] Available from: <http://golitsina-n.livejournal.com/5130.html>.
12. ZAXARIAN YAROSLAV. *Mif o Gerakle*. [Online] Available from: <http://mify.org/articles/gerakl.shtml>.

13. KUN NIKOLAJ. *Legendy i mify drevnej Grecyi*. [Online] Available from: https://www.e-reading.club/bookreader.php/31594/Kun_-_Legendy_i_mify_Drevnei_Grecii.html.

14. Mif o Psikheie. *Metafora psixologicheskogo razvitiya*. [Online] Available from: <http://www.otnosheniy.net/letter/6/125>.

15. NAJDYSH V.M. (2010) *Mifologia*. Moskva.

16. YUNG K.G. (1996). *Dusha i mif*. Kiev.

17. YUNG K.G. *Chelovek i ego simvoli*. [Online] Available from: https://royallib.com/read/yung_karl/chelovek_i_ego_simvoli.html#860160.

Надійшла до редколегії 11.08.17

A. Lukashenko, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GOD-MAN IN THE HISTORICAL MYTHOLOGY AND PHILOSOPHY: A HISTORICAL ANALYSIS

The article attempts to analyze the transformation of the perception of the significance of the myth in the ancient Greek society and the scientific circles of the XX-th – XXI century. The notion of the God-man in the ancient Greek society is defined, which implies the man who became God, the mortal who has received immortality (in the case of mythology), or a person who can become God, an absolute (or other form of higher consciousness) and one way or another to overcome the problem of death (in the case of philosophy). Characterized by the technology of the formation of mortal immortality on an example of the myth of Hercules. Obstacles are established according to ancient Greek mythology in obtaining immortality. The philosophy of stoicism, epicureanism on the subject of human transformation is explored. In the article thanks to the interdisciplinary study of the disturbed problems, the ancient Greek philosophy and mythology have been discovered from a new angle of view and the refutation of the average idea of the primacy of paganism and mythological outlook. The threats of modern society, based on the spirit of materialism, are determined. The process of self-improvement and knowledge, including through the study of ancient Greek mythology and modern psychology, has been updated. The article uses such research methods as: historical-chronological, retrospective, comparative, method of analysis and synthesis.

Key words: myth, immortality, god, god man, philosophy, stoicism, epicureanism, archetype, heracle, hero.

УДК 94(477.83/.86):352.081:316.347(=1-86)]"1848/1918"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.12>

3. Маланій, асп.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

НА ПЕРЕТИНІ ІМПЕРСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ПОКЛИКАНЬ: УЗАГАЛЬНЕНИЙ ПОРТРЕТ ГАБСБУРЗЬКОГО СЛУЖБОВЦЯ В ГАЛИЧИНІ (1848–1918)

Розглянуто суспільний статус габсбурзьких службовців у Галичині (1848–1918). Проаналізовано основні засади функціонування класу імперських службовців у публічному просторі провінції, окреслено взаємодію намірів центральної влади та позиції місцевих політичних середовищ у контексті абсолютистських реформ із кінця XVIII ст. Вагомий акцент зроблено на інтерпретації управлінських реформ імператорів Йозефа II та Франца Йозефа. Виокремлено "дискурс" галицького службовця – вірного слуги імператора і закону, та, водночас, прибічника місцевої національності й інтересів краю. Особливу увагу приділено "персональному" стилю урядування в Галичині, його структурі та складовим елементам на локальному рівні, охарактеризовано публічний статус особи керівника (намісника та старости на тлі правових компетенцій та суспільних очікувань). Окремо розглянуто перебіг та значення окремих ритуалів (аудієнція та службова інспекція) як засобів утвердження влади, а також підтримки й заохочення державного авторитету серед населення. Проаналізовано засади етосу службовців згідно з офіційними приписами й увявленнями провінційного суспільства у вигляді конструювання своєрідної моделі поведінки пересічних урядовців, розкрито роль освіти та публічних манер.

Ключові слова: службовці, Галичина, імперія, Франц Йозеф, бюргерський етос, намісник.

Одне з головних знарядь габсбурзького панування – службовий клас – у роки пізньої імперії відзначився своєрідною репутацією. З погляду національних історіографій, наприкінці XVIII ст. "німецька бюрократія" у провінціях репрезентувала винятково інтереси імперського центру, а тому неминуче мала бути замінена на урядовців місцевого походження, тимчасово лояльних монарху й оборонців інтересів власних батьківщин [36, с. 24; 42, с. 39; 43, с. 251–252]. Із цього ракурсу в науковій літературі, не тільки національного, а й ліберального напрямку, розвинувся міт про поділ службовців за етноконфесійними, чи то пак національними критеріями в епоху Франца Йозефа (1848–1916), що в підсумку похитнуло ефективність імперського керування, а, водночас, заклало підґрунтя управлінських систем міжвоєнних національних держав [43, с. 10]. Класичним прикладом описаної моделі можна вважати Галичину – найбільшу провінцію Цісляйтанії, що внаслідок домовленостей центральної влади та тамтешніх шляхетських еліт із 1867 р. отримала певний ступінь самоврядування – так звану автономію. З тієї відлікової точки увага дослідників спрямовувалася на механізми "полонізації" місцевого управління, на противагу дотеперішній "германізації" – такі процеси сприяли не тільки успішній модернізації Галичини за умови зростання народної підтримки імператора, а також дозволили плекати національні ідентичності (польську, русько-українську і навіть єврейську) [23, с. 7–27].

Поданий наратив, на нашу думку, залишає поза увагою важливе питання: якою мірою галицькі службовці після 1867 р. продовжували переймати та послуговуватися загальноімперським конструктом "габсбурзького бюрократа"; яким чином менталітет, спосіб життя та звички, принесені із Відня, закарбувалися не лише у професійному середовищі, а й у публічному просторі суспільства. Така постановка проблеми допоможе з'ясувати, наскільки габсбурзька "присутність" укорінилася в Галичині, щоб укотре переглянути межі між імперською спадщиною та національною ідентичністю у Центрально-Східній Європі.

У статті, з огляду на бажання виокремити ключові рамки проблеми, головну увагу буде сконцентровано на групі цивільних службовців, юридично становище якої регламентувалося Законом про службові оклади редакції 1873 р. [18, с. 221–224]. Спираючись на розуміння владних відносин Андрія Заярнюка, у фокусі опинилося не функціонування управлінського апарату, а радше процеси "адаптації" ідеальних вимог уряду до провінційного "грунту" [44]. Необхідно також відзначити праці австрійської авторки Вальтрауд Гайндль, що забезпечили продуктивне тло для порівняльних студій службового класу у метрополії та на периферії [20, 21]. Однак, джерельну базу публікації склали матеріали персонального та публічного характеру, а саме: спогади, щоденники, часописна публіцистика й окремі наукові роз-

відки, що розкривають "дискурс" галицького службовця.

"Просвітницькі" реформи в імперії: місія службовця та реакція провінції. У Галичині конструюють імперського службовця зазнав неоднозначної суспільної оцінки. Наприкінці XVIII ст., завдяки реформам Марії Терезії та Йозефа II, винятково бюрократія перейняла на себе функції керування державою. Згідно з ідеями юриста Йозефа фон Зонненфельса, головного творця нової системи, тип службовця мав ґрунтуватися на ідеї "der Mann ohne Vorurtheil" – людини без упереджень, безпартійно відданий професії, що добровільно служила б державі як найвищому засобу досягнення блага для громадян [43, с. 27]. Йозеф II вимагав від кожного посадовця скрупульозного слідування певним засадам: максимальна покійність розпорядженням влади, формалізоване дотримання законності та канцелярської мови поєднувалися з почуттям відповідальності перед батьківщиною, вірною службою на користь правителя [43, р. 27–28]. Відтоді суміщення принципів закріпленої "посади" та суспільного "престижу" сформувало основу менталітету службовців.

На периферії, у Галичині, реформи імперського центру залежали від позицій місцевих шляхетських еліт. Владислав Лозінський (1843–1913), відомий публіцист та історик, мабуть, найлаконічніше витлумачив провінційний аристократичний наратив "відрази" до "чужої бюрократії". За його словами, Галичина перетворилася на майданчик "найрізноманітніших бюрократичних експериментів", тому що посади зазвичай отримували вихідці з німецьких та богемських земель, притому з виразно гіршими здібностями та репутацією, і, що найважливіше, "з ненавистю проти польської нації". В. Лозінський палко співчував доти волелюбній шляхті, що змушена була терпіти вороже та зневажливе ставлення з боку чужинців [31, с. VII, 38–38, 48–49].

Таким апокаліптичним зображенням становища тодішньої еліти в Галичині автори голосно натякали на зміни. У своїх мемуарах уродженець Самбірського повіту, суддя Юзеф Добошинський (1832–1916) гірко картав "австрійську бюрократію" за ігнорування "потреб краю" та руйнування гармонії між аристократією і селянством [33, с. 368]. У популярній сатирі "Великий світ Каповіц" (1869) Ян Лам змалював барвисту постать начальника Вацлава Прецлічека, іноземця, фанатично ворожого до польської шляхти, зосередженого на "паперовій" манері керування, безоглядно вірного вищій владі, та, водночас, ласого до хабарів [26]. Не дивно, що тогочасний історик права Освальд Бальцер категорично висловився щодо цієї ситуації: "упродовж короткого часу австрійська бюрократія заслужила як огиду, так і найгіршу славу в суспільстві", тому єдиним виходом бачилася передача управління до рук провінційних посадовців [13, с. 414, 417–418]. Краківська дослідниця Ізабель Рюскау-Ридель зауважила посилення таких настроїв з другої половини XIX ст., паралельно зі стрімким зростанням кількості службовців в автономній Галичині [34, с. 14; 2, с. 277].

Конституційні перетворення 60-х рр. XIX ст. в Габсбурзькій монархії спричинили новий виток модернізації, насамперед, у напрямі творення громадянського суспільства. Віденський учений Ернст Ганіш наполягає, що аполітичність, надпартійність і наднаціональність службового класу в правління Франца Йозефа все ж спиралися на спадщину Йозефа II [19, с. 222]. У Галичині забезпечення прав національностей і конфесій, а головне, реформа устрою коригувала суспільні оцінки. На першому плані опинився тип "урядника" (польського, руського, а інколи і юдейського), оборонця інтересів вітчизни та лояльного слуги імператора. Безпосереднє усунення австрійського "бюрократа" із провінційної ад-

міністрації дало змогу польським та українським національним активістам обстоювати власний "П'ємонт", при тому, що загальноімперська організація державної служби практично не змінювалася [1, с. 171].

"Персональна" модель управління службовця. Популярна методика Франца Йозефа урядувати, на досить розмитій границі абсолютистських прийомів і поваги до власноруч дарованих конституційних актів, окреслила зразок для наслідування службовцями по всій імперії. На практиці, манера імператора вплинула на поширення стратегії персональної відповідальності ("сильної руки") серед дрібніших начальників [25, с. 223]. Подібно тому, як необмежена влада Франца Йозефа викликала суспільний захват та повагу ("а прецінь добре управляє цілою державою" [7, с. 280]), так і від нижчих посадовців очікували подібної поведінки.

Із середини XIX ст. політику центральної влади в Галичині провадив намісник. Згідно із законодавством, намісник (офіційно нім. Statthalter, пол. Namiestnik) поєднував функції репрезентації монарха та здійснював політичну адміністрацію (politische Verwaltung) краю [41, с. 92]. Його повноваження розповсюджувалися на внутрішні справи, поліцію, релігію та освіту, торгівлю та промисловість, культуру, а у випадку шкоди публічним інтересам (öffentliche Interesse) – і на всі інші сфери управління [41, с. 91, 99]. Найважливіше, намісник ніс персональну відповідальність за дії влади та ситуацію в Галичині [41, с. 99].

Дослідження львівським істориком Мар'яном Мудрим постаті намісника у системі владних відносин засвідчило не лише значні компетенції посадовця, а й велику суспільну довіру до нього. З одного боку, апарат намісництва забезпечував "адміністративно-економічне піднесення" Галичини [8, с. 97]. З іншого, як особистий представник монарха у провінції, намісник аж ніяк не повинен був обмежуватися механічним виконанням безпосередніх функцій, а, цілком у дусі Франца Йозефа, відігравати роль третейського судді в міжнародних суперечках, гарантувати дотримання рівноправності, справедливості серед громадян, та захищати державні інтереси, щоб, як акцентувалося в одній газеті, "удовлетворити желаніям русских жителей, чтобы сделать возможным мирное сожитіе всех народностей Галиции" [8, с. 94]. У суспільній свідомості Галичини кінця XIX – початку XX ст. глибоко укоринилися уявлення про намісника як політика "сильної руки". Тривалий час місцевим ідеалом вправного посадовця залишався Аґенор Ґолуховський. Працюю на благо краю, а не персональної кар'єри, пильний контроль за справами в провінції, сміливість брати відповідальність та приймати важливі рішення при одночасній аполітичній, публічно непомітній позиції вірного виконавця волі монарха, рішучість та прагматичність у щоденних справах – такий намісник подобався громадськості на периферії [28, с. 110; 30, с. 3, 60, 109–110].

Ідейним спадкоємцем графа Ґолуховського на початку XX ст. став міщанин Міхал Бобжинський. Його сучасний біограф відзначає, що управлінські технології Бобжинського, оперті на юридичну освіту та тонке відчуття місцевої кон'юнктури, полягали у ствердженні одноособової відповідальності, охороні сталого порядку, вихованні в місцевих мешканців п'єтету до букви закону, бо "у руках уряду – суспільство пластилін" [27, с. 136]. Акцентування на "сильному" наміснику привело до появи різноманітних легенд. Наприклад, з легкої руки видатного історика краківської школи Станіслава Тарновського в публіцистиці та історіографії поширилися припущення, що Анджей Потоцький при обійманні посади намісника домігвся в імператора ще

ширших компетенцій: "Він [Анджей Потоцький] явно говорив, що цей [імперський] уряд не має права йому наказувати" [4, с. 11].

Як діяв "цісарський" стиль на нижчих ланках? У статті "Старосту коломиїського п. Кучковського" автор іронічно зображав суспільний статус урядовця: "Де-інде міністрам не роблять таких овацій, як у нас ц. к. Старостам" [11]. Тодішній історик права Станіслав Куртцеба описав у своїй монументальній праці модель влади повітового старости: "Староста сам особисто залишився відповідальним за уся діяльність староства, – підкорявся намісникові, – очевидно рамки їх [старост] повноважень могли розширюватися, бо мусили точно збігатися з напрямом, який обрало намісництво" [25, с. 230].

Сліди "персонального" стилю управління можна простежити і в середній школі. Особисто номінований на посаду імператором, директор гімназії заслужив на свій неповторний портрет – безумовно лояльного владі, твердого керівника, що вимагав цілковитої покірності як від учнів, так і від учителів [24, с. 104, 106]. Авторитарну манеру поведінки директора згадував Василь Нагірний: "У нас був директором старенький Филімон Юркевич, з вигляду й на поведінку типовий німецько-чеський урядник, але добрий Русин та вельми чесний і людяний чоловік" [9, с. 24]. Колоритний опис іншого "справжнього ц. к. державного службовця", директора Академічної гімназії у Львові, Едварда Харкевича, змальовує сучасний дослідник Святослав Пахолків: "Пунктуальний, строгий, справедливий, ввічливий з батьками, недоступний для учнів" [10, с. 223].

Публічні ритуали службовця. У своїй монографії Деніел Уновські докладно висвітлив ритуали та засоби, за допомогою яких прищеплювалася популярність Франца Йозефа у публічному просторі Галичини [39]. Примітно, що два найважливіші знаряддя пропаганди, прийом відвідувачів і службові інспекції, поширилися на локальному рівні.

Натхненна особистим прикладом імператора, аудієнція зміцнювала персональний характер влади й освячувала символічний зв'язок начальника та підданого. Майбутній міністр у справах Галичини, молодий Казімеж Хлендовський старанно готувався до першої аудієнції в намісника А. Голуховського: "Представлення себе Голуховському для молодого людини, яка вступала на урядову службу, не було жартом; гр. Агенор був надзвичайно суворим начальником, цілий край тремтів перед ним, міг би йому не сподобатися і вся кар'єра пропала" [16, с. 137]. В уяві схвильованого юнака візит до високопосадовця перетворювався на бароковий ритуал отримання милості. "Чи до Ексцеленції?", – цим запитанням вартового в передпокої починалася уся церемонія. Після реєстрації потрібно було терпляче стежити за своєю чергою, що утверджувала принцип відкритого та рівноправного доступу громадян до влади. Висока емоційна напруга серед відвідувачів, "зайнятих власними справами та результатом аудієнції" витала в повітрі – на зауваження місцевого службовця К. Хлендовському довелося навіть підібрати відповідні для молодого працівника штани та краватку. У кульмінації процесії з'явився сам намісник, "подивився на мене [К. Хлендовському] симпатично й енергійним, але лагідним, тоном сказав: "Сподобалася мені твоя кваліфікація..." – благословення А. Голуховського миттєво розрядило напружену атмосферу [16, с. 139].

Крім того, аудієнція демонструвала ефективний спосіб урегулювання конкретної проблеми шляхом безпосереднього втручання вищого службовця. Наприклад, відомий український політик, учитель за фахом, Олександр Барвінський згадував, як клопотався про

переїзд до Львова: "Представивши в кількох словах мою справу, віддалився я, не сподіваючися тут піддержки моєї просьби. Однак, намісник Ф. Залеський, як я вже вгорі зазначив, впевнився вже був про безосновність роблених мені закидів і тим способом несправедливо мені заподіяної кривди, довів до користного рішення моєї справи..." [3, с. 396].

Службові інспекції намісника, у свою чергу, виразно копіювали оригінальний ритуал Франца Йозефа. Характерну серію репортажів помістили на перших шпальтах найпопулярнішого руського часопису "Діло" у 1883 р. під промовистою назвою "Зъ подорожи п. Намістника". Автори скрупульозно відтворювали сценарій мандрівки Філіпа Залеського. Спочатку на черговій залізничній станції споруджували триумфальну арку ("чотыри стовпы, оббити шульками зъ кукурудзы отъ долины до горы"), а далі урочиста делегація місцевої влади, духовенства, шляхти та селян, зустрічала достойного гостя: "Витаємо радо и сердечно Вашу Ексцеленцію въ нашомъ повѣтѣ" [6]. Після короткого відпочинку намісник відвідував святкову літургію, згодом побіжно перевіряв діяльність місцевої адміністрації. Наступний крок шановного гостя полягав у "цісарській" церемонії вислуховування петицій та скарг. Скажімо, депутація селян із Чортківського повіту у звичному наївному стилі звернулася до репрезентанта імператора: "П. намістнику! Просимо Васъ представити Найяснѣйшому Панови, що у насъ крайна бѣдность" [6]. Цікаво, що попри певну настороженість щодо "польських" жестів можновладця, руські автори однозначно підкреслювали поважність та навіть певну сакральність постаті намісника: у Городенці "минає другій часъ означений, а п. намістника якъ нема, такъ и нема. Народъ рожного стану ходивъ коло тріумфальной брамы и дзвонивъ зубами, а прецѣ нѣкто, хочъ не одинъ мавъ и колька миль до дому, не рушився зъ мѣсця, але тупкаючи ногами, бажавъ побачити особу п. Намістника" [6].

Етос імперського "слуги": між бюргерськими стандартами та громадським поклонанням. Очевидно, що публічний престиж "персональної" влади мусив підтримуватися високими вимогами до посадовця. Згідно із Законом Крайової служби 1866 р., статус службовця вимагав "бездоганного життя" та "відповідних здібностей" [40, арк. 3]. У тому ж документі знаходимо таке: "Усі урядники повинні чинити згідно із приписами і вищими положеннями, виконувати доступні справи та діяльність швидко, на підставі свого найкращого знання; повинні вести цілком моральне життя і нічого такого не робити, щоб довіру до них і їхній повазі зашкодити могло" [40, арк. 5]. Тож не дивно, що своїм девізом Олександр Барвінський обрав вислів Гьоте: "Найголовніше в людині це обов'язок" [3, с. 69]. А один відомий руський діяч радив освоювати "німецькі" чесність, справедливість та любов до людини – ідеал службовця ще із часів Йозефа II [12, с. 87].

Геральд Стурц у своїй статті вдало зауважив, що міт працьовитого імператора спромігся закріпити нехіль до передчасного задоволення та легковажності у менталітеті його підлеглих [38, с. 6]. Службовець Бенедикт Грегоровіч наполегливо пояснював дітям головні принципи доброї кар'єри: систематичність, пильність, сумлінність та ошадність [33, с. 86, 263]. Казімеж Хлендовський згадував глибоку відразу до монотонної праці над одноманітними актами, однак ніколи не дозволяв собі занедбати обов'язок [16, с. 159]. Ще драматичнішу історію, з натяком на особисті трагедії Франца Йозефа, оповів Олександр Барвінський. Після раптової смерті молодого дружини О. Барвінський "опинився тепер у вельми сумнім і труднім положенні. Треба було опікуватися

дрібними сиротятами (син Володимир мав тоді 5 з половиною року, донька Ольга 3 роки), сповняти важкі шкільні обов'язки, а крім того, заробляти ще поза тим приватними лекціями, щоби видобути з трудного матеріально-го положення спричиненого моїм нещастям" [3, с. 255]. Герой, подібно до свого монарха, не покинув посади, а ще відважніше продовжив "публічну службу".

Життя службовця мало вигляд стабільної структури, яку схематично можна виразити як "матура – посада – публічний простір".

Перша складова – "матура" – означала здобуття необхідної освіти. "Вивести сина в пани" – так інтерпретувалась освіта для незаможних батьків, натомість молоді шляхтичі в середній школі починали "публічну" кар'єру [5, с. 218; 30, с. 8–9]. У гімназії учні вперше знайомилися з основними засадами майбутньої служби, відчували дисципліну, виконання поставлених завдань і вчилися манерам професійного спілкування з викладачами та ровесниками [37, с. 166]. Бенедикту Грегоровичу, наприклад, гімназія допомогла легше пережити смерть батьків і згодом отримати "поважний" суспільний статус [33, с. 239, 242]. Олександр Барвінський вважав успішною освіту "першим ступнем до досягнення самостійного становища" [3, с. 87]. З іншого боку, за спостереженнями польського історика – вихованця тієї школи – Францішека Буяка, "та система виховала в нашому суспільстві велику кількість індивідів, нездатних до самостійного життя, пасивних бюрократичних фігур, ласих на "пенсії", на шкільній лаві подумки про емеритуру, людей без волі, без крихти життєвої сили, притім без характеру, готовності до недбалства й інших зловживань, щоб лиш собі товариських стосунків не псувати й "авансу" не зашкодити" [15, с. 190]. Гімназійний викладач Стефанія Семполовська різко засудила освітню систему за виховання світоглядно обмежених юнаків, які вчаться не заради знань, а тільки, щоб скласти іспити та виявити свою лояльність до влади. У 1902 р., продовжує авторка, на випускному іспиті в одній із "польських" гімназій абітурієнта запитали про найважливішу подію у 1830 р. Кмітливий учень не розгубився і гідно для Його імператорської та королівської Величності майбутнього бюрократа відповів: "У 1830 р. народився Найясніший Пан..." [35, с. 8–9].

Відзначившись знаками вірності правителю та успішною матурою, найважливішим завданням було отримати "добру посаду", що не було легким. В імперії службовий клас, згідно із законодавством 1873 р., поділявся на одинадцять рангів, кожен із яких впливав на платню, соціальний статус та подальші перспективи працівника [21, с. 170]. Мемуарний наратив Бенедикта Грегоровича відобразив класичний зразок долі дрібного службовця – просування ієрархією від злиднів та зневаги до стабільної "посади як мети життя" і привабливої пенсії – так імперська присутність проглядалася у провінційному дискурсі "відсталого" краю на зламі століть [33, с. 20–22]. Юзеф Добошинський детально описував методику призначень, терпляче прораховуючи динаміку власного кар'єрного зростання [33, с. 407]. Місцева преса, особливо професійна, чимало уваги приділяла поліпшенню матеріальної ситуації "маленьких" працівників. На шпальтах періодичних видань закликали створювати позикові товариства, які мали сприяти підготовці посаги й організації похоронів посадовців [22]. Леопольд Літинський у брошурі "Економічне відродження Галичини" радив уникати "французько-аристократичного" марнотратного стилю господарювання, який занапащав життя багатьом службовцям. Вірний бюргерським принципам, автор наполягав на вихованні польських доньок у "німецькому" дусі хазяйновитості й

ощадності, оскільки така "дівчина, то ідеал дружини урядника" [29, с. 28–29]. Натомість, для заможних високопосадовців ієрархія трактувалась як ознака доброго тону, пов'язуючи бюргерський етос слуги монарха та держави з аристократичною культурою бароко: "керувати урядом, а не бути керованим" [17, с. 47].

Поводитися відповідно до своєї рангової позиції службовців зобов'язували також у позаробочий час. Якщо наприкінці XVIII ст. гамірні бенкети та маскарадні бали на віденський штиб видавалися чимось незвичним, навіть "розпусним" для католика, то через понад півстоліття ця "австрійська" мода укорінилась у провінції [32, с. 69, 74–76]. За словами Казімежа Хлендовського, існувала традиція запрошувати підлеглих на спеціальні вечірки, де, попри позірно проголошену неформальність стосунків, дотримувалися службової ієрархії, що дозволяло вирішувати делікатні справи "авансу" чи заведення корисних знайомств [16, с. 263]. Очевидно, щоб справити належне враження – треба було постаратися. Одного скупого урядовця вперто переконували, що "не личить руському совітникови так опускатися та занедбано одягатися", а дехто взагалі приходив у парадній службовій уніформі [3, с. 47].

Суспільний статус службовця в габсбурзькій Галичині умовно можна розділити на два періоди. На першому – просвітницькі реформатори останньої чверті XVIII ст. витворили конструкт "імперського бюрократа" – об'єктивного та слухняного виконавця волі монарха та закону. На автономічному етапі (після 1867), у провінції з'явився новий тип національного урядовця – одночасно вірного імператорові й інтересам краю. Варто наголосити, що професійна та особиста поведінка галицьких службовців продовжила функціонувати на підставі "спадщини" Йозефа II (бюргерського етосу) та моделі "сильної руки" Франца Йозефа. Персональний стиль керування чинного "цісаря" зазнав широкого розповсюдження на нижчих адміністративних ланках. Від намісника, старости та навіть директора гімназії галицьке суспільство вимагало діяти за встановленим із Відня зразком: у патерналістському дусі, ефективно вирішувати місцеві проблеми на протигагу часто безсилому самоврядуванню. Ритуали аудієнції та службових поїздок розроблялися за єдиними правилами, оскільки в особі провінційних керівників мали б зміцнювати авторитет та сакральність влади. У підсумку, постає галицького службовця автономічного періоду мала вигляд складної, але нероздільної, суміші імперських інструкцій і провінційних вимог, покірності імператору та плекання власної національності (польської чи української), що на масовому рівні закарбувалося в дещо іронічному описі: "гладкий, уміло доглянутий пан, що завше вміє віднайти потрібне, добре висловитися, знає різноманітні чудові форми, приписи статутів, довершеністю форми компенсує відсутність чи недостатність змісту, а часто і пустоту душі, пан, ідеал якого урядова кар'єра та державна пенсія" [37, с. 166].

Список використаних джерел

1. Аркуша О. Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин. Ч. II: Галицький намісник / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2010. – Вип. 45. – С. 169–282.
2. Аркуша О. Представники політичної еліти Галичини у Львові початку XX століття: між офіційним і приватним простором / О. Аркуша // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. – 2016. – Т. 10. – С. 272–309.
3. Барвінський О. Споми́ни з мого життя / О. Барвінський. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.
4. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський: Цісарські намісники Галичини, 1903–1913 / М. Демкович-Добрянський. – Рим, 1987. – 131 с.

5. Дрогобицька О. Традиція і модерн: побут української інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / О. Дрогобицька. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 540 с.
6. Зь подорожи п. Намістника // Діло. – 1883. – 17 листоп.
7. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів / К. Левицький. – Львів: Друкарня О.О. Василяна, 1926. – 736 с.
8. Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849–1914) / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 91–101.
9. Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. – Львів, 1935. – 70 с.
10. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / С. Пахолків. – Л.: Піраміда, 2014. – 610 с.
11. Старосту коломийського п. Кучковського // Діло. – 1889. – 28 січ.
12. Ф. И. С. [Вістун Ф.] Що то єсть українофільство? / Ф. И. С. – Львів: Изд. имени Михаила Качковского, 1912. – 135 с.
13. Balzer O. Historia ustroju Polski / O. Balzer. – Lwów, 1898 – 561 s.
14. Biliński L. Wspomnienia i dokumenty / L. Bilinski. Warszawa: Nakł. Księg. F. Hoesicka, 1924. – Т. 1. – 365 s.
15. Bujak F. Galicya / F. Bujak. Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1908. – Т. 1. – 560 s.
16. Chłędowski K. Pamiętniki. Galicja. 1843-1880 / K. Chłędowski. Wrocław: Wydaw. Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1951. – Т. 1. – 299 s.
17. Dabringer G. "Takie już stosunki panują w Austrii, że człowiek nie zabiera się do pracy ze specjalną radością". Porównanie gabinetów księcia Alfreda Windisch-Graetza i hrabiego Kazimierza Badeniego / G. Dabringer, M. Wakounig // Studia Austria-Polonica. – 1997. – Т. 5. – С. 243–260.
18. Gesetz, betreffend die Regelung der Bezüge der activen Staatsbeamten, 15.04.1873 // Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder. – 1873. – 22 April. – S. 221–224.
19. Hanisch E. Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert / E. Hanisch. – Wien: Ueberreuter, 1994. – 599 s.
20. Heindl W. Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich 1780-1848 / W. Heindl. – Wien: Böhlau, 1991. – 375 S.
21. Heindl W. Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich 1848-1914 / W. Heindl. – Wien: Böhlau, 2013. – 322 S.
22. K. Sz. Wzajemna pomoc / K. Sz. // Urzędnik w Połączeniu z Prawnikiem: dwutygodnik poświęcony sprawom urzędników wszelkich zawodów. – 1881. – 10 lutego.
23. Kaps K. Postcolonial or Post-colonial? Post(-)colonial Perspectives on Habsburg Galicia / K. Kaps, J. Surman // Historia. – 2012. – Vol. XLII. – P. 7–27.
24. Kramarz H. Nauczyciele gimnazjalni Galicji, 1867-1914: studium historyczno-socjologiczne / H. Kramarz. – Kraków: Wydawn. Nauk. WSP, 1987. – 204 S.
25. Kurtzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie / S. Kurtzeba. – Lwów: Księgarnia Polska Bernarda Polonieckiego, Gebethner i Wolff, 1920. – Т. 4. – Cz. 2. – 148 S.
26. Lam J. Wielki świat Capowic; Koroniarz w Galicyi / J. Lam. – Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1885. – 348 S.
27. Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna / W. Łazuga. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 279 S.
28. Łazuga W. Galicja jako "polski" mit / W. Łazuga // Mit Galicji / red. M. Daszewska, Ł. Galusek. – Kraków, 2014. – S. 107–114.
29. Lityński L. Odrodzenie ekonomiczne Galicji / L. Lityński. – Lwów: Nakł. Autora, 1902. – 116 S.
30. Łoziński B. Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, 1846-1859 / B. Łoziński. – Lwów: H. Altenberg, 1901. – 288 S.
31. Łoziński W. Galicjana: kilka obrazków z pierwszych lat historii galicyjskiej / W. Łoziński. – Lwów: K. Wild, 1872. – 140 S.
32. Pamiętniki Franciszka Karpińskiego / z rękopisu wydał J. Moraczewski. – Lwów: Z drukarni Zakł. Narodowego Ossolińskich, 1849. – 354 S.
33. Pamiętniki Urzędników Galicyjskich/ red. I. Homola. – Kraków: Wydawn. Liter, 1978. – 450 S.
34. Róskau-Rydel I. Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772–1918: kariery zawodowe – środowisko – akulturacja i asymilacja / I. Róskau-Rydel. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011. – 440 S.
35. Sempolowska S. Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej: (kilka słów o narodowej szkole w Galicji) / S. Sempolowska. – Kraków: Nakładem administracji Naprzodu, 1906. – 58 S.
36. Shedel J. Austria and Its Polish Subjects, 1866–1914: a Relationship of Interests/ J. Shedel // Austrian History Yearbook. – 1984. – Vol. 19. – P. 23–41.
37. Śliwa L. Gimnazja galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji polskiej / L. Śliwa // Galicja i jej dziedzictwo. – 1995. – Т. 3. Nauka i oświata. – S. 163–169.
38. Stourzh G. The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria / G. Stourzh // Austrian History Yearbook. – 1992. – Vol. 23. – P. 1–22.
39. Unowsky D. The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916 / D. Unowsky. – West Lafayette, Ind: Purdue University Press, 2005. – 263 p.

40. Ustanowa sluzby krajowej uchwalona na 59. posiedzeniu Sejmu krajowego dnia 23 marca 1866 // Centralny державний історичний архів у Львові. – Ф. 146, оп. 1, спр. 542.

41. Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen, womit die Allerhöchsten Entschlüsse über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der Bezirksämter, Kreisbehörden und Statthaltereien, über die Einrichtung der Gerichtsstellen und das Schema der systemisirten Gehalte und Diäten-Classen, sowie über die Ausführung der Organisation für die Kronländer Oesterreich ob und unter der Enns, Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien und Lodomerien mit Krakau, Bukowina, Salzburg, Tirol mit Vorarlberg, Steiermark, Kärnthen, Krain, Görz, Gradiska und Istrien mit Triest, Dalmatien, Kroatien und Slawonien, Siebenbürgen, die serbische Wojwodschafft mit dem Banate kundgemacht werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. – 1853. – 25 Jänner. – S. 65–110.

42. Vošahliková P. Von Amts Wegen: K.K. Beamte Erzählen / P. Vošahliková. – Wien: Böhlau, 1998. – 374 S.

43. Vushko I. The Politics of Cultural Retreat Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772-1867 / I. Vushko. – New Haven; L.: Yale University Press, 2015. – 328 p.

44. Zayarnyuk A. Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846-1914 / A. Zayarnyuk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2013. – 448 p.

References

1. ARKUSHA O. (2010) Andzhei Pototskyi: biohrafia polityka na tli ukraińsko-polskykh vidnosyn. Chastyna II: Halytskyi namisnyk. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria istorychna*. 45. Pp. 169–282.
2. ARKUSHA O. (2016) Predstavnyky politychnoi elity Halychyny u Lvovi pochatu XX stolittia: mizh ofitsiinym i pryvatnym prostorom. In: *Lviv: misto – suspilstvo – kultura. Zbirnyk naukovykh prats*. T. 10. P. 272–309.
3. BARVINSKYI O. (2004) *Spomyny z moho zhyttia*. Kyiv: Smoloskyp.
4. DEMKOVYCH-DOBRIANSKYI M. (1987) *Pototskyi i Bobzhynskyi: Tsisarski namisnyky Halychyny, 1903–1913*. Rym.
5. DROHOBYTSKA O. (2014) *Tradycia i modern: pobut ukraińskoi intelihentsii Halychyny (kinets XIX – 30-ti rr. XX st.)*. Ivano-Frankivsk: Symfonia forte.
6. Z podorozhi p. Namіstnyka (1883). *Dіло*. 17 lystopada.
7. LEVYTSKYI K. (1926) *Istoria politychnoi dumky halytskykh ukraińsiv 1848-1914. Na pidstavi spomyniv*. Lviv: Drukarnia O. Vasyljan.
8. MUDRYI M. (1998) Halytskyi namisnyky v systemi ukraińsko-polskykh vzaiemyn (1849–1914). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria istorychna*. 33. P. 91–101.
9. NAHIRNYI V. (1935) *Z moikh spomyniv*. Lviv.
10. PAKHOLKIV S. (2014) *Ukrainska intelihenciya u Habsburzii Halychyni: osvichena verstva i emansypaciya nacji*. Lviv: Piramida.
11. Starostu kolomyjskoho p. Kuchkovskoho. (1889) *Dіло*. 28 sichnya.
12. F.Y.S. [SVYSTUN F.] (1912) *Shcho to yest ukraińofilstvo?* Lvov: Izdatelstvo imeni Mykhaila Kachkovskoho.
13. BALZER O. (1898) *Historia ustroju Polski*. Lwów.
14. BILINSKI L. (1924) *Wspomnienia i dokumenty*. Warszawa: Nakł. Księg. F. Hoesicka. T. 1.
15. BUJAK F. (1908) *Galicya*. Lwów: Księgarnia H. Altenberga. T. 1.
16. CHŁĘDOWSKI K. (1951) *Pamiętniki. Galicja. 1843–1880*. Wrocław: Wydaw. Zakł. Nar. im. Ossolińskich. T. 1.
17. DABRINGER G., WAKOUNIG M. (1997) "Takie już stosunki panują w Austrii, że człowiek nie zabiera się do pracy ze specjalną radością". Porównanie gabinetów księcia Alfreda Windisch-Graetza i hrabiego Kazimierza Badeniego. *Studia Austria-Polonica*. T. 5. 243–260.
18. (1873) Gesetz, betreffend die Regelung der Bezüge der activen Staatsbeamten, 15.04.1873// *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*. 22. April, 221–224.
19. HANISCH E. (1994) *Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien: Ueberreuter.
20. HEINDL W. (1991) *Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich 1780–1848*. Wien: Böhlau.
21. HEINDL W. (2013) *Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich 1848–1914*. Wien: Böhlau.
22. K. SZ. (1881) *Wzajemna pomoc. Urzędnik w Połączeniu z Prawnikiem: dwutygodnik poświęcony sprawom urzędników wszelkich zawodów*. 10 lutego.
23. KAPS K. (2012) *Postcolonial or Post-colonial? Post(-)colonial Perspectives on Habsburg Galicia. Historia*. Vol. XLII, 7–27.
24. KRAMARZ H. (1987) *Nauczyciele gimnazjalni Galicji, 1867-1914: studium historyczno-socjologiczne*. Kraków: Wydawn. Nauk. WSP.
25. KURTZEBA S. (1920) *Historia ustroju Polski w zarysie*. Lwów: Księgarnia Polska Bernarda Polonieckiego, Gebethner i Wolff. T. 4. Cz. 2.
26. LAM J. (1885) *Wielki świat Capowic; Koroniarz w Galicyi*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt.
27. ŁAZUGA W. (1982) *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
28. ŁAZUGA W. (2014) Galicja jako "polski" mit. In: M. Daszewska, Ł. Galusek, ed. *Mit Galicji*. Kraków. P. 107–114.
29. LITYNSKI L. (1902) *Odrodzenie ekonomiczne Galicji*. Lwów: Nakł. Autora.
30. ŁOZINSKI B. (1901) *Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, 1846–1859*. Lwów: H. Altenberg.
31. ŁOZINSKI W. (1872) *Galicjana: kilka obrazków z pierwszych lat historii galicyjskiej*. – Lwów: K. Wild.

32. (1849) Pamiętniki Franciszka Karpińskiego. J. Moraczewski, ed. Lwów: Z drukarni Zakł. Narodowego Ossolińskich.
33. (1978) Pamiętniki Urzędników Galicyjskich. I. Homola, ed. Kraków: Wydawn. Liter.
34. RÖSKAU-RYDEL I. (2011) *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772-1918: kariery zawodowe – środowisko – akulturacja i asymilacja*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
35. SEMPOŁOWSKA S. (2006) *Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej: (kilka słów o narodowej szkole w Galicji)*. Kraków: Nakładem administracji "Naprzodu".
36. SHEDL J. (1984) Austria and Its Polish Subjects, 1866–1914: a Relationship of Interests. *Austrian History Yearbook*. Vol. 19, 23–41.
37. ŚLIWA L. (1995) Gimnazja galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji polskiej. *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 3. Nauka i oświata, 163–169.
38. STOURZH G. (1992) The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria. *Austrian History Yearbook*. Vol. 23, 1–22.
39. UNOWSKY D. (2005) *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916*. – West Lafayette, In: Purdue University Press.
40. *Ustanowa służby krajowej uchwalona na 59. posiedzeniu Sejmu krajowego dnia 23 marca 1866*. Tsentralnyi derzavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, Lviv (TsDIAL Ukrainy), fond 146, opis 1, sprava 542.

41. (1853) Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen, womit die Allerhöchsten Entschlüsse über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der Bezirksämter, Kreisbehörden und Statthaltereien, über die Einrichtung der Gerichtsstellen und das Schema der systemisirten Gehalte und Diäten-Classen, sowie über die Ausführung der Organisation für die Kronländer Oesterreich ob und unter der Enns, Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien und Lodomerien mit Krakau, Bukowina, Salzburg, Tirol mit Vorarlberg, Steiermark, Kärnthen, Krain, Görz, Gradiska und Istrien mit Triest, Dalmatien, Kroatien und Slawonien, Siebenbürgen, die serbische Wojwodschafft mit dem Banate kundgemacht werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*. 25. Jänner, 65–110.
42. VOSAHLIKOVA P. (1998) *Von Amts Wegen: K. K. Beamte Erzählen*. Wien: Böhlau.
43. VUSHKO I. (2015) *The Politics of Cultural Retreat Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867*. New Haven; L.: Yale University Press.
44. ZAYARNYUK A. (2010) *Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846-1914*. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Надійшла до редколегії 16.08.17

Z. Malanii, Ph.D. student
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

BETWEEN THE IMPERIAL IDENTITY AND NATIONAL VOCATION: A GENERALIZED IMAGE OF THE HABSBURG STATE OFFICIAL IN GALICIA (1848–1918)

The article deals with the problem of the social status of the Habsburg state officials in Galicia during 1848-1918. The author analyzes key points of the imperial-class officials functions in the public space of the province. Further, the collaboration between the central authority and local political community is described in the context of absolutist reforms since the end of XVIII century. Significant emphasis was placed on the interpretation of the management reforms of Joseph II and Franz Joseph. The "discourse" of the Galician officials – a faithful servant of the Emperor, and a supporter of his local nationality and interests, is singled out. Special attention was given to "personal" style of government in Galicia, its structure and constituent elements at the local level, describes the public status of epy personality (stadtholder and bezirk governor on a background of the legal competence and public expectations). Particular consideration is paid to significance of rituals (audience and official inspection) as a means of strengthening the power, support and encourage public authority among the population. Ethos of state officials analyzed according to official regulations and perceptions of provincial society as construction of peculiar behavior of ordinary officials, solved the role of education and public manners.

Keywords: state officials, Galicia, Empire, Franz Joseph, bourgeois ethos, governor.

УДК 327.8 (100) "1930-1990"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.13>

О. Машевський, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИКИ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ (1930-ТІ – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

Проаналізовано вплив на чорноморську політику провідних держав чинника боротьби за контроль над протоками Босфор і Дарданелли (далі Протоки), та розвиток міжнародних відносин у 30-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Розглянуто причини, передумови, а також процес та наслідки перегляду режиму Проток, встановленого в повоєнний період на конференції у Монртьє 1936 р. Звертається увага на те, що внаслідок цього Турецька Республіка, по суті, повернула собі суверенітет над цими стратегічно важливими комунікаціями, втрачений на Лозаннській конференції 1923 р. Фактично це означало легітимізацію, визнання світовою спільнотою кемалістського режиму. СРСР значно поліпшив умови проходження своїх кораблів через Протоки. Однак ці переваги нівелювалися подальшим зближенням Туреччини із країнами Заходу. Після грубого тиску СРСР на Анкару з метою встановлення контролю над Протоками в повоєнний період, Туреччина, яка до цього балансувала між Москвою, з одного боку, та Вашингтоном і Лондоном – з іншого, зрештою вступила до НАТО в 1952 р. Хоча згодом турецько-радянські взаємини дещо поліпшилися, однак Москва більше не робила спроб переглянути конвенцію Монртьє, яка таким чином діє і нині.

Ключові слова: Чорноморські протоки, Босфор, Дарданелли, Монртьє.

Одне з головних завдань сучасної дипломатії – урегулювання міжнародних конфліктів, мирне розв'язання криз, запобігання збройному протистоянню. Для досягнення цієї мети необхідно вивчати та використовувати досвід попередників. З огляду на це сучасні дослідники мають поглиблено вивчати історичне підґрунтя міжнародних проблем, навколо яких точилося гостре протистояння у ХХ ст. і які не втратили актуальності й нині. Вітчизняним історикам варто ретельно аналізувати вищезгадані питання, що насамперед стосуються життєво важливих для України регіонів. Особливу увагу необхідно звернути на дискусійні теми, щодо яких не дійшли консенсусу представники різних історичних шкіл. До таких питань належить проблема вивчення впливу фактора боротьби за контроль над протоками Босфором і

Дарданеллами на міжнародні відносини в цей період. Адже внаслідок анексії Росією українського Криму, російської збройної агресії на сході України, а також у Сирії, конфлікту внаслідок цього Кремля із західним демократичним світом, питання міжнародних комунікацій у Чорноморсько-Середземноморському регіоні й передусім Чорноморських протоках знову набуло гостроти.

У пропонованій статті зроблено спробу проаналізувати роль і місце чинника боротьби за контроль над Босфором і Дарданеллами на розвиток міжнародних відносин. Адже саме в цей час було визначено їхній режим і статус, який із незначними змінами зберігається й нині.

Незважаючи на значну кількість праць, у яких зачіпалося питання геополітичного протистояння на Босфорі та Дарданеллах західних держав із СРСР, в історичній

літературі ще не створено комплексного дослідження впливу чинника боротьби великих держав за контроль над Протоками на розвиток міжнародних відносин у зазначений період. Досить помітно на якість та об'єктивність дослідження проблеми Чорноморських проток впливало те, що науковці всебічно не аналізували всю сукупність британських, французьких, німецьких і російських документів та матеріалів із цього питання.

З українських дослідників першим торкнувся цієї теми у своїй кандидатській дисертації К. Русаков. Щоправда, він висвітлив її лише в контексті зовнішньої політики Великої Британії у 1892–1920 рр. [13]. О. Машевський у своїй монографії детально проаналізував вплив чинника Босфору та Дарданелл на формування та політику міжнародних союзів в останній третині XIX ст. – на початку 1920-х рр. [8].

Західна історіографія (зокрема – більшість американських, британських і французьких істориків) звертала увагу на те, що експансія Російської імперії, а згодом СРСР до Чорноморських проток становила загрозу для безпеки, а також економічного розвитку європейських країн. Зокрема, М. Андерсон [15], О. Барк та Н. Блейк [16], Е. Лоуренс [21], А. Макфі [22], А. Фуад [19] у своїх працях, які мають переважно оглядовий характер, намагалися дати об'єктивнішу оцінку суперечностям великих держав щодо Босфору та Дарданелл і переважно прагнули показати боротьбу за вплив на Протоки як природний процес періоду посилення боротьби між світовими імперіями, змагання за контроль над стратегічно розташованими морськими шляхами. Це зумовлювалося, на їхню думку, як зростанням економічної конкуренції, так і військово-політичних суперечностей. Щоправда, ці дослідники звертали увагу насамперед на політику власних країн щодо цієї проблеми і до того ж досить часто намагалися висвітлити її в надто позитивному ракурсі.

Радянська історіографія, виконуючи замовлення кремлівського керівництва, навпаки, акцентувала увагу на тому, що прагнення Росії до вирішення на свою користь питання Босфору та Дарданелл пояснювалося насамперед турботою про власну безпеку та життєво важливі економічні інтереси. Водночас зверталась увага на експансіоністську політику щодо цього західних країн. Такі підходи помітні у працях Л. Нарочницької [9], в авторів колективної монографії "Східне питання у зовнішній політиці Росії. Кін. XVIII – поч. XX ст." [3]. Нинішні російські історики, зокрема Ю. Луньова [5], А. Болдирєв [2], автори монографії "Росія і Чорноморські протоки (XVIII–XX ст.)" [12] також дотримуються переважно вищезгаданих поглядів, як і сучасний американський дослідник російського походження Р. Боброфф [17].

Чорноморська проблема, поряд із французько-німецькою війною 1870–1871 рр., суттєво вплинула на кардинальну зміну європейської політики та формування нової системи міжнародних відносин, яка зрештою зумовила Першу світову війну. Росія, прагнучи здобути підтримку Пруссії у питанні скасування "нейтралізації Чорного моря", утримала від втручання в цей військовий конфлікт на боці Франції Австро-Угорщину та Данію. Берлін за це допоміг Петербургу, незважаючи на жорстку протидію Великої Британії, позбутися від цих обмежувальних положень Паризького трактату 1856 р. Потреба Росії в гарантуванні закриття Босфору та Дарданелл для проходження ворожого британського військово-морського флоту до Чорного моря й, з іншого боку, прагнення Німеччини ізолювати Францію були головними чинниками, які зумовили формування та функціонування у 1870–1880-х рр. російсько-німецько-австро-угорського союзу трьох імператорів та укладання російсько-німецької угоди 1887 р. Проблема Проток помітно

вплинула і на формування на початку 1890-х рр. російсько-французького союзу. Царський уряд, втративши підтримку Німеччини у вищезгаданому питанні, прагнув забезпечити ці свої інтереси за допомогою Франції. Однією із причин поразки Росії у війні з Японією 1904–1905 рр. було те, що царський уряд не зміг внаслідок жорсткої протидії японської союзниці – Великої Британії – провести свій чорноморський флот Босфором та Дарданеллами та спрямувати його на Далекий Схід. Проте згодом Велика Британія, внаслідок поглиблення суперечностей із Німеччиною, прагнула узгодити свої інтереси з Росією. Під час російсько-британських переговорів 1906–1907 рр. Лондон отримав вагомі поступки від Петербурга із центральноазіатських питань, пообіцявши царському уряду сприяння щодо проблеми Проток [8, с. 18–272].

Грубий тиск Росії на Османську імперію в питанні Проток зумовив значне посилення її пронимецької орієнтації, що виявилось під час балканських війн 1912–1913 рр. та особливо місії Лімана фон Сандерса 1913 р. й згодом зумовило її вступ у світову війну на боці Берліна та Відня. Посилення німецького впливу на Протоках було значною загрозою інтересам царського уряду, який у свою чергу мав далекосяжні плани щодо підпорядкування цих стратегічно розташованих шляхів сполучення. Відтак вищезгадані суперечності можна вважати однією із причин Першої світової війни. Російсько-австро-угорська конфронтація на Балканському півострові прискорила вибух війни. У цьому контексті необхідно наголосити, що Балкани для царського уряду були важливими, зважаючи на їх стратегічне розташування поблизу Чорноморських проток. Закриття Босфору та Дарданелл у період Першої світової війни не дозволило західним союзникам постачати Росії достатню кількість вкрай необхідної зброї і військового спорядження та підтримувати з нею торговельні відносини. Це зумовило згодом катастрофічні поразки царської армії й було однією із причин занепаду російської економіки. Західні союзники використовували прагнення царського уряду отримати Константинополь та Протоки задля того, щоб спонукати Росію, незважаючи на виснаження її ресурсів, до активнішої участі у війні й утримання від сепаратного миру. Німеччина, навпаки, прагнула розколоти Антанту, обіцяючи Росії забезпечити її інтереси щодо Чорноморських проток. Стратегічна важливість Босфору та Дарданелл зумовила те, що в період повоєнного врегулювання жодна з великих держав не змогла підпорядкувати Протоки та зрештою вони були поставлені під міжнародний контроль [6, 7].

У подальші десятиліття чинник Чорноморських проток мав важливий вплив на міжнародні відносини в окремі періоди їх загострення. Упродовж міжвоєнних років Туреччина, зберігаючи приязні відносини з СРСР, намагалась активно розвивати взаємини із західними державами. Проте неодноразові спроби Анкари домогтися перегляду дискримінаційних для себе положень Лозанської конвенції 1923 р. щодо проток зазнавали фіаско. Головною причиною цього був спротив Лондона, що рішуче виступав проти намагань турецького уряду посилити свій контроль над Босфором і Дарданеллами й обмежити свободу проходження через них військових кораблів інших, передусім нечорноморських держав. Прагнення Москви підтримати ці, вигідні для себе, бажання Анкари, не мали суттєвого впливу на її політику в зазначеному питанні. Адже кемалістська дипломатія усвідомлювала, що її жорстке протистояння у союзі з СРСР проти країн Заходу, зокрема в такому важливому питанні, як зміна режиму та статусу Босфору і Дарданелл, загрожуватиме Туреччині перетворенням у сателіта Радянського Союзу.

Лише в середині 30-х рр., внаслідок стрімкого посилення напруженості у Східному Середземномор'ї, спричиненого, зокрема, значною концентрацією там Італією своїх військ і флоту для підготовки та проведення війни проти Ефіопії, Анкара та Лондон знайшли порозуміння у питанні Проток. Туреччина була вкрай стурбована тим, що Рим, проголосивши своїм завданням встановлення домінування на Середземному морі, може, у випадку цілком вірогідного конфлікту з нею, завдати удару по Стамбулу через абсолютну незахищеність, демілітаризовані Чорноморські протоки. Велика Британія, у свою чергу, дуже непокоїлась із приводу того, що італійські армія та флот, сконцентровані на новостворених військових базах на Додеканезьких островах, що знаходяться неподалік південно-західної частини Анатолійського півострова, можуть зашкодити життєво важливим для Великої Британії комунікаціям, насамперед між метрополією та Індією. Щоб нівелювати цю загрозу, Лондон потребував підтримки середземноморських держав, насамперед Туреччини. Турецький уряд у кінці 1935 р. на прохання Великої Британії підписав із нею, а також Югославією та Грецією угоду про взаємодопомогу, яка дозволяла британському військово-морському флоту використовувати турецькі порти, верфі та ремонтні доки. Лише після цього Лондон дав згоду Анкарі на перегляд Лозаннської конвенції щодо Проток. СРСР, хоча й був занепокоєний зближенням Туреччини з Великою Британією, однак вітав прагнення кемалістського уряду скористатись сприятливими обставинами для перегляду Лозаннської конвенції. Щоправда, у той час, як Анкара була зацікавлена в тому, щоб домогтись дозволу зводити укріплення навколо Босфору та Дарданелл, радянська дипломатія прагнула передусім змінити на свою користь режим проходу Протоками військових кораблів. Найоптимальнішим варіантом режиму Проток Москва, як і колись царський уряд, вважала надання дозволу її ВМФ на вільне користування Протоками за одночасної заборони на вхід до Чорного моря кораблів "неприбережних" до нього держав. Щоправда, Радянський Союз, усвідомлюючи складність, принаймні на той час, досягнення в повному обсязі цього завдання, був згоден і на значне обмеження проходу Босфором та Дарданеллами закордонних кораблів й водночас дозволив радянському флоту користуватись ними без будь-яких перепон [14; 18, с. 18–20].

10 квітня 1936 р. турецький уряд надіслав державам – учасникам Лозаннської конференції, а саме Великій Британії, Франції, СРСР, Італії, Греції, Румунії, Болгарії, Югославії, а також США дипломатичну ноту із пропозицією терміново провести переговори задля перегляду конвенції щодо Чорноморських проток [18, с. 32–33; 24]. У цьому документі наголошувалося, що від часу її підписання у 1923 р. докорінно змінилась міжнародна ситуація, значно посилилась напруженість, зокрема на Середземному морі і тому виникла реальна небезпека для Туреччини, що внаслідок демілітаризації Босфору та Дарданелл вона виявиться незахищеною у найуразливішому місці. Анкара також констатувала, що під загрозою опинилась і реалізація режиму Чорноморських проток, а це може завдати шкоди всій світовій спільноті. На думку турецького уряду, останні події в Європі засвідчили, що міжнародні угоди вже не є достатньою гарантією безпеки і тому необхідно, урахувавши це, надати йому можливість потурбуватись про захист Проток [25].

Нову конвенцію про режим Чорноморських проток було розроблено під час міжнародної конференції, яка проходила із 22 червня по 21 липня 1936 р. у місті Мон-

трью (Швейцарія). Згідно із цим документом, підписаним 20 липня 1936 р., Туреччина фактично повертала собі суверенітет над Босфором і Дарданеллами, оскільки турецький уряд перебирав на себе функції Міжнародної комісії по Протокам, створеної в Лозанні (ст. 24). Анкара також під час конференції отримала право на будівництво укріплень та дислокацію своїх військ на берегах Проток, які раніше належали до демілітаризованої зони. Значних успіхів у Монтрью досягнув Радянський Союз. Він застосував потужний дипломатичний тиск на свого головного опонента – Велику Британію, включно із погрозами відкликання радянської делегації з конференції та стрімкого охолодження радянсько-британських відносин, у тому числі вигідної для Лондона економічної співпраці. СРСР зміг також заручитися підтримкою чорноморських держав і Франції, яка була зацікавлена у військовій співпраці з ним. Таким чином Москва домоглася дозволу на прохід через Протоки в мирний час військових кораблів причорноморських держав, включаючи лінійні кораблі та підводні човни. Єдиним обмеженням для них було застереження, що вони не мають права користуватись авіацією. Про прохід військових кораблів необхідно було не пізніше ніж за вісім днів попередити турецький уряд (ст. 10–17).

Великій Британії не вдалося домогтись паритету причорноморських і нечорноморських держав у користуванні Босфором та Дарданеллами. Конвенція, підписана у Монтрью, накладала низку досить жорстких обмежень на вхід до Чорного моря військових кораблів неприбережних до нього країн. Через Протоки могло пройти одночасно не більше дев'яти таких кораблів загальною тоннажністю до 15 тис. т. Тобто, потужні лінійні кораблі, а також підводні човни нечорноморських держав не могли увійти до Чорного моря. Крім того, загальний тоннаж кораблів нечорноморських країн, що там перебували, не повинен був перевищувати 30 тис. т. Щоправда, ця цифра могла зростати зі збільшенням флотів чорноморських держав, однак не більше ніж до 45 тис. т. Військові кораблі неприбережних держав мали право перебувати в Чорному морі максимум 21 день (ст. 18). Водночас турецький уряд отримав право запросити для короткотермінового візиту ввічливості до одного з портів, розташованого в Протоках, ескадру, склад якої та тоннаж її кораблів не обмежувався (ст. 17). До того ж, до Чорного моря мали право увійти військові кораблі загальною тоннажністю 8 тис. т для надання гуманітарної допомоги. Певним здобутком для безпеки чорноморських країн було й те, що кораблі воюючих держав не мали права входити до Чорного моря, щоправда за винятком випадків, коли це було необхідно для допомоги державі, що є жертвою агресії, у межах угоди про взаємну допомогу, укладеної відповідно до статуту Ліги Націй, що зобов'язує до цього Туреччину.

Згідно з конвенцією, підписаною у Монтрью, у період, коли Туреччина перебувала у стані війни, прохід військових кораблів Чорноморськими протоками залежав винятково від рішення турецького уряду (ст. 20). Цей же принцип діяв і тоді, коли Туреччина вважала себе під безпосередньою військовою загрозою. Щоправда, для цього необхідно було отримати дозвіл Ліги Націй (ст. 21). Таким чином, Анкара здобула значні важелі впливу на регулювання режиму проходу Протоками військових кораблів у критичні періоди міжнародних відносин. З огляду на це подальше зближення Великої Британії з Турецькою республікою помітно нівелювало невдачу Лондона у Монтрью й успіхи там радянської

дипломатії. Крім того, вищезгадана конференція без значних дискусій підтвердила свободу торговельного мореплавства Босфором і Дарданеллами, визначену Лозанською конвенцією 1923 р. (ст. 2–5) [4; 14; 18, с. 189–255; 23; 27].

На думку британського дослідника М. Андерсена, угода в Монтьєро, що скасувала міжнародну комісію щодо Протокам та дозволила Туреччині зводити укріплення на Босфорі та Дарданеллах, була міжнародним вступом довіри кемалістському режиму, а відтак – його остаточним визнанням світовою спільнотою [15, с. 399].

Конвенція, підписана у Монтьєро в 1936 р., діє й донині, хоча в період Другої світової війни та перші повоєнні роки СРСР намагався суттєво змінити її на власну користь. Москва, сподіваючись на підтримку своїх союзників по антигітлерівській коаліції – Лондона та Вашингтона, розірвала в березні 1945 р. радянсько-турецький договір про дружбу і нейтралітет та висловила в червні 1945 р. вимоги до Анкари надати можливість радянському військово-морському флоту базуватися у Протоках. На Потсдамській конференції (17 липня – 2 серпня 1945) Й. Сталін заявив, що конвенція щодо Чорноморських проток, підписана в Монтьєро, цілковито спрямована проти СРСР. Він вимагав її перегляду задля того, щоб Радянський Союз отримав право мати військово-морську базу на Босфорі й Дарданеллах і таким чином разом з Туреччиною відповідати за їхню безпеку, а також міг гарантувати вільний прохід радянського військового флоту Босфором та Дарданеллами як у мирний, так й у військовий період. Водночас радянський диктатор домагався подальшого обмеження на користування Протоками військових флотів нечорноморських держав. США та Велика Британія загалом визнавали за можливе модифікувати режим Проток з урахуванням вищезгаданих прагнень СРСР, однак висловлювалися категорично проти присутності на Босфорі та Дарданеллах радянських збройних сил, зауважуючи, що доцільніше, щоб разом із Туреччиною безпекою Проток опікувалась ООН. Проте Москва замість того, щоб скористатися можливостями поліпшити для себе умови проходу Чорноморськими протоками, лише продовжувала посилювати тиск на Анкару, Лондон та Вашингтон задля того, щоб домогтися виконання всіх своїх вимог. Такі дії СРСР змушували Туреччину відмовитися від традиційної для себе політики балансування між різними центрами сил і звернутися за захистом до західних держав [26].

Таким чином, намагання СРСР поставити під свій контроль Чорноморські протоки у середині 40-х рр. XX ст. були однією із причин того, що Турецька республіка, прагнучи гарантувати свою безпеку, вступила в 1952 р. в НАТО. Це вже робило безперспективним подальший тиск Москви на Анкару, оскільки могло зумовити лише подальшу жорстку конфронтацію між двома антагоністичними військово-політичними альянсами.

Після зміни у 1953 р. кремлівського керівництва радянська дипломатія усвідомила, що загострення відносин із Туреччиною лише створює для СРСР додаткові проблеми в Чорноморсько-Середземноморському регіоні, у тому числі щодо користування Босфором і Дарданеллами. Зважаючи на це Москва намагалася, незважаючи на членство Туреччини в НАТО, відновити з нею дружні відносини. Анкара, у свою чергу, як зацікавлена в нормалізації взаємин зі своїм найпотужнішим сусідом держава, поступово відмовлялася від застережень щодо налагодження взаємовигідних зв'язків із

Радянським Союзом. За цих умов турецький уряд фактично надавав СРСР певні преференції щодо користування Протоками. Зокрема, Анкара без будь-яких застережень дозволяла з початку 70-х рр. прохід через них радянських важких авіаносних крейсерів, незважаючи на положення конференції 1936 р. про заборону проходити Босфором і Дарданеллами кораблям, які використовують авіацію. Це стало предметом невдоволення союзників Туреччини по НАТО. Водночас Туреччина підписала із США у 1980 р. угоду про оборонну й економічну співпрацю, згідно з якою Сполучені Штати використовують турецькі військові об'єкти, що дозволяє їм відслідковувати пересування кораблів та літаків у Протоках, Чорному та Середземному морях. Нині на порядку денному не стоїть питання про перегляд конвенції, укладеної в 1936 р. у Монтьєро. Вона цілком влаштовує країни, які є членами НАТО, тому, що Туреччина, яка входить до цього альянсу, має право у військовий час закрити Босфор і Дарданелли для збройних сил ворожих держав, залишивши прохід через них для своїх союзників. Найпотужніша держава, що має вихід до Чорного моря – Росія, офіційно не висловлювала помітних претензій щодо зміни статей, що регулюють режим проходу Протоками військових кораблів. Адже їй у цьому питанні досить важко було б знайти однодумців, оскільки такі причорноморські країни як Болгарія та Румунія входять до НАТО, Україна та Грузія перебувають у стані гострої конфронтації з Москвою і водночас мають партнерські відносини з Північноатлантичним альянсом, претендуючи на членство в цій оборонній організації [1, 10, 11, 20].

Отже, одним із важливих вузлів міжнародних суперечностей у 1930-х – на початку 1990-х рр. була боротьба за контроль над Чорноморськими протоками. Саме вона стала важливим фактором формування балансу сил у Чорноморсько-Середземноморському регіоні, зрештою, окреслила зовнішньополітичну орієнтацію Турецької Республіки, що надала перевагу НАТО над СРСР та його сателітами в цій стратегічно важливій частині світу.

Список використаних джерел

1. Акгюн М. Черноморские проливы: незримые связи / М. Акгюн // Русско-турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы: сб. науч. трудов. – М., 2003. – С. 43–75.
2. Болдырев А.В. Черноморские проливы во внешней политике России на рубеже XIX–XX вв.: дисс... канд. ист. наук / А.В. Болдырев. – М., 2003. – 177 с.
3. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века / под. ред. Н.С. Кинягиной. – М., 1978. – 425 с.
4. Конвенция о режиме Проливов. Монтьєро, 20 июля 1936 г. // Международные отношения и внешняя политика СССР: сб. док. – М., 1957. – № 41. – С. 100–104.
5. Лунова Ю.В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.): дисс... канд. ист. наук / Ю.В. Лунова. – М., 2003. – 273 с.
6. Машевський О. Американсько-британська військово-морська співпраця в період Першої світової війни [Електронний ресурс] / О. Машевський, В. Черняев // Європейські історичні студії. – 2015. – № 2. – С. 216–230. – Режим доступу: http://eustudies.history.univ.kiev.ua/files/v2/Europeys_ki_istorychni_studii_nomer_2.pdf.
7. Машевський О.П. Політика США у Чорноморсько-Середземноморському регіоні в період Першої світової війни / О.П. Машевський // Американська історія та політика. – 2016. – № 2. – С. 118–127.
8. Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / О.П. Машевський. – К., 2009. – 792 с.
9. Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря / Л.И. Нарочницкая. – М., 1989. – 224 с.
10. Поцхверия Б. М. Советско-турецкие отношения и проблема Проливов накануне, в годы второй мировой войны и в послевоенные десятилетия / Б.М. Поцхверия // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М., 1999. – С. 438–516.
11. Поцхверия Б. М. Черноморские проливы в российско-турецких отношениях / Б.М. Поцхверия // Русско-турецкие отношения: история,

современное состояние и перспективы: сб. науч. трудов. – М., 2003. – С. 76–85.

12. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / под ред. Л.Н. Нежинского, А.В. Игнатъева. – М., 1999. – 560 с.

13. Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920 гг.: дисс... канд. ист. наук. – Луганск, 2003. – 202 с.

14. Хормач И.А. От Лозанны до Монтрэ (Советский Союз и проблема Черноморских проливов в 1924–1936 гг.) / И.А. Хормач // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М., 1999. – С. 392–436.

15. Anderson M. S. The eastern question. 1774–1923 / M.S. Anderson. – L., 1965. – 436 p.

16. Blake N. M. The United States in its world relations / N.M. Blake, O. Barck. – N. Y.; Toronto; L.: McGraw-Hill Book Company, 1960. – 840 p.

17. Bobroff R.P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R.P. Bobroff. – L.; N. Y., 2006. – 251 p.

18. Deutsch R. Die Entstehung des Meerengenvertrages von Montreux. 1936 / R. Deutsch. – Bukarest, 1971. – 264 S.

19. Fuad A. La Question des Détroits / A. Fuad. – P., 1928. – 191 p.

20. Howard H. Turkey, the Straits and U.S. Policy / H. Howard. – Baltimore; L., 1974. – 331 p.

21. Laurence E. United States policy and the partition of Turkey, 1914–1924 / E. Laurence. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965. – 424 p.

22. Macfie A.L. The straits question 1908–36 / A.L. Macfie. – Saloniki, 1993. – 239 p.

23. Memorandum by the American Ambassador (Mac Murry) of a Conversation with the Turkish Minister for Foreign Affairs (Aras), July 25, 1936 // Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1936. – Washington, 1953. – P. 527–528.

24. Memorandum by the Secretary of State. Washington, April 11, 1936. // Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1936. – Washington, 1953. – Vol. III. – P. 503.

25. Note of April 10, 1936, From the Turkish Government to the Parties to the Lausanne Treaty of 1923 // Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1936. – Washington, 1953. – Vol. III. – P. 503–504.

26. Seydi S. Turkey's Application of the Montreux Convention in the Second World War / S. Seydi, S. Morewood // Middle Eastern Studies. – 2005. – № 1, January. – Vol. 41. – P. 79–101.

27. The Consul at Geneva (Gilbert) to the Secretary of State. Geneva, June 26, 1936 // Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1936. – Washington, 1953. – P. 524–525.

References

1. AKGYUN M. (2003) Chernomorskie prolivy: nezrimye svyazi. Russko-tureckie otnosheniya: istoriya, sovremennoe sostoyanie i perspektivy: sb. nauch. tr. Pp. 43–75.

2. BOLDYREV A.V. (2003) Chernomorskiye prolivy vo vneshnej politike Rossii na rubezhe XIX–XX vv. Unpublished Thesis (PhD), Moscovskiy Gosudarstvenniy Universitet imeni M.V. Lomonosova.

3. KINYAPINA N.S. (ed.) (1978) Vostochnyy vopros vo vneshnej politike Rossii. Konec XVIII – nachalo XX veka. Moscow: Nauka.

4. Konventsiya o rezhyme prolivov. Montre, 20 iyulya 1936 g. (1957) Mezhdunarodnye otnosheniya i vneshnyaya politika SSSR. Sb. dokumentov. № 41. P. 100–104.

5. LUNEVA Yu.V. (2003) Chernomorskie prolivy v anglo-rossiyskikh otnosheniyaх (1907–1914 gg.). Unpublished Thesis (PhD), Institut vseobshchey istorii Rossiyskoy Akademii Nauk.

6. MASHEVSKYI O. (2015) Amerykansko-brytanska viiskovo-morska spivpratsia v period Pershoi svitovoi viiny. Yevropeiski istorychni studii. № 2. P. 216–230. [Online]. – Available from: http://eustudies.history.univ.kiev.ua/files/v2/Evropeys_ki_istorychni_studii_/nomer_2.pdf [Accessed June 14, 2017].

7. MASHEVSKYI O.P. (2016) Polityka SSHA u Chornomorsko-Seredzemnomorskomy rehioni v period Pershoi svitovoi viiny. Amerykanska istoriia ta polityka. № 2. P. 118–127.

8. MASHEVSKYI O.P. (2009) Problema Chornomorskykh protok u mizhnarodnykh vidnosynakh (1870 r. – pochatok 1920-h rr.). Kyiv: Akvilon-Plus.

9. NAROCHITSKAYA L.I. (1989) Rossiya i otmena neitralizacii Chernogo moria. Moscow: Nauka.

10. POTSKHVERIYA B.M. (1999) Sovetsko-tureckie otnosheniya i problema Prolivov nakanune, v gody Vtoroj mirovoj vojni i v poslevoennye desyatiletiya. Rossiya i Chernomorskiye prolivy (XVIII–XX stoletiya). P. 438–516.

11. POCXVERIYA B.M. (2003) Chernomorskiye prolivy v rossiysko-tureckiy otnosheniyaх. Russko-tyretskiye otnosheniya: istoriya, sovremennoye sostoyaniye i perspektivy: Sb. nauch. tr. P. 76–85.

12. NEZHINSKIY L.N., IGNAT'EV A.V. (ed.) (1999) Rossiya i Chernomorskiye prolivy (XVIII–XX stoletiya). Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.

13. RUSAKOV K.A. (2003) Problema Chernomorskix prolivov vo vneshney politike Velikobritanii, 1892–1920 gg. Luganskiy Natsional'nyj pedagogicheskij universitet imeni Tarasa Shevchenko.

14. KHORMACH I.A. (1999) Ot Lozanny do Montre (Sovetskij Soyuz i Problema Chernomorskix prolivov v 1924–1936 gg.). Rossiya i Chernomorskije prolivy (XVIII–XX stoletiya). P. 392–436.

15. ANDERSON M.S. (1965) The eastern question. 1774–1923. London: Macmillan.

16. BLAKE N.M. (1960) The United States in its world relations. New York; Toronto; London: McGraw-Hill Book Company.

17. BOBROFF R.P. (2006) Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits. London; New York: I.B. Tauris.

18. DEUTSCH R. (1971) Die Entstehung des Meerengenvertrages von Montreux 1936. Bukarest: Akademieverlag.

19. FUAD A. (1928) La Question des Détroits. Paris: Savouret.

20. HOWARD H. (1974) Turkey, the Straits and U.S. Policy. Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press.

21. LAURENCE E. (1965) United States policy and the partition of Turkey, 1914–1924. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

22. MACFIE A. L. (1993) The straits question 1908–36. Saloniki: Institute of Balkan Studies.

23. Memorandum by the American Ambassador (Mac Murry) of a Conversation With the Turkish Minister for Foreign Affairs (Aras), July 25, 1936 (1953). Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1936. Washington. P. 527–528.

24. Memorandum by the Secretary of State. Washington, April 11, 1936 (1953). Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1936. Washington. Vol. III. P. 503.

25. Note of April 10, 1936, From the Turkish Government to the Parties to the Lausanne Treaty of 1923. (1953) Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1936. Washington. Vol. III. P. 503–504.

26. SEYDI, S. (2005) Turkey's Application of the Montreux Convention in the Second World War. Middle Eastern Studies. Vol. 41. № 1. January. P. 79–101.

27. The Consul at Geneva (Gilbert) to the Secretary of State. Geneva, June 26, 1936. (1953) Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1936. Washington. P. 524–525.

Надійшла до редколегії 09.08.17

O. Mashevskiy, Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE BLACK SEA VECTOR IN THE GREAT POWERS' POLICY (1930S – EARLY 1990S)

The article analyses the impact of the great powers' combat for control over the Bosphorus and the Dardanelles factor on the Black Sea policy of the former and upon the international relations in 1930s – early 1990s in general. The background, reasons, process and consequences of the Montreux – 1936 regime of straits' reconsideration have been reviewed. It is underlined that given the abovementioned redetermination, the Republic of Turkey basically restored its sovereignty over these strategically important hubs lost back in 1923 after the Lausanne conference. Such restoration in fact stood for legitimizing the Kemal government worldwide. The USSR succeeded in ameliorating the conditions of transit of vessels through the straits. However, these advantages have been completely neutralized by the further rapprochement of Turkey and the West. The pressure of the USSR over Ankara on the institution of control over the straits in postwar resulted in Turkey's joining NATO in 1952. Although before Ankara was stuck to balancing between Moscow, on the one hand, and London and Washington, on the other. Regardless of further Turkish-Soviet slight détente, Moscow ceased to take steps in reconsidering the Montreux convention which is still in force today.

Key words: the Black Sea straits, Bosphorus, the Dardanelles, Montreux.

УДК 94 (477) (092) "1897/1937" Чехівський Володимир
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.14>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЧЕХІВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР: ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Проаналізовано життєвий шлях і суспільно-політичну діяльність Володимира Чехівського, відомого діяча українського національного руху, представника УСДРП, першого керівника уряду Директорії УНР, відомого релігійного діяча УАПЦ. Досліджено причини і напрями активності В. Чехівського, який із двадцятирічного віку приєднався до громадівського руху, узяв активну участь у формуванні діяльності Ради Загальної української організації, поєднуючи культурницьку роботу з політичною в лавах УСДРП. В. Чехівський став одним із небагатьох представників української інтелігенції, якому вдалося пройти усіма щаблями політичної кар'єри під час революційних подій 1917–1921 рр. Найбільшим успіхом стала його праця на посаді голови уряду Директорії УНР, коли за короткий проміжок часу йому вдалося ініціювати і розпочати втілення низки актуальних і потрібних рішень внутрішньої політики. Розглянуто суспільно-політичну й окремі релігійні напрями діяльності В. Чехівського, висвітлено його роботу в 1920-х рр. та розкрито проведення слідства, засудження та подальшої долі. Діяльність В. Чехівського стала одним із виявів невпевненості тогочасного українського політикуму й інтелігенції у проведенні послідовної національної політики, захисту українських інтересів, політичної недосвідченості і недалекоглядності.

Ключові слова: Чехівський Володимир, УСДРП, Директорія, Братство української державності, УАПЦ, Спілка визволення України.

Історію України творять особистості, однією з таких яскравих персоналій є Володимир Чехівський. Його постать в українській історіографії не отримала комплексного дослідження і залишається маловідомою для більшості українців. Заради об'єктивності історичної науки, усебічного і критичного осмислення нашого минулого, на сучасному етапі розвитку нашої держави дослідження життя і діяльності видатних осіб української історії потребує більшої уваги. Повноцінне розкриття діяльності В. Чехівського допоможе ширше охарактеризувати не тільки позитивні, але і негативні сторони суспільно-політичних подій 1917–1921 рр. та періоду нової економічної політики.

Серед публікацій, присвячених особистості В. Чехівського, варто відзначити невеликі біографічні нариси В. Верстюка [1], А. Грищенко [5], О. Лотоцького [9], В. Міхалевського [10], І. Преловської [11], П. Слободянюка [13], А. Трембіцького [15], М. Яковенко [20] та ін. У багатьох працях діяльність В. Чехівського висвітлюється лише епізодично в контексті суспільно-політичних подій української історії.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні особистості В. Чехівського в суспільно-політичній, освітній, релігійній діяльності на території України з кінця XIX ст. до його загибелі в 1937 р.

Володимир Мусійович Чехівський народився 19 липня 1876 р. у с. Гороховатка на Київщині в родині священика. У 1896 р. закінчив Київську духовну семінарію, а в 1900 р. Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я (у 1905 отримав звання маістра богослов'я). Згодом склав іспит на вчителя гімназії в Київському університеті св. Володимира.

Під час навчання в Духовній академії входив (із 1897) до складу студентського гуртка українських соціал-демократів ("драгоманівців") [2, арк. 5, 79]. У 1902 р. вступив до Революційної партії України (з 1905 – УСДРП), до січня 1919 р. входив до складу Української соціал-демократичної робітничої партії [2, арк. 79]. Співпрацював із представниками громадівського руху, у 1903–1905 рр. входив до складу Ради Загальної української безпартійної організації. Намагався в 1905 р. залучити багатьох громадівців до УСДРП [9, с. 233].

Упродовж 1900–1901 рр. В. Чехівський учительював у селах Янівці і Гороховатка на Київщині. У 1901–1904 рр. перебував на посаді помічника інспектора Подільської духовної семінарії в Кам'янці-Подільському, у 1904–1905 рр. продовжив свою роботу в Київській духовній семінарії. У 1905 р. через революційну діяльність переведений на викладацьку роботу до Черкас.

У 1906 р. В. Чехівського було обрано депутатом 1-ї Державної Думи Російської імперії, у якій він входив до складу Української парламентської громади, що планувала ініціювати розгляд питання автономії для України. Після розпуску Думи, за участь в українському національному русі, його було засуджено до трьох років заслання у Вологодську губернію [2, арк. 52; 3, арк. 84], лише в 1907 р. В. Чехівський повертається до Києва. У 1908–1917 рр. жив в Одесі, де викладав у гімназії, комерційному і технічному училищах історію, психологію та логіку. Брав активну участь у діяльності місцевої Української громади і товариства "Просвіта", редагував газету "Українське слово" (з березня 1917), яку видавав місцевий Український комітет. Перебуваючи під "гласним доглядом поліції" за свої політичні погляди та національні переконання, у 1914–1916 рр. зазнавав постійних переслідувань [2, арк. 79; 4, арк. 27], не раз втрачав посади, зазнавав обшуків, але продовжував відстоювати національні інтереси українського народу.

Від березня 1917 р. В. Чехівський, як член ЦК УСДРП, очолював Одеський комітет УСДРП, а у квітні цього ж року представляв Одеську українську громаду на Всеукраїнському національному конгресі у Києві, входив до його президії та був обраний до складу УЦР від Одеси. У травні за пропозицією одеської делегації його рекомендовано на заміщення посади помічника куратора або окружного інспектора Одеської шкільної ради. Деякий час очолював Одеську філію Всеукраїнської учительської спілки. В "Оповіді моїх думок про радянську владу 1917–1929 рр." – рукописі, написаному В. Чехівським під час слідства у справі "СВУ", значну увагу він приділив своїй участі у квітневій конференції УСДРП, де за його "пропозицією приймається ухвала йти в революцію методом будування знизу, з робітничих і селянських мас" [4, арк. 27].

У квітні 1917 р. Всеукраїнський національний конгрес затверджує В. Чехівського членом Української Центральної Ради (УЦР) від Одеси. У листопаді 1917 р. був обраний членом Всеукраїнських установчих зборів (від УСДРП). З переїздом наприкінці 1917 р. до Києва він розпочинає активну національно-державотворчу діяльність, намагаючись примирити прихильників УЦР та більшовиків [4, арк. 28–29].

Користуючись великим впливом в одеському Українському керівничому комітеті, В. Чехівський багато зробив для скликання 28–30 червня 1917 р. Херсонського губернського українського національного з'їзду. Вітаючи делегатів з'їзду від імені українських соціал-демократів Одеси та фракції УСДРП в Центральній

Раді, доповідав про рішення українських соціал-демократів Одеси вимагати від Тимчасового уряду визначитися у ставленні до права народів на автономію. Улітку 1917 р. В. Чехівського обрали гласним Одеської міської думи від українських партій. Певний час він очолював Херсонську губернську раду об'єднаних громадських організацій, а в жовтні-листопаді 1917 р. – Одеський революційний комітет, який перебирає владу у представників Тимчасового уряду і співпрацює із Центральною Радою [4, арк. 28]. У листопаді Центральна Рада призначила його політичним комісаром міста і водночас доручила виконання обов'язків губернського комісара освіти Херсонщини.

Після підписання на початку 1918 р. УНР Брестського мирного договору В. Чехівський засуджує політику УЦР, особливо її рішення запросити в Україну австро-німецькі війська. За це газета соціалістів-федералістів "Нова Рада" звинуватила його у зраді національних інтересів. Незважаючи на такі обставини, його обрали членом ЦК УСДРП, а 13 квітня 1918 р. уряд УНР затвердив на посаді директора Департаменту віросповідань із правами товариша міністра.

За правління гетьмана П. Скоропадського кандидатура В. Чехівського, за спогадами Є. Чикаленка, розглядалася в ролі можливого міністра культури [18, с. 96]. У цей час він працював директором департаменту загальних справ у Міністерстві віросповідань і церковної політики Української Держави та займався партійною роботою в органі УСДРП "Робітнича газета", де писав публіцистичні статті із соціально-економічної тематики. У процесі підготовки повстання проти гетьмана П. Скоропадського став активним діячем Українського національного союзу (УНС), увійшовши до Українського військового революційного комітету (УВРК), який вів таємні переговори з більшовиками про спільні дії проти гетьмана П. Скоропадського [4, арк. 29–30].

У ніч із 13 на 14 листопада 1918 р. В. Чехівський організував у Києві виступ проти гетьманського уряду. Увечері 14 грудня до прибуття в місто формувань Директорії Український визвольний ревком, очолюваний В. Чехівським, призначив "волею народу" УНР тимчасовий орган влади – Раду комісарів [4, арк. 30]. 15 грудня 1918 р. населення оповістили, що "волею народу відновлюється Українська Народна Республіка", а влада в місті переходить до "народного уряду республіканської Директорії" [10]. Після прибуття 19 грудня 1918 р. до Києва на об'єднаному засіданні з міністрами, керуючими міністерствами та комісарами міністерств 24 грудня було оголошено "Декларацію", що проголосила Директорію верховною владою в УНР. Тоді ж було затверджено Раду народних міністрів, головою і міністром закордонних справ якої призначили В. Чехівського [5]. Однак утворити команду з однодумців йому не вдалося. Багато українських діячів були незадоволені його лівими політичними поглядами. Тим паче, що В. Чехівський вважав можливим об'єднання соціальної програми більшовиків із національною програмою УСДРП і створення на цій основі програми розбудови самостійної Української республіки [10]. За спогадами Є. Чикаленка, В. Чехівський "духовний академік по освіті, людина дуже гарного, навіть імпазантного зверхнього вигляду, дуже хороший оратор і організатор молоді, але тупий і прямолінійний, недалекий, есдек, правда, безумовно чесний" [18, с. 233]. А. Ніковський водночас характеризував В. Чехівського як людину, якій важко порозумітися з іншими – "свинець вадкий" [17, с. 109].

"На всіх етапах громадсько-політичної діяльності В. Чехівський величезного значення надавав справі збереження та розвитку національної культури україн-

ського народу", – підкреслюють історики. Не випадково керований ним уряд ще наприкінці 1918 р. розглянув питання про утримання особового складу університетів, про штати Державної академії мистецтв. 1 січня 1919 р. уряд схвалив, а Директорія затвердила "Закон про державну мову Української Народної Республіки". Того ж дня за ініціативи В. Чехівського розроблено закон про вищий уряд Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), 5 січня схвалено Земельний закон, 8 січня після доповіді В. Чехівського прийнято законопроект про створення Національної бібліотеки УНР, 17 січня утворено у Києві Головну книжкову палату, 22 січня проголошено Акт злуки УНР і ЗУНР [5, 6, 10, 14, 20].

В. Чехівський дотримувався лівих політичних поглядів, виступав за компроміс із більшовиками, був противником угоди з Антантою [2, арк. 80; 4, арк. 30–31]. У цих питаннях його позиція була дуже близькою до точки зору В. Винниченка. За словами колишнього міністра віросповідань при Скоропадському В. Зеньківського (1881–1962), у перший день появи військ УНР у Києві у грудні 1918 р. він "несподівано отримав записку від Чехівського ... який виявився нині прем'єр-міністром при Директорії. Чехівський попереджав мене, щоб я перші дні не ночував удома, що взагалі мені нічого боятися не потрібно, але в перші дні потрібно поберетися. Я був зворушений турботою нового прем'єра про мене – зворушений, що в перший день вступу у владу він згадав про мене. А разом із тим якимось одразу відчув усе безсилля нової влади, раз прем'єр-міністру доводилося рекомендувати мені "не ночувати вдома". Імовірно, "повноти" влади він не мав" [7, с. 182].

Зрив спроби домовитися з більшовиками, наступ Червоної армії і прагнення керівництва УНР домовитися про спільні дії з Антантою призвели до того, що 11 лютого 1919 р. уряд В. Чехівського пішов у відставку. Після цих подій він перебував в опозиції до С. Петлюри як голови Директорії і в березні 1919 р. перехворівши іспанкою (грипом), очолив Комітет охорони республіки в Кам'янці-Подільському, що запобігав міжетнічним конфліктам у місті й окрузі та критикував політику влади [2, арк. 52, 80; 4, арк. 31]. У відповідь за активну опозиційну діяльність "одержав присуд до розстрілу", згодом скасований С. Петлюрою [4, арк. 30–31; 19, с. 71; 12].

У січні 1919 р. на шостому конгресі УСДРП ліва фракція цієї партії оформилася в окрему групу і висунула проект нової тактики боротьби за українську державність. Згодом група трансформувалася в нову партію – УКП, що проіснувала до 1925 р. під керівництвом Ю. Мазуренка, А. Річицького, М. Авдієнка, М. Ткаченка та ін. У 1920 р. В. Чехівський увійшов до складу керівних органів Української комуністичної партії (незалежних).

В. Чехівський залишився на території України після її заняття Червоною армією. Він парадоксально поєднував ліву ідеологію та релігійність, що зумовило його подальшу діяльність [20]. З 1920 р. співпрацює із Всеукраїнською православною церковною радою, що очолювала Всеукраїнську спілку православних парафій і вела підготовку до Всеукраїнського православного церковного собору з метою завершення організаційного оформлення УАПЦ [2, арк. 81, 159]. 14–30 жовтня 1921 р. брав участь у першому Всеукраїнському церковному соборі, який проголосив автокефалію Української автокефальної православної церкви [2, арк. 87]. Був радником митрополита УАПЦ В. Липківського (1864–1937) і благовісником ("проповідником") Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) упродовж 1921–1924 рр. [2, арк. 105]. Голова ідеологічної комісії УАПЦ, засновник і голова "Братства робітників слова", організатор і викладач Пастирських курсів у Києві з 1922 р. до

травня 1924 р., які готували священників для УАПЦ. В. Чехівський викладав "Св. Письмо Нового Заповіту і основне богослов'є" [2, арк. 221]. Він став одним із головних ідеологів української церковної автокефалії, прихильником ідеї християнського соціалізму [2, арк. 90], автором "Прилюдної заяви" 1922–1924 рр. УАПЦ [2, арк. 88], керівником Софійської парафії [2, арк. 114]. У жовтні 1927 р. – брав участь у другому Всеукраїнському соборі УАПЦ (17–30 жовтня 1927) [2, арк. 88–89]. 3 вересня 1928 р. під тиском більшовицької влади президія ВПЦР відсторонила його від церковної діяльності в УАПЦ [2, арк. 207; 3, арк. 125, 201; 11; 13].

Як учений В. Чехівський написав численні богословські та науково-історичні праці, серед них "Київський митрополит Гавриил Банулеско-Бодони. 1799–1808" (1905), "Боротьба чехів за волю і правду в часи Гуса", "Кому служить церковне панство на Україні", "Основи визволення Церкви з-під влади князів тьми", статей у виданнях "Україна" та "Церква і життя" та десятки інших публікацій [10].

"Більше пролити світло на справжній образ Володимира Чехівського дає можливість його доробок, створений дещо раніше, – зазначає М. Яковенко. – У книзі "За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми" (1922) при детальному описі церковної історії проводиться паралель з ідеями свободи України в духовному сенсі. Починається опис із підняття проблеми приєднання Київської митрополії до Московської у 1686 р., автор стоїть на позиціях неприпустимості такого приєднання та потреби незалежності церкви. Критикується і підлеглість церкви політиці держави в Російській імперії" [20]. Подібні думки В. Чехівський виклав у брошурі "Церковне панство на Україні", виданій у 1918 р. під псевдонімом Іллі Братерського [2, арк. 128, 159].

У січні 1921 р. його заарештували і відправили до Харкова, однак у червні Верховна слідча комісія при уряді УСРР ухвалила рішення про реабілітацію В. Чехівського і зняла з нього усі обвинувачення у "контрреволюції" [2, арк. 81; 4, арк. 31; 15, с. 70].

Повернувшись до Києва, В. Чехівський упродовж 1920–1922 рр. викладав історичні дисципліни в Медичному й Політехнічному інститутах Києва, а також працював в історико-філологічному відділенні Всеукраїнської академії наук (ВУАН), де викладав на соціально-економічних курсах до 1923 р. [2, арк. 22].

Восени 1922 р. адміністративними органами УСРР було прийнято рішення про вислання за кордон групи української інтелігенції, у тому числі й В. Чехівського. Згодом рішення про вислання було відкладено [16, с. 20]. У 1924 р., за спогадами С. Єфремова, В. Чехівському було заборонено виступати на релігійних диспутах проти представників КП (б) У. "Купити ми вас не можемо, то хоч механічно замкнемо вам рота" – так ніби сказано йому в Харкові [8, с. 53].

Серед української інтелігенції прокидається бажання активізувати громадське життя. Певна її частина, не задовольняючись наявними умовами громадського життя в УСРР та формами об'єднання громадян у товариства, узяла участь у створенні в 1919 р. "Братства української державності" (БУД), що існувало нелегально з 1919 по 1925 рр. [3, арк. 69, 116–117]. БУД в основу своєї діяльності на перше місце висував ідею вирішення українського національного, а не соціального питання. Учасники БУД – П. Стебницький, С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська та інші – об'єдналися під гаслом розв'язання національного питання. Ця частина українців перейнялась також і інтересами національного відродження. Тактика організації полягала в поширенні ідеологічного впливу на окремих представників "громадського життя". Організаційна робота БУДу вияв-

лялася у просуванні своїх представників "в окремі галузі суспільного життя" [3, арк. 178].

Після повернення до Києва В. Чехівський підтримує тісні зв'язки з діячами української інтелігенції, які інколи збиралися один в одного. На одному з таких зібрань у В. Дурдуківського С. Єфремов запропонував В. Чехівському приєднатися до дискусії щодо "громадського інтересу, оскільки ми живемо розпорошені і нема з ким і думкою обмінятися", "з приводу питань громадського життя", "щоб виробити єдність думок, єдність поглядів" [2, арк. 34, 37]. На зустрічі до В. Дурдуківського також приходили С. Єфремов, О. Гребенецький, Л. Старицька-Черняхівська, М. Садовський, П. Саксаганський, А. Кримський, М. Павлушко, М. Чехівський та ін. [2, арк. 46, 162].

Згодом В. Чехівський також брав участь у зустрічах української інтелігенції у Л. Старицької-Черняхівської, під час яких "розмова торкалась і питань поточного політичного життя, а саме, становища на селі, міжнародного, більше справи культурної, освітньої, про партійні справи, про становище України, еміграцію" [2, арк. 45]. У розмово ішлося про відсутність свободи слова і друку, обговорювався майбутній демократичний устрій України, який мав сформуватися після перехідного диктаторського режиму. До Л. Старицької-Черняхівської також приходили С. Єфремов, В. Дурдуківський, М. Садовський, А. Саксаганський, С. Лисенко, О. Косач, Кривенюк та ін. [2, арк. 46, 162]. При зустрічах із С. Єфремовим і В. Дурдуківським у 1926, 1927 і 1928 рр. В. Чехівський переважно розповідав про поточні церковні справи УАПЦ [2, арк. 46, 74, 76; 8, с. 91].

Під час розмов з однодумцями В. Чехівський пропонував зайнятися спільною дослідницькою роботою про суспільно-політичне і соціальне життя України та її частин у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини [2, арк. 74; 3, арк. 76]. Перспективними напрямками роботи, на його думку, могли бути збирання документів про події 1917–1920 рр., дослідження громадського впливу на релігійні об'єднання і групи, життя селян, економічної політики влади, суспільних і міжнародних відносин в Україні. Він пропонував об'єднати людей за допомогою позапартійного і неідеологічного світогляду. Вважав, що після того, як у 1917–1920-х рр. програми партій виявилися нездійсненними, виникла потреба перегляду і переоцінки громадського життя в Україні. Зокрема, вироблення чіткішої позиції щодо церковної і релігійної справи, зважаючи на її велике значення у громадському житті та вплив на суспільство. Життя селян також потребує поглибленого дослідження, зважаючи на його дезорієнтацію, розпорошеність, відсутність творчої самодіяльності та самоорганізації [3, арк. 74–76, 80].

У 1921 р. братчики намагалися поширити свій вплив на УАПЦ. Із цією метою учасники БУД скликають наради і безуспішно намагаються через В. Чехівського вирішити питання примирення прихильників УАПЦ і РПЦ, "з мотивів утримання українських сил у єдності і не розбиття, не розділення церковних сил" в Україні [3, арк. 118, 179].

Однак діяльність БУД не дала належного результату, організація в 1923–1924 рр. зосередилася переважно на підтримці контактів із представниками української еміграції, що орієнтувалася на "скорі та багату милість" країн Антанти. Листування С. Єфремова із В. Прокоповичем, О. Лотоцьким, П. Зайцевим щодо позиції українського громадянства за кордоном, умов його розвитку, настроїв, прагнення і планів організації антибільшовицьких заходів оприлюднювалося під час вечірок й особистих зустрічей [3, арк. 69–70]. Підвищена увага до діяльності української еміграції спонукала

учасників БУД активізувати пошуки нових прийнятних форм і методів впливу на громадське життя.

У 1924–1925 рр. серед київської української інтелігенції виникає відчуття недостатності масштабів діяльності БУДу для розв'язання українського питання. Учасники організації відчують розпорошеність, ізольованість і роз'єднаність. На окремих зустрічах і вечірках у Л. Старицької-Черняхівської, В. Дурдуковського і С. Єфремова ініціювалися спроби виробити узгоджену позицію щодо можливих перспектив державності України, обговорювалися конфліктні ситуації між впливовими учасниками української інтелігенції та шляхи їх урегулювання [3, арк. 71, 209].

На думку В. Чехівського, гарантією повноцінного розвитку національного життя України могло бути лише об'єднання усіх українських громадських сил. Така форма діяльності має обов'язково бути позапартійною, аби партійні програми не вносили елементи ідеологічних розбіжностей у її роботу. На його думку, існуюча союзна держава не гарантує нормального розвитку національного українського життя, через те багато українців ставлять під сумнів доцільність договору про федерацію і прихильніше сприймають ідею державної самостійності України [3, арк. 73–74].

Після вбивства С. Петлюри у 1927 р. представники Комітету захисту Шварцбарта намагалися запросити В. Чехівського на судовий процес проти його вбивці у Франції, зважаючи на те, що в емігрантському середовищі він був відомий як людина, що "категорично засуджувала політику Петлюри в питанні погромів" [16, с. 75–76]. Однак, зважаючи на тогочасні політичні обставини у країні, В. Чехівський офіційного запрошення на процес так і не отримав.

Під час проведення Другого собору УАПЦ, за санкцією НКВС, В. Чехівському не дали можливості виступити на зібранні з окремих організаційних питань церковного життя. За матеріалами правоохоронних органів розглядалася навіть можливість його насильницького усунення із церкви. Усвідомивши небезпеку, В. Чехівський прийняв рішення добровільно відмовитися від роботи в УАПЦ і відійти від активної публічної активності. Згодом він пояснював свій відхід від церкви брутальним тиском влади, що була занепокоєна його церковною діяльністю [16, с. 369–370, 455]. Незважаючи на тиск, В. Чехівський, відійшовши від адміністративної роботи в УАПЦ, зосередився на організації церковного видання. За даними спостереження ДПУ, у серпні 1928 р. він приїжджав до своїх знайомих у Харкові і намагався знайти друкарську машинку з газетним шрифтом для нелегального видання церковного журналу [16, с. 406, 410].

В "Оповіді моїх думок про радянську владу за 1917–1929 роки" В. Чехівський, попри вимушене визнання "правильності" сталінської політики та критики НЕПу, все одно насмілювався писати про свої сумніви щодо правильності політики більшовиків. "Уже з 1921–1922 р. почали у мене виникати сумніви щодо радянської влади в УРСР у галузях життя: соціально-економічній, політичній, національній. Приймаючи ідеологію Радянської влади і Компартії, не розумів практики. Дедалі більше міцніла в мене думка про розбіжності на практиці між ідеологією і дійсністю", – зазначав В. Чехівський під час слідства 1929–1930 рр. [4, арк. 31; 20].

"Політичний лад в СРСР і в УРСР теж викликав у мене сумніви. Я зневірився в тому, чи є ж у дійсності диктатура пролетаріату, чи є за диктатора пролетаріат. Я гадав, що пролетаріат не є диктатором, оскільки сам не мав політичної волі, сам не мав ні волі слова, ні волі друку, ні волі зборів і спілок, ні гарантій волі виборів, ні недоторканності особи, житла. Пролетаріат, як я думав,

не може і через ради сказати свою волю, бо і ради вибираються без гарантій від впливу примусу" [4, арк. 33], – вважав В. Чехівський. Сміливими виглядають його зауваження щодо релігійних справ: "Викликала мій сумнів і церковна політика радянської влади", "я гадав, що влада свою волю хоче зробити за абсолютну, замість волі Космосу, світового життя, і це для того, щоб мати абсолютно слухняних, вироблених за державним шаблоном підданців, щоб віра не робила їх незалежними внутрішньо, вільними у своїх внутрішніх переживання від авторитету влади" [4, арк. 33–34].

"Національна політика Компартії і Радвлади викликала в мене двоїсте враження. Декларативні заяви, гасла, програмні виступи наче забезпечували українську націю від гноблення, експлуатації, упослідження, а на практиці часто виступало, як я гадав, українофобство" [4, арк. 34].

17 липня 1929 р. В. Чехівський був заарештований у справі "Спілки визволення України" [2, арк. 2]. Це була показова справа, сфабрикована ОДПУ УСРР наприкінці 1920-х рр., яка викривала вигадану антирадянську організацію серед української наукової та церковної інтелігенції. Метою судового процесу стала дискредитація провідних діячів української культури і громадського життя. На лаві підсудних опинилися голова Президії ВУАН С. Єфремов, колишній прем'єр-міністр Директорії УНР В. Чехівський, його брат священик М. Чехівський, письменниця Л. Старицька-Черняхівська, директор трудової №1 ім. Т. Шевченка В. Дурдуківський та ін. Процес відбувся над 45 діячами "СВУ" у будівлі Оперного театру у Харкові з 9 березня до 19 квітня 1930 р.

"Крім усього іншого "на процесі "Спілки визволення України", – як зазначає І. Преловська, – у 1930 р. В. Чехівський репрезентував собою всю УАПЦ, яку звинувачували в антирадянській діяльності. Фігура Чехівського була дуже зручною, оскільки його причетність до діяльності українських партій до 1917 р., а також посада головного ідеолога (благовісника) УАПЦ зробили його уособленням церковної "антирадянської" діяльності. У ГДА СБ України є декілька томів слідчих справ самого В. Чехівського (т. 45, 46, 47) і багато згадок про нього в архівно-слідчих справах інших учасників процесу "СВУ" [2–4].

Упродовж слідчих дій із В. Чехівським слідчим М. Джаваховим було проведено 42 допити: 9 у липні (17, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 31), 3 в серпні (4, 7, 19), 11 у вересні (4, 8, 9, 10, 12, 18, 20, 23, 24, 27, 30), 16 у жовтні (1, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 16, 18, 20, 22, 26, 27, 29, 30), 3 у листопаді (9, 17, 23) [2–4].

Слідчі, намагаючись отримати необхідні матеріали для судового процесу, застосовували різноманітні засоби впливу на звинувачених. Традиційно використовували не тільки "батіг, але і пряник". У своєму листі до дружини В. Чехівський писав: "Повинен зауважити ту делікатність, ввічливість, уважність, яку зустрічаю на кожному кроці. ... Одним словом золота, але усе ж клітка" [16, с. 629].

19 квітня 1930 р. В. Чехівський був засуджений до страти, заміненої 10-річним ув'язненням. Він відбував покарання в Харківському і Ярославському політизоляторах, а з вересня 1933 р., за рішенням московської комісії ОДПУ, відправлений з іншими ув'язненими до Соловецького табору особливого призначення. У 1933 р. переведений до таборів особливого призначення без права листування, а в 1936 р. додатково засуджений до трьох років позбавлення волі. З листопада 1937 р. розстріляний за вироком трійки УНКВС Ленінградської обл. в урочищі Сандармох у Медвеж'єгорському районі Карелії. 11 вересня 1989 р. Верховний Суд УРСР реабілітував В. Чехівського за відсутністю складу злочину.

Таким чином, В. Чехівський розпочинав свою суспільно-політичну діяльність як і багато представників української інтелігенції з участі у громадському русі. Виходець із родини священиків мав повторити шлях свого батька, але він, перейнявшись долею свого народу, вирішив учинити по-іншому й обрав долю захисника національних інтересів України. Так, він не був полум'яним революціонером, можливо, його робота здавалася надто поміркованою, але саме вона заклала основи для наступного покоління українців, які, врахувавши помилки своїх дідів і батьків, знайшли свій варіант побудови Української державності та її майбутнього розвитку для всіх, хто мріяв, сподівався і вірив у свій народ. Діяльність В. Чехівського стала одним із виявів невпевненості тогочасного українського політикуму й інтелігенції у проведених послідовної національної політики, захисту українських інтересів, політичної недосвіченості і недалекоглядності. Найперспективнішими напрямками досліджень про В. Чехівського на теперішній час залишаються: культурницька, партійна та громадська діяльності.

Список використаних джерел

1. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: біограф. довід. / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.
2. Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 67098, т. 45, 228 арк.
3. Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 67098, т. 46, 233 арк.
4. Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 67098, т. 47, 213 арк.
5. Грищенко А. Перший прем'єр Директорії / А. Грищенко // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 223. – 23 листоп.
6. Жуков А. Володимир Чехівський [Електронний ресурс] / А. Жуков // День. – 2015. – 21 лип. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/volodimir-chehivskij.html> (Дата звернення 10.04.2017).
7. Зеньковський В. П'ять місяців у влади (15 мая – 19 октябрю 1918 г.). Воспоминания / Василий Зеньковский. – М., 1995. – 240 с.
8. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов. – К.: "Газета Рада", 1997. – 848 с.
9. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Нью-Йорк, 1966. Т. 1. – 288 с.
10. Міхалевський В. Перший прем'єр Директорії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/4684/1/Міхалевський_2015_ОУНБ_Перший%20%премьер%20%директорії%20\(Чехівський-140\).pdf](http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/4684/1/Міхалевський_2015_ОУНБ_Перший%20%премьер%20%директорії%20(Чехівський-140).pdf) (Дата звернення 09.04.2017).
11. Преловська І.М. Доля Благівісника / І.М. Преловська // Старожитності. – К., 1995. – Ч. 5–6 (72–73). – С. 24–25.
12. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В. Приходько. Вид. 4-е. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – Ч. 1. – 184 с.
13. Слободянюк П. Українська церква : історія руїни і відродження / П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
14. Собчинська М. Реформа школи в Українській Народній Республіці (1917–1920 рр.) / М. Собчинська // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 143–158.
15. Трембіцький А.М. Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського / А.М. Трембіцький // Наукові праці МАУП. Педагогічні науки. – 2015. – Вип. 44. – С. 66–75.

L. Mohylnyi, Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CHEKIVSKYI VOLODYMYR: A PORTRAIT IN THE CONTEXT OF HISTORICAL EVENTS

The article analyzes a life path and political activities of Volodymyr Chehivskiy, a well-known figure of the Ukrainian national movement, the representative of the Ukrainian Social Democratic Labour Party, a head of the government of Directory of the Ukrainian National Republic, and a renowned religious figure of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. The research deals with the causes and a range of activities of Volodymyr Chehivskiy, who became involved in public affairs at the age of 20, fully participated in the formation and operation of the Council of General Ukrainian Organisation and combined cultural work with political activity in the Ukrainian Social Democratic Labour Party. V. Chehivskiy belonged to very few representatives of the Ukrainian intellectual elite who make a career during the revolutionary events in 1917–1921. His greatest achievement was his work as a head of the government of Directory of the Ukrainian National Republic, when he initiated and started implementing a number of urgent and essential decisions in the sphere of internal policy. In the research, his social, political and religious activity is considered, his work during 1920-ties is brought to light, and the issue of his imprisonment and further life is investigated. In general, Volodymyr Chehivskiy's work became a sign of the lack of confidence, inexperience and shortsightedness of Ukrainian politicians of the time regarding the implementation of consistent national policy and protection of Ukrainian interests.

Keywords: Chekhivskiy Volodymyr, the Ukrainian Social Democratic Labour Party, Directory of the Ukrainian National Republic, Brotherhood of Ukrainian statehood, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, the Union of Liberation of Ukraine.

16. Українська інтелігенція і влада : Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд.: В. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.
17. Чикаленко Є. Листування. 1908–1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.
18. Чикаленко Є. Щоденник 1918–1919 / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
19. Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920 / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 720 с.
20. Яковенко М. Чехівський: урядовець, духовник, жертва урочища Сандармох [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/24601195.html> (Дата звернення 10.04.2017).

References

1. VERSTIUK V., OSTASHKO T. (1998) Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: Biohrafichnyi dovidnyk. Kyiv: Natsionalna Akademiia Nauk Ukrainy.
2. Haluzeviy Derzhavnyi Arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy. Spr. 67098, Vol. 45, 228.
3. Haluzeviy Derzhavnyi Arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy. Spr. 67098, Vol. 46, 233.
4. Haluzeviy Derzhavnyi Arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy. Spr. 67098, Vol. 47, 213.
5. HRYSHCHENKO A. (2004) Pershyi prem'єr Dyrektorii. Uriadoviy kurier, № 223, 23 lystopada.
6. ZHUKOV A. Volodymyr Chehivskiy (2015) Den, 21 lypnia [Online] Rezhym dostupu: <http://incognita.day.kiev.ua/volodimir-chehivskij.html> (Data zvernennia 10.04.2017).
7. ZENKOVSKIY V. (1995) Pyat' mesyacev u vlasti (15 maya – 19 oktyabrya 1918 g.). Vospominaniya. Moscow: Krutickoye patriarsheye podvor'e.
8. YEFREMOV S. (1997) Shchodennyky, 1923–1929. Kyiv: "Hazeta Rada".
9. LOTOTSKYI O. (1966) Storinky mynuloho. Vol.1. Niu-York: Pratsi ukraïnskoho naukovoho instytutu.
10. MIKHALEVSKYI V. (2015) Pershyi prem'єr Dyrektorii. [Online] Rezhym dostupu: [http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/4684/1/Mixalevs'kyj_2015_OUNB_Pershyj%20%premyer%20%dyrektorii%20\(Chexiv's'kyj-140\).pdf](http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/4684/1/Mixalevs'kyj_2015_OUNB_Pershyj%20%premyer%20%dyrektorii%20(Chexiv's'kyj-140).pdf) (Data zvernennia 09.04.2017).
11. PRELOVSKA I.M. (1995) Dolia Blahovisnyka. Starozhytnosti. Kyiv, Vol. 5-6 (72–73).
12. PRYKHODKO V. (1967) Pid sontsem Podillia. Spohady. Vol. 1. Vyd. 4-e. Niu-York-Miunkhen.
13. SLOBODIANIUK P. (2000) Ukrainka tserkva: istoriia ruiny i vidrodzhennya. Khmelnytskyi.
14. SOBCHYN'SKA M. (1995) Reforma shkoly v Ukrainskii Narodnii Respublitsi (1917–1920 rr.). Kamianets-Podil'skyi, Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu. Vol. 1.
15. TREMBITSKYI A.M. (2015) Osvitnio-pedahohichna diialnist Volodymyra Chekhivskoho. Naukovi pratsi MAUP. Pedahohichni nauky. Vol. 44.
16. Ukrainka intelihtentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddil'u DPU USRR 1927–1929 rr. / Ed.: V. DANYLENKO (2012). Kyiv: Tempora.
17. CHYKALENKO Ye., NIKOVSKYI A. (2010) Lystuvannia. 1908–1921 roky / Ed.: N. MYRONETS, Yu. SEREDENKO, I. STAROVOITENKO. Kyiv: Tempora.
18. CHYKALENKO Ye. (2011) Shchodennyk 1918–1919. Kyiv: Tempora.
19. CHYKALENKO Ye. (2011) Shchodennyk 1919–1920. Kyiv: Tempora.
20. YAKOVENKO M. (2012) Chekhivskiy: uriadovets, duhovnyk, zhertva urochyscha Sandarmoh. [Online] Rezhym dostupu: <http://www.radiosvoboda.org/a/24601195.html> (Data zvernennia 10.04.2017).

Надійшла до редколегії 06.06.17

УДК 903.21(477)"636"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.15

І. Радомський, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КРЕМ'ЯНИ МАТЕРІАЛИ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПЕРІОДУ В/І НА ДНІСТРІ

Присвячено аналізу технології кременеобробки та виробничого інвентаря з пам'яток трипільської культури етапу В/І на Середньому Дністрі. Отримані результати порівнюються з матеріалами попереднього періоду Трипільля А/ІІІ в цьому ж регіоні. Відмінність між техніками двох послідовних періодів характеризується збільшенням ширини пластинчастих заготовок, та повною відмовою від мікролітичної техніки виробництва вістер. Натомість, використовується біфасіальна техніка для продукування вістер на відщепових заготовках, а також виділяється два типи вкладок серпів, які замінили вкладки раннього трипільля. Ці особливості можна вважати як ознаки переходу до періоду В/І (для території Подністров'я). З огляду на значні відмінності між технологіями двох послідовних періодів існування культури (раннього та початку середнього) порушено питання про походження нових технік. Для аналізу використано матеріали сусідніх культур (Карпато-Подністровського регіону та степових культур України), що є синхронними для Трипільля періодів А/ІІІ – В/І. Внаслідок тісних контактів у зазначений час між трипільською культурою і культурами Гумельниця – Караново VI – Варна та Болград-Алден, перейняття нових технік убачаємо не від степових культур (контакти з якими були незначними), а від культур Карпато-Дністровського регіону.

Ключові слова: технологія розщеплення, Трипільля В/І, контакти, Гумельниця, Болград-Алден.

Дослідження кременеобробки трипільської культури впродовж останніх десятиліть надали можливість у загальних рисах прослідкувати тенденцію в розвитку технологій розщеплення кременю. Проте залишилося багато питань із приводу особливостей, часу виникнення та занепаду тієї чи іншої техніки. Так, на відміну від керамічних комплексів, пластики, домобудівництва тощо, малодослідженою виявилася крем'яна індустрія кінця раннього – початку середнього періоду трипільської культури. Метою статті є аналіз технології обробки кременю періоду В/І, порівняння отриманих результатів із матеріалами Трипільля А/ІІІ та синхронних культур.

Хронологічні рамки дослідження визначаються в межах Трипільля А/ІІ-А/ІІІ (5100/5000–4700/4600 cal BC) та початку В/І (4700/4600–4400/4300 cal BC) [19].

Для характеристики запропонованого періоду використані матеріали розкопаних поселень, що розташовані у середній течії Дністра: Озаринці, Поливанив Яр III1 (Трипільля В/І), Кормань, Лука-Врублівецька, Окопи (Трипільля А/ІІ-А/ІІІ). Також залучені матеріали комплексів із розвідкових зборів із поселень Патринці та Нижній Олчедаєв (Трипільля В/І).

Технології обробки кременю та продукти розщеплення етапу В/І. Виробництво кремінного інвентарю базувалося, насамперед, на місцевій сировині – середньодністровському кремені різної якості, кольору, кількості включень, структури та складу [10, с. 204].

На пам'ятках, що розглядаються у статті, пренуклеуси не виявлені. Однак на багатьох нуклеусах збереглися сліди їх підготовки до обробки. Так, на деяких екземплярах видно, що сколами, перпендикулярними до їх довжини, формували реберчасту поверхню.

Нуклеуси з поселення Озаринці представлені трьома екземплярами. Призматичні одно- та двоплощадковий, орієнтовані на зняття правильних, ретельно огранених середньошироких та широких (макро-) пластин. Висота нуклеусів варіює в межах від 8 до 11 см у висоту. Одноплощадковий поділяються на сплюснені та конічні. У першому випадку пластини знімали за допомогою ручного відтиску. Карнизи перед кожним сколюванням заготовки знімали. Конічний нуклеус має негатив однієї правильної пластинки – останній скол отриманий відтиском. Подальша утилізація цього нуклеусу проходила з використанням відбійника.

Значний інтерес у питанні технології отримання пластин, представляє двоплощинний нуклеус (рис. 1: 3). Судячи з розмірів та ширини негативів (до 3 см у ширину), заготовки отримували за допомогою або удару із застосуванням м'якого відбійника або посиленого від-

тиску. Обидві площадки розміщуються під прямим кутом щодо площини сколювання. Площадки оброблені кількома сколами. Нуклеус не утилізований до кінця. Вочевидь, це було пов'язано не так із вадами сировини, як із технологічною направленістю, оскільки при подальшому знятті ширина та довжина заготовки мала б менші розміри. Пластини сколювали по колу, негативи пластинчастих сколів охоплюють 3/4 поверхні.

Матеріали з Поливанового Яру III демонструють таку ж тенденцію у продукуванні пластин. Варто зауважити, що на деяких нуклеусах присутні забитості від використання їх як відбійників, що свідчить на користь того, що вони вважалися спрацьованими і були реутилізовані.

Виробничий інвентар характеризується високим індексом пластинчастості (наприклад, на поселенні Озаринці знаряддя на пластинах та пластинчасті заготовки становлять більшість). Пластини, що отримувалися за допомогою відтиску мають великі розміри та правильну, регулярну огранку (рис. 1: 4–7). Ширина таких пластин варіює від 2 до 3 см. Площадки частіше гладкі або фасетовані, їх розміри сягають 2–3 мм.

Знаряддя праці представлені звичайними для ранньоземлеробських культур категоріями – скребки як на відщепі, так і на пластинах, скобелі, проколки, свердла тощо. Привертають увагу "вкладки серпів" (рис. 1: 8–12). Найбільша колекція останніх наявна серед матеріалів Поливанового Яру III1 та Озаринців [11, с. 21]. Виокремлені за характерним люстром, їх можна умовно поділити на дві групи: 1) пластини із за полірвовкою, що вкриває один кут виробу (такі вкладки використовували в набірних серпах "каранівського типу") (рис. 1: 9–11) [1, с. 4–8]; 2) пластини з люстром уздовж усієї довжини робочого леза, або з люстром під невеликим кутом (рис. 1: 8, 12). У тому випадку, коли робоча кромка не потребувала додаткової обробки, вкладку використовували без вторинної обробки. За допомогою затуплюючого ретушування та тронкації створювався бік, що вставлявся в оправу. Плоским ретушуванням загострювався робочий край знаряддя.

Автор не випадково зазначену категорію виділив лапками. Річ у тому, що цю категорію дійсно використовували як вкладки, але, найвірогідніше, не у серпах. Т. Попова порівнює другий тип вкладок зі жнивварськими ножами [11, с. 23]. Н. Скакун називає їх вкладками до молотильної дошки [13]. Трасологічні обстеження цих вкладок дали б точну відповідь на питання, чи дійсно всі вони використовувалися у молотильній дошці. Проте, за всіма ознаками, які визначила Н.М. Скакун для вкладок молотильної дошки і які можна простежити без

біокуляра, певну їх частину, безумовно, використовували у зазначеному контексті.

Ще одна категорія знарядь представлена вістрями та заготовками (рис. 1: 13–14). Вони виявлені на всіх поселеннях, окрім Патринців. Мають трикутну форму. Присутні як заготовки, так і готові вироби, що свідчить про їх виготовлення безпосередньо на поселенні. Вістря виготовлені на відщепі за допомогою плаского ретушування із застосуванням відтиску. Ретуш іноді заходить на спинку виробу. На поселенні Попливанів Яр III1 представлена серія таких виробів із 12 екз., що були виявлені в одному об'єкті [11, с. 21]. Продукування відщепів насамперед було спрямоване на виробництво трикутних вістер.

Отже, технологія обробки кременю етапу V/I характеризується в техніці первинної обробки використанням двох технологій – удару та відтиску (ручного та посиленого). Серед знарядь праці виокремлюються вкладки серпів двох різних типів та трикутні вістря стріл. Звертає на себе увагу той факт, що на початку етапу V/I (Озаринці, Патринці, Нижній Олчедаєв) виглядають цілком сформованими технології продукування пластин із використанням посиленого відтиску та виробництва трикутних вістер на відщепі. Звідси виникає питання про походження таких технологічних прийомів. Задля розв'язання цього питання розглянемо деякі технологічні аспекти у кременеобробці пам'яток попереднього етапу – Трипілля A/III. Для порівняння взято пам'ятки Кормань, Окопи та Лука-Врублівецька.

Кременеобробка періоду Трипілля A/II – A/III. Розщеплення кременю запропонованого періоду також базувалося на місцевій сировині – середньодністровському кремені. На поселеннях Окопи та Лука-Врублівецька були виявлені вироби з добружського кременю (по одному екземпляру) [4, с. 186]. Колекція крем'яних виробів із поселення Кормань складається із 331 екз. Пренуклеуси представлені двома екземплярами. На них із двох боків створене двобічне ребро. Площини скошені. Серед нуклеусів виокремлюються багатоплощинкові – для отримання відщепових заготовок і нуклеуси, з яких продукувалися пластини (8 екз.). Останні можна поділити на дві категорії – сплюснені та конічні (рис. 1: 15–16), при цьому сплюснені є радше перехідною формою до конічних. У двох випадках пластини знімали за допомогою удару. Площини нуклеусів розміщуються під прямим кутом або наближеним до такого. Перед наступним зняттям пластин ретельно знімали карнизи. Довжина нуклеусів, з яких знімали пластини, коливається від 6 до 10 см. Негативи на нуклеусах доволі вузькі – 1,5–2 см.

Нуклеуси з поселення Окопи невеликих розмірів, серед яких виокремлюються конічні, олівцеподібні та призматичні. Судячи із ширини негативів сколювання, виробництво було направлене на зняття пластинок і мікропластинок. Спрацьовані нуклеуси подекуди реутилізували як відбійників. Таку ж тенденцію у продукуванні пластинчастих заготовок ілюструють матеріали з поселення Лука-Врублівецька (рис. 1: 17–18) [2, с. 86].

Пластини мають правильну огранку, а у профілі – вигнуту форму. Площини пластин фасетовані або гладкі. Ширина регулярних, правильно ограних пластин коливається від 1,1 см до 2,8 см. Ширина ж нерегулярних пластин – до 3,3 см. Довжина цілих пластин коливається від 4,5 до 9 см. Пластини (з огляду на їх розміри та пропорції) знімали за допомогою ручного відтиску.

Зазначимо, що матеріали із вище згаданих пам'яток вирізняються високим індексом пластинчастості. Щоправда, знарядь на відщепі тут помітно більше. Особливо це стосується скребків і ретушованих відщепів. Серед

вкладок серпів (на поселенні Кормань не виявлено жодного) виокремлюються вироби винятково з кутовим заполіруванням [2, с. 91]. На відміну від вкладок з Окопів, вкладки з Луки-Врублівецької мають вторинну обробку у вигляді крайової ретуші та тронкації (рис. 1: 19–22).

Проблемним виглядає питання оснащення металеві зброї. Серед матеріалів поселення Окопи було виявлено два мікроліти – один ромбоподібної форми та пластинка із притупленим краєм. В описі до колекції Кормань, зазначено: "1 – мезолітична трапеція". На жаль, під час огляду колекції з'ясувалося, що трапеція була втрачена. С. Бібіков виокремлює серед матеріалів Луки-Врублівецької пластини зі скошеним краєм [2, с. 95]. При огляді ілюстрацій впадає у вічі, що певна їх частина – це косо-тронковані вироби, а деякі нагадують мікролітичні вироби ромбоподібної форми. С. Бібіков згадує про наявність серед матеріалів двох трикутних вістер [2, с. 95]. Перше є доволі великим знаряддям довжиною 6,3 см. Уся поверхня виробу заполірована до блиску. Друге вістря має увігнуту основу. Проте встановити, до якого культурного горизонту вона належить, не вдалося. С.М. Бібіков зробив припущення, що знаряддя може належати до пізнього часу. З огляду на вищезгадані особливості, більш прийнятною є думка про використання мікролітів в оснащенні металеві зброї на поселенні Лука-Врублівецька. Вістря з люстражем радше є уламком серпа, що, можливо, також не відноситься до раннього Трипілля. В. Збеневич звертає увагу на трикутні вістря із синхронних пам'яток, у тому числі з інших регіонів: Олександрівка, Берново, Сабатинівка II, Ленківці. Ці знахідки є поодинокими. Водночас на всіх вище перерахованих поселеннях присутні геометричні мікроліти – як ромбоподібні, так і трапеції [6, с. 60]. Деякі із цих поселень багатощарові, а відтак виникають сумніви з приводу культурно-хронологічної інтерпретації трикутних вістер, як у випадку з матеріалами Луки-Врублівецької. Навіть якщо ми приймемо ці вироби як ті, що відносяться до періоду Трипілля A/III, то виготовлені вони були навряд чи майстрами із цих поселень, оскільки, на відміну від мікролітів, ми не маємо серійності у виробництві трикутних вістер. У такому випадку можна сприймати їх як "імпорт". Насамперед, це стосується вістря з поселення Олександрівка, про яке мова піде нижче. Наголосимо й на тому, що в колекціях Окопів і Кормані трикутні вістря відсутні.

Отже, виробництво періоду Трипілля A/III, було направлене на отримання пластинок і середньошироких пластин, що служили заготовками до мікролітів геометричної форми (трапеція та ромб). Вкладки серпів мають вторинну обробку, а кутове заполірування свідчить про використання лише одного виду серпа "каранівського типу". Хоча автор допускає можливість використання деяких із них у "молотильних дошках". Таким чином, одразу впадає у вічі відмінність між технологіями виробництва кінця раннього та початку середнього Трипілля. Ці зміни позначилися на початку V/I у збільшенні розмірів плівчастих заготовок із використанням у їх продукуванні посиленого відтиску, появою другого типу серпа та зміною системи озброєння. Відтак, простежується різка зміна в техніці та технологічній направленості цих двох періодів. Звідси виникає питання про появу нової тенденції у розщепленні кременю.

Про характер зв'язків степових і Балкано-Дунайських культур із трипільськими колективами точаться гострі дискусії [9]. Для степових культур характерне виробництво широких, правильно ограних пластин і трикутних вістер із прямою або увігнутою основою, рідше трапляються "лавролистні", без виділеного черешка [17, с. 67]. У культурах Гумельниця – Караново

VI – Варна (далі Г-KVI-B) та Болград-Алденъ кременеобробка також характеризується виробництвом широких пластин за допомогою посиленого відтиску та виробництвом трикутних вістер із прямою, увігнутою основою або з виділеним черешком [14, с. 25]. Розглянемо основні особливості контактів цих культур із трипільською впродовж зазначеного періоду.

В. Сорокін простежує тісні зв'язки трипільської культури з Гумельницею та Болград-Алденъ [15, с. 145–148]. Дослідник вважає, що відбувався обмін кам'яною сировиною між носіями Болград-Алденської культури та Трипільської. Такої ж думки дотримується і В. Дергачев [4, с. 186]. Н.Б. Бурдо простежує вплив на керамічні традиції етапу В/І винятково з боку Балкано-Дунайських культур [3, с. 11].

З огляду на постійні зв'язки трипільської культури (із часів її появи) із культурами Балкано-Дунайського регіону [15, с. 138–143], тенденція у перейнятті традицій виготовлення кераміки, пластики тощо не викликає подиву. По-іншому виглядають зв'язки зі степовими культурами. Лише наприкінці Трипілля А фіксуються імпорти зі степу, представлені невеликою кількістю посуду з подрібненою черепашкою [9, с. 29]. Відкритим залишається питання про кам'яні навшаря, які могли виникнути й у степовій зоні, і серед культур Балкано-Карпатського регіону [5]. Дослідники неодноразово зазначали про розвиток у степових культурах "престижного обміну" в зонах контактів із землеробськими культурами Трипілля та Г-KVI-B [7; 12; 20, р. 212]. Проте на початку Трипілля В/І ці зв'язки були не настільки тісними для наслідування виробництва посуду за степовими зразками. І.В. Манзура висунув припущення про вплив Балкано-Карпатських культур на степ, що відобразилось у розповсюдженні землеробських культурних елементів. На думку дослідника, навіть металообробка була орієнтована на виробництво "престижних" речей, виготовлених за "західним зразком" [8, с. 84].

С. Бібіков та В. Сорокін вважають переорієнтацію на широкі пластини наслідком розвитку землеробства, що потребувало виготовлення серпів і жнивирських ножів у масовій кількості, що зумовило відмову від мікролітичних вістер [2, с. 95; 16, с. 17]. Проте пояснити різку зміну у кременеобробці поступовим розвитком технології обробки кременю було б можливим у тому випадку, якщо б ми мали перехідні пам'ятки, у яких би поєднувалися різні технологічні аспекти "пізньомікролітичного" та "макролітичного" напрямів технологій. Таких, як ми побачили, принаймні в басейні р. Дністер, поки що невідомо. Подібність технологій у розщепленні кременю серед розглянутих культур надала змогу А. Енговатовій поставити питання про місце, звідки береться імпульс до змін у системі озброєння [18, с. 19]. Крім того, дослідниця цілком слушно зазначила: для того, щоб відповісти на це запитання, треба звернути увагу на датування – у якій культурі раніше з'являються трикутні вістря.

У цьому контексті цікавим є трипільське поселення Олександрівка, де поруч із такими імпортами як гумельницька кераміка та болгарська пластика, було виявлено трикутне вістря із черешком [6, с. 60]. Такі вістря, як зазначалося вище, не притаманні степовим культурам, а, отже, це – "імпорт" з боку культур Балкано-Дунайського регіону. Вище згадувалося про наявність серед матеріалів Луки-Врублівецької та Окопів добруджанського кременю. За даними В. Сорокіна, вироби із цієї сировини відомі в інших ранньотрипільських поселеннях: Ісакова II, Солончени I [15, с. 148]. В Ісакова II виявлене трикутне вістря було виготовлене з добруджанського кременю. До вищезазначеного хотілося б додати, що трикутні вістря в культурі Гумельниця з'являють-

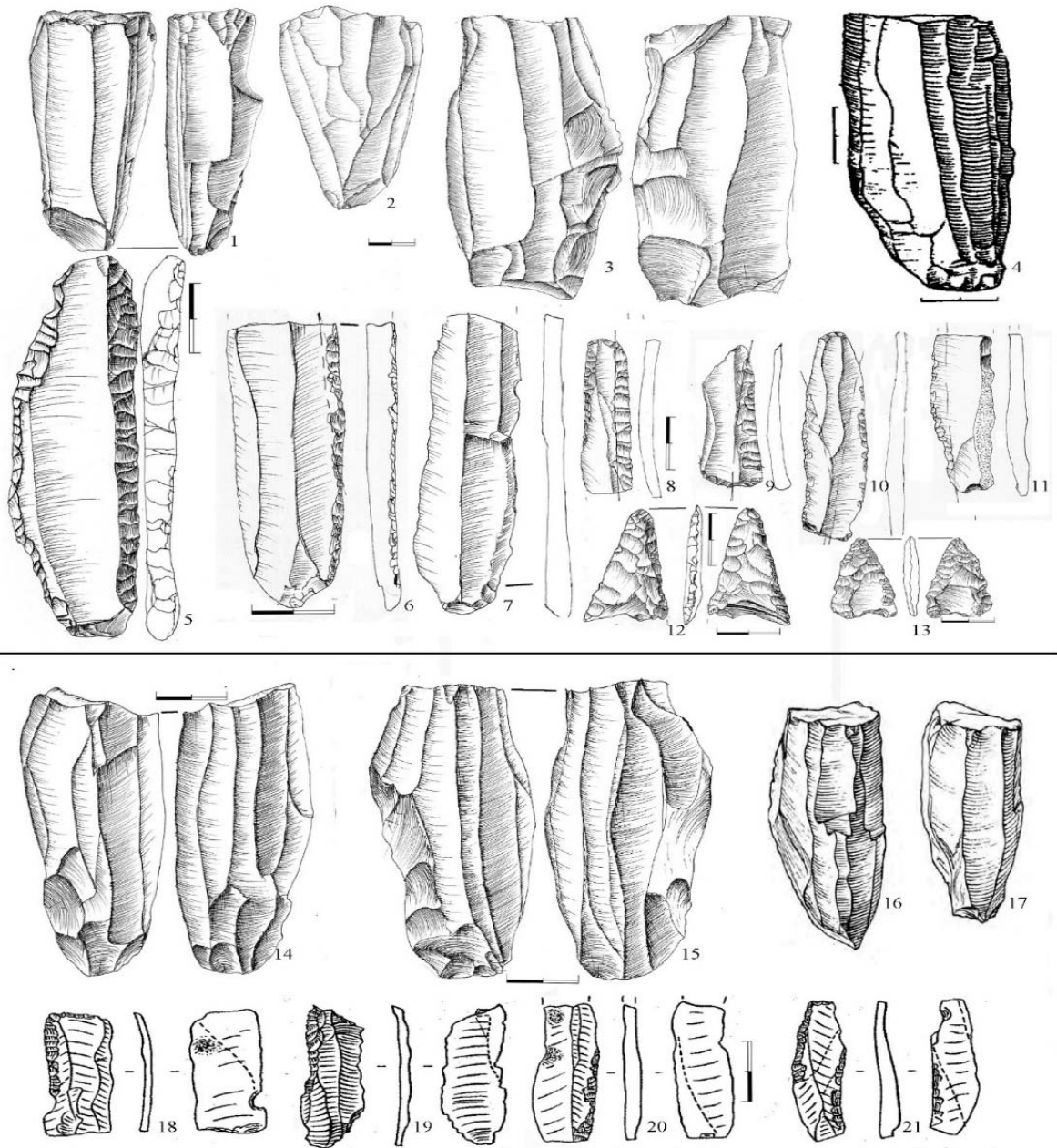
ся до того, як у Балкано-Карпатський регіон проникають степові культури [7].

Ще раз повернемося до "вкладок серпів". З періоду В/І використовується два типи вкладок із заповнюванням. Більша їх частина має ретуш, що служила зручнішому налаштуванню цих вкладок в оправі. Н. Скакун, досліджуючи матеріали культури Варна, неодноразово зазначала, що вкладки використовують як у серпах, так і в молотильних дошках для обмолоту [13; 14, с. 25]. За свідченнями дослідниці, для обмолоту використовувалася тяглова сила (воли), яка, до речі, була необхідною і для орного землеробства, але це питання для іншого дослідження. Автор цілком усвідомлює і не випускає можливості використання певної кількості вкладок із Луки-Врублівецької в даному контексті. Проте чітко виділеними дві категорії вкладок, за морфологічними ознаками, стають лише на етапі В/І. Запозичення зазначеного знаряддя праці (якщо поява молотильної дошки не є наслідком внутрішнього розвитку та переходу до використання тягової сили в землеробстві) можливе лише з боку землеробських культур Балкано-Карпатського регіону.

До вище наведених особливостей хотілося б додати, що таких чітких впливів у техніці кременеобробки з боку степових культур не простежується. Натомість зазначу, що серед згаданих пам'яток періоду В/І повністю відсутні "імпорти" добруджанського кременю, який у попередній час надходив з боку культур кола Г-KVI-B. На початку Трипілля В/І, у Балкано-Карпатському регіоні відбуваються зміни в середовищі багатьох культур, зокрема збільшується кількість зброї та штучно укріплених поселень, про що неодноразово зазначали дослідники [4, 5, 7]. У цей час, із незрозумілих поки що причин, відбувається "ізоляція" трипільських колективів на Дністрі щодо добруджанських "імпортів". Можливо, це було пов'язано із входженням певної частини населення балканських культур (зокрема Г-KVI-B – через контакти з якими раніше потрапляли зазначені "імпорти") до складу трипільської. Цей фактор також пояснює і різку зміну в техніці кременеобробки та виробничому інвентарі, та у припиненні постачання добруджанських "імпортів". Проте до вирішення зазначеного питання ще далеко.

Повний технологічний аналіз продуктів розщеплення періоду Трипілля В/І є справою майбутнього. Технологія кременеобробки Трипілля В/І характеризується початком використання посиленого відтиску у продукуванні платівчастих заготовок. Серед матеріалів розглянутих пам'яток виділяється використання двох різних типів серпів, та виробництво трикутних вістер виготовлених на відщепі. Порівнюючи отримані результати з матеріалами попереднього періоду – Трипілля А/III, впадає у вічі відмінність у технології кременеобробки цих двох періодів. Насамперед це обумовило повну відмову від мікролітичного виробництва. А отже, згадані особливості у розщепленні кременю можна вважати ще однією ознакою в переході до етапу В/І (принаймні, у регіоні Середнього Подністров'я).

Відсутність "перехідних" пам'яток у кременеобробці двох періодів нашою думкою про запозичення технологій у розщепленні кременю. На основі проаналізованих даних дослідників, прийнятнішою є думка про вплив Балкано-Дунайських культур на зміну кременюї індустрії. Не надто правильна, ретельна огранка нуклеусів із розглянутих поселень може говорити про наслідування технологічних принципів, а не перейняття технології як такої. Залучення матеріалів із Пруто-Дністровського межиріччя, більш ранніх етапів розвитку Трипільської культури та подальші дослідження кам'яних матеріалів початку В/І уточнять ці дані.

Список використаних джерел

1. Бибииков С.Н. Из истории каменных серпов на Юго-востоке Европы / С.Н. Бибииков // Советская археология. – 1962. – № 3. – С. 3–25.
 2. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре / С.Н. Бибииков // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. – № 38. – С. 3–459.
 3. Бурдо Н.Б. К проблеме выделения культур в общности Триполье-Кукутень / Н.Б. Бурдо // Земледельцы и скотоводы древней Европы: проблемы, новые открытия, гипотезы. – К.; СПб, 2012. – С. 9–13.
 4. Дергачев В.А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья (к проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы) / В.А. Дергачев // Stratum plus. – 1999. – № 2. – С. 169–221.
 5. Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / В.А. Дергачев. – СПб: Нестор-История, 2007. – 488 с.
 6. Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – Киев: Наукова думка, 1989. – 224 с.
 7. Манзура И.В. Владеющие скипетрами / И. В. Манзура // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 237–295.
 8. Манзура И.В. Северное Причерноморье в энеолите и в начале бронзового века: ступени колонизации / И. В. Манзура // Stratum plus. – 2003. – № 2. – С. 63–85.
 9. Мовша Т.Г. К проблеме взаимодействия древних земледельцев трипольско кукутеньской общности с носителями культур понтийских степей / Т.Г. Мовша // Проблемы археологии Поднпрв'я. – 2000. – Вип. 3 – С. 29–53.

10. Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипольської культури / В.Ф. Петрунь // Енциклопедія трипольської цивілізації: у 2 т. / за ред. Л.М. Новохатько. – К., 2004. – Т. 1. – С. 199–218.
 11. Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье / Т.А. Попова. – СПб: Нестор-История, 2003. – 240 с.
 12. Рассмакин Ю.Я. Степи Причерномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств / Ю.Я. Рассмакин // Археологія. – 2004. – № 2. – С. 3–26.
 13. Скакун Н.Н. Новые данные о земледельческих орудиях эпохи энеолита в Юго-Восточной Европе / Н.Н. Скакун // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С. 295–307.
 14. Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы в эпоху энеолита (по мат. культуры Варна) / Н.Н. Скакун – СПб: Нестор-История, 2006. – 348 с.
 15. Сорокин В.Я. К проблеме культурных связей прекукутеньско-раннетрипольских племен с обществами культур Балкано-Дунайского региона / Я. Сорокин // Vestigii arheologice din Moldova. – 1997. – С. 138–154.
 16. Сорокин В. Я. Орудия труда и хозяйство трипольских племен (по мат. среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06 – археология / В.Я. Сорокин; АН СССР. – Л., 1987. – 23 с.
 17. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д.Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1973. – 171 с.
 18. Энговатова А.В. Кремневая индустрия Трипольской культуры (по мат. памятников Днестро-Днепровского междуречья): автореф. дис. ...

канд. ист. наук : 07.00.06 – археология / Энгватова А.В.; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1993. – 21 с.

19. Rassamakin Ju.J. Absolute chronology of Ukrainian Tripolian settlements / Ju.J. Rassamakin // *The Tripolye culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*. – 2012. – P. 19–69.

20. Rassamakin Ju.J. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit / Ju.J. Rassamakin // *Archaeologie in Eurasien*. – 2004. – Teil. 1 (17). – P. 3–234.

References

1. BIBIKOV S.N. (1962) Iz istorii kamennyh serpov na Yugo-vostoke Evropy. In: *Sovetskaya arheologiya*. 3, p. 3–25.

2. BIBIKOV S.N. (1953) Rannetripol'skoye poseleniye Luka-Vrublevchakaja na Dnestre. In: *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*. 38, p. 3-459.

3. BURDO N.B. (2012) K probleme vydeleniya kul'tur v obshhhnosti Tripol'e-Kukuten'. In: *Zemledelcy i skotovody drevnej Evropy: problemy, novye otkrytiya, gipotezy*. Kyiv – Sankt-Peterburg, p. 9–13.

4. DERGACHYOV V.A. (1999) Osobennosti kul'turno-istoricheskogo razvitiya Karpato-Podnestrov'ya (K probleme vzaimodeistviya drevnix obshhestv Srednej, Yugo-Vostochnoj i Vostochnoj Evropy). In: *Stratum plus*. 2, p. 169–221.

5. DERGACHYOV V.A. (2007) O skipetrax, o lozhadyax, o vojne. *Etyudy v zashhitu migracionnoi koncepcii M. Gimbutas*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.

6. ZBENOVICH V.G. (1989) *Rannij etap tripol'skoj kul'tury na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

7. MANZURA I.V. (2000) Vladeyushhiye skipetrami. In: *Stratum plus*. 2, p. 237–295.

8. MANZURA I.V. (2003) Severnoye Prichernomor'e v eneolite i v nachale bronzovogo veka: stupeni kolonizacii. In: *Stratum plus*. 2, p. 63–85.

9. MOVSHA T.G. (2000) K probleme vzaimodeistviya drevnix zemledelcev tripol'sko-kukutens'koj obshhhnosti s nositelyami kul'tur pontijskix stepej. In: *Problemy arheologii Podniprov'ya*. Dnepropetrovsk: DU, p. 29–53.

10. PETRUN' V.F. (2004) Vykorystannia mineralnoi syrovyny naselelenniam trypill'skoi kul'tury. In: L.M. Novokhatko ed. *Entsyklopediia trypill'skoi tsyvilizatsiyi*. Vol.1, p. 199–218.

11. POPOVA T.A. (2003) *Mnogoslojnoe poselenie Polivanov Yar. K evolucii tripol'skoi kul'tury v Srednem Podnestrov'e*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.

12. RASSAMAKIN Yu.Ya. (2004) Stepy Prychornomoria v konteksti rozvytku pershykh zemlerobskyykh suspilstv. In: *Arheolohiya*. 2, p. 3–26.

13. SKAKUN N.N. (2001-2002) Novye dannye o zemledel'cheskix orudiyax epoki eneolita v Yugo-Vostochnoj Evrope. In: *Stratum plus*. 2, p. 295–307.

14. SKAKUN N.N. (2006) *Orudiya truda i xozyaistvo drevnezemledel'cheskix plemyon Yugo-Vostochnoj Evropy v Epoxu eneolita (po materialam kul'tury Varna)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.

15. SOROKIN V.Ya. (1997) K probleme kul'turnykh svyazey prekuten'sko-rannetripol'skix plemyon s obshhestvami kul'tur Balkano-Dunajskogo regiona. In: *Vestigii arheologice din Moldova*. Kisheneu, p. 138–154.

16. SOROKIN V.Ya. (1987) *Orudiya truda i xozyaistvo tripol'skix plemyon (po materialam srednego Tripol'ya Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurech'ya)*. Abstract of unpublished thesis (PhD), Akademia Nauk SSSR.

17. TELEHIN D.Ya. (1973) *Seredniostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv: Naukova dumka.

18. JENGOVATOVA A.V. (1993) *Kremnevaya industriya Tripol'skoj kul'tury (po materialam pamiatnikov Dnestro-Dneprovskogo mezhdurech'ya)*. Abstract of unpublished thesis (PhD), Moskovskii Hosudarstvennyi Universitet im. M.V. Lomonosova.

19. RASSAMAKIN Ju.J. (2012) Absolute chronology of Ukrainian Tripolian settlements. In: *The Tripolye culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*. Oxford Books, p. 19–69.

20. RASSAMAKIN Ju.J. (2004) Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. In: *Archaeologie in Eurasien*. 17 (1), p. 3–234.

Надійшла до редколегії 18.04.17

I. Radomski, Ph.D. student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FLINT IMPLEMENTS OF THE TRYPILLIA CULTURE B/I PERIOD FROM THE RIVER DNISTER

The paper is devoted to the analysis of the flint industry and functional products of phase B/I Trypillian settlements in the Middle Dniester region. The results are compared to the flint production of the previous period of Trypillia A/II-A/III from the same region. The difference between the techniques of two consecutive periods is characterized by the increased width of blade blanks and complete rejection of the microlith points/microburin technique. The technique of biface manufacture (triangular arrowhead) used on flake blanks instead. Two types of inset to sickles that replaced one type inset of early Trypillia are distinguished. These features can be identified as the transition signs to the Trypillia B/I period (for the Middle Dniester region). Considering the significant difference between the two technologies of consecutive period of culture (early and the beginning of the middle) the question of the new techniques origin is raised. For the purpose of this problem the materials of neighboring cultures (of the region between Carpathians and Dniester, and steppe cultures of Ukraine), which is synchronous with periods Trypillia A/III-B/I, are used. As a result of the close contacts at the appointed time, between Trypillia culture and Gumelnita-Karanovo VI-Varna and Bolgrad-Alden cultures, adopting of the new techniques is seen not from the steppe cultures (contacts with which were unimportant), but from cultures of the Balkan-Danube-region.

Keywords: Trypillia culture, knapping technology, influence, Gumelnita-Karanovo VI-Varna, Bolgrad-Alden.

УДК 94(519)930.24

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.16>

V. Rubel, Doctor of History, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PROBLEM OF CHRONOLOGICAL AND GEOGRAPHICAL AUTHENTICITY OF "ANCIENT WRITINGS OF HWAN BEING" HWANDAN GOGI (桓檀古記)

The semi-mythical chronology of the "Hwan-guk epoch" accepted in the Korean historiography causes reasonable doubts. The "Ancient Writings of Hwan Being" Hwandan Gogi (桓檀古記) determine the time of appearance of the first proto-Korean Hwan-guk State as "very old" with existence duration of 3301 years. Within those terms, the consecutive board of seven supreme Hwan-guk's leaders was mentioned. Those leaders got an official title "hwan-in" (桓因 / 桓仁) that means "the attendant of the god". Differently, every hwan-in should have kept the throne approximately for 470 years. It is clear that such dating should not be taken for granted, but is it necessary to reject it completely? Probably, the problem is what should be counted as "year". Our calendar operates with the concept of "solar" year of 365/366 days. However, ancient people had their own notion of calendar cyclicity. Quite often "the lunar cycle" between the nearest full moons was a base element of early calendars. It consisted of four seven-day weeks or 28 days. It means that if accept not solar but lunar "year" as a base system of calendar cyclicity, the knowledge of the Hwandan Gogi is quite representative. Thus the duration of existence of the Hwan-guk State can be determined with 250 years approximately, which may include all the seven reigns of "hwan-ins", mentioned in the source (approximately 35 years for each reign).

Key words: Ancient Korea, Hwandan Gogi, Hwan-guk State, chronology, solar year, lunar cycle.

Classical historiography of all people of the Far East has got one feature with its own long history. This is the question of a widespread tradition among local historians of making national history as old as it is possible on any opportunity in every possible way to add authority to their own civilization roots. In canons of traditional political idea the greater antiquity of an origin has always been a priority

parameter of level of the state status in the East – unlike the modern West where the superiority is given to such parameters as gross national product and gross national product per capita, the technology development level, military or raw potential, and other more materialized categories. Classical Korean historiography is not an exception of this rule. It has always tried not to lag behind the immemo-

rial rival neighbors – China and Japan – in terms of chronology of civilization and state. At times this tradition even was beyond common sense in such aspiration. A vivid example is an official version of dating occurrence and duration of existence of the very first "political" formation of Korea – "Hwan State" *Hwan-guk* (桓國).

The founder of this "state" is considered to be "divine" people *Hwan* (桓), which origin is basis of political consciousness of the Korean nation for modern Korean ethnological science. Being a question of first steps in history of any people, there is a very few data in about essence and its ethnogenesis and concrete peripheries in hands of researchers. Besides, as a rule, this information is not only the extremely scrappy, but also specifically presented – in form of myths, legends and is historized enough, but extremely inconcrete with facts in legends. It makes source study analysis extremely difficult. However, such sources should be worked with, as in them only we can gather those particles of concrete knowledge about the essence of events of the past which can be illustrated, materially confirmed or denied, but can't be replaced in any way by the archeology, which is dumb on its subject essence. At the same time, the existence of such quasihistorical traditions represents the original base of political consciousness of the Korean nation and this is the reason of necessity of studying this stage of ancient Korean past in its traditional and historiographic interpretation. Though the traditional historiography of Korea carried the beginnings of national history of proto-Korean nation Hwan to such ancient times that even most "courageous" ones in their patriotic feelings modern Korean researchers are not ready to believe provided chronology, but none of them dares to deny it unequivocally. They are limited only by verification of the certainty that it is rather "mythologized" and consequently is not absolute true in last instance. Let's try to understand the heart of the problem...

The main thing and in fact the unique written narrative source, which contains the description of history of "the state of divine people" *Hwan-guk*, is a compilative collection of classical Korean myths *Hwandan Gogi* (환단고기 / 桓檀古記) – "Ancient Writings of Hwan Being".

The origin of this historical document still causes serious censures among orthodox supporters of "absolute source study cleanliness" of each text provided into a scientific turnover, but it is unlikely to be denied completely. That is why even bearing in mind that the authenticity and reliability of *Hwandan Gogi* continues to cause many fair censures, it is already impossible to study the roots of Korean ethnogenesis not using the data contained in "Ancient Writings of Hwan Being". But the history of occurrence of the marked assembly is really unclear enough.

According to the official version, *Hwandan Gogi* is a result of titanic work of famous Korean regional specialist, ethnographer and philologist Yi Gi (이기 / 李沂: 1848-1909), who devoted all his life to collecting, fixing and, as a result, preserving the most ancient Korean myths and legends. He tried to discover their maintenance in snatches of ancient manuscripts and used oral informants' knowledge. It is not a secret that in many families until now generations transfer by word of mouth various historical legends. That is why, whether considering the authority and exclusive conscientiousness of Yi Gi as a researcher, such method of accumulation of knowledge of the past is not reprehensible. Unfortunately, Yi Gi didn't have enough time to finish such important work by his own editions as he died and did not finish editorial processing of this invaluable material. After Yi Gi's death the whole galaxy of his followers-enthusiasts (Hong Beomdo (홍범도 / 洪範圖: 1868–1943),

O Dongjin (오동진 / 吳東振: 1889–1930), etc.) engaged in a problem of its preparation for publication. Their work was organized by another famous Korean researcher Gye Yeonsu (계연수 / 桂延壽: ?-1920). Titanic work on codification and editing the data of such sprayed material into the assembly of logically built and textually coordinated myths and legends was completed by their diligence in 1911 [5, c. 21]. Then the book being ready to publish has received, at last, the official name *Hwandan Gogi* [6, c. 28]. However, skeptical attitude of the majority of scientists of that time to a delicate problem of authenticity and reliability of the presented compilation postponed its publication for a long time. The loss of the state sovereignty by Korea, Japanese colonization, then World War II and Korean wars especially made a problem on the edition of "Ancient Writings of Hwan Being" not actual. In a word, the manuscript ready to be published was buried for a long time in archives and during several decades nobody remembered about it. Only in 1975 another researcher-enthusiast Yi Yulib (이유립 / 李裕立: 1907-1986) extended it again from nonexistence and dared to enter it into a scientific turnover. After four years of editorial completion he managed to publish the text *Hwandan Gogi* in 1979 both in its protogenic hieroglyphic variant [9] and in a transcription of the Korean alphabetic letter *Hangeul* [8]. Its partial translation into English language is also available on the Internet [3].

Now the full text of *Hwandan Gogi* in its original execution is situated on the Internet that finally removes any obstacles in a way of its scientific usage [7].

From five books of *Hwandan Gogi* histories of the state *Hwan-guk* the first, the second and the fifth sections of this assembly are partially devoted, namely:

1. "The First Scroll of Records of Three Sacred" *Samsongi: Sangpyeon* (三聖記. 上篇);
2. "The Second Scroll of Records of Three Sacred" *Samsongi: Hapyeon* (三聖記. 下篇);
3. Rather concisely: "Written Down by Brush History of Taebaeg" *Taebaeg Ilsa* (太白逸史).

In them, Hwan-guk was described as a kind of confederation of twelve half-autonomous proto-Korean tribes led by a dynasty of tribal lords, which got a proud title *dan-in* (檀仁) or *hwang-in* (桓因 / 桓仁) that can be literally translated as "servant of God" and figuratively can be interpreted as "major priest". Each tribe of confederation Hwan-guk used its solid autonomy that is confirmed by their official titles, which as well as the general name of the union, necessarily had the word *kuk* / *guk* (國) meaning in a hieroglyphic writing the concept of "state", "power" and "people". On the other hand, the presence of common for all those tribes of the consolidating name Hwan testifies to formation in the environment of "divine people" elements uniting proto-politic self-perception and quasiethnic consciousnesses. It allows to consider the "divine people" *Hwan* to be particular proto-Korean generality. Then, accordingly, the well-reasoned ethnopolitical evolution of the modern Korean nation began.

According to the source, the leader named Anpagyeon (안바堅) is a founder of *Hwan-guk*, state which is considered in *Hwandan Gogi* to be the first to receive honour to appropriate and honorable title *hwanyin* and in such status he started to correct 12-th related tribes of "divine people". The official title of common Hwan-guk leader means a high degree of probability that its authority had, first of all, sacral character with distinct features of theocracy. Such system of consolidation of imperious institutes is widespread enough at the early stages of political consolidation of the majority of people of our planet. That is why such assumption does not look proless at all.

The sun was considered to be the natural embodiment of god Hwan, which cult was headed by Anpayeon. Probably the solar god Hwan headed also a pantheon of Hwan-guk inhabitants of heaven, though unequivocal certificates on this are not present in the source. Anphagyon's personality was considered to be an alive embodiment of the solar god (probably, even, it was esteemed as his son) and, having come down to the ground, "lived a long and happy life as he was very vigorous". An ancestral home of "divine people", where Anphagyon went down directly from heavens and started to reign over tribes Hwan, "Ancient Writings of Hwan Being" maintains the mysterious country Sabaeglyeog (斯白力), which the majority of researchers identify as Siberia, based on the given topographical identification on some phonetic similarity of names *Sabaeglyeog* and *Siberia*. *Hwandan Gogi* also consider Anphagyon to be original cultural demiurge, whose merits are not only the fact of association of sprayed in the past proto-Korean tribes by ideas of praying for the sun, but also distribution of useful knowledge among them.

For example, Anphagyon, according to *Hwandan Gogi*, has taught the citizens-fellow tribesmen "to obtain fire and to cook food". As consequence, according to the document, wars for power never "happened in the state Hwan-guk. All people persistently worked, and nobody shivered of cold" [三聖記. 上篇]. It must have been the pure "Golden Age" of human history...

The ambiguous estimation is given by scientists to geographical data *Hwandan Gogi*. According to "Ancient writings of Hwan being", the power of Hwan-guk covered huge territories, that stretched for 50 thousand *lee* (里) from the north to the south and for 20 thousand *lee* from the west to the east [三聖記. 下篇]. Even considering, on a minimum, that the ancient Chinese measure of length *lee* makes a little bit less than 400 meters, it means, that possession of Hwan-guk, officially declared in the source, should have had an extent from the north to the south – almost 20 thousand in km, and from the east to the west – almost 8 thousand in km. Differently, if believe *Hwandan Gogi*, the general extent of Hwan-guk possessions will turn out to exceed for 150 million square km, that, certainly, cannot be the truth in any way. Even because it exceeds the area of all Euroasian continents three times. But the consideration of the beginning of Korean ethnogenesis to be identified territorially far outside Korean peninsula proves to be true by numerous archeologic and philological evidences. Once again it confirms the value of *Hwandan Gogi* as a source, as well as the information on realities of economic, technological, and social development of the proto-Korean, which also has got partial acknowledgement after archeological excavations. In fact, even under the conditions, when the most ancient certificates of human presence in the Korean peninsula originate to the days of paleolith, it is rather hard to identify the remains of Archaic Homo sapiens, Homo sapiens neanderthalensis, Homo erectus and early neoanthropes, a kind of Homo sapiens as ancestors of modern Koreans. Even proportions of body, forms of jaws and cranium of all those mineral individuals of times of a paleolith and mesolith have got too many differences compared to anthropological parameters of classical mongoloids.

The most ancient certificates of mongoloid people in Korea are dated already by an epoch of neolith and consequently it is quite logical to admit that in *Hwandan Gogi* the original reflection of event was found referring to the times not earlier than new Stone Age. Fortunately, the ceramics, which appeared in neolith as well, provides the best material for proto-ethnic and cultural identification of "mute" artefacts of a preliterate epoch by the variety of forms, technological, color, and decorating features. This material allows recon-

structing in general the basic stages of proto-ethnic history of the Korean peninsula in neolith, which will strategically be a coordinated image with text certificates of *Hwandan Gogi*.

The most ancient inhabitants of early neolithic Korea (VI–IV millenniums BC) were manufacturers of the ceramic vessels decorated by an original pattern in style of "fish skeletons". Those people lived hunting, fishing, and intensive collecting [3, p. 6], and concerning anthropological parameters had a lot in common with inhabitants of South-East Asia, that belongs to Austronesian (Polynesian) racial type, probably even with impregnations of Australoid (Papuan). In the middle of the Neolithic Age (III millennium BC), bearers of edge ceramics came to Korea from the north (that is somewhere from Siberia – let's remember mysterious "country Sabaeglyeog" in *Hwandan Gogi*) and anthropologically they were mongoloids, but of Paleoasian (Eskimo) type. At last, in the end of neolith (II millennium BC), there was one more wave of immigrants from the north to the peninsula. They were original representatives of Eastern-Asian racial type of Mongoloid race. According to archeology, they brought with themselves a standard of farming, such as millet, and art of smooth or decorated by a convex pattern ceramics. Thus, from linguistic point of view, those newcomers of the last wave belonged to proto-tungus, spoke any language (or languages?) of the Altay linguistic family that is proved to be true by presence in deep layers of modern Korean language of almost two hundred Altay radical lexical conformities [1, c. 17]. Besides, the ancestral homeland of prototungus is identified geographically and precisely enough with Eastern Siberia [2, c. 525], that quite logically complies with *Hwandan Gogi* on the ancestral homeland of Hwan in the area of the mysterious ground Sabaeglyeog (Siberia?). The grandness of territories controlled by the Hwan people may be perfectly coordinated with the materials of philological and archeological researches mentioned above of the beginning of protoethnic consolidations of Korean people on truly boundless (in perception of peninsular Koreans clamped by the seas in the subsequent epochs) open spaces of southern suburb of Eastern Siberia, Northeast China, Manchuria, Russian Primorskiy Krai, and actually the Korean peninsula.

The military-administrative centre of the Hwan-guk, according to *Hwandan Gogi* certificate, was in area of sacred mountain *Panalyu* (波奈留), near which the rate of Hwanins was placed and which is identified by modern researchers as the mountain Wanda (完达) located in the Chinese province *Hēilóngjiāng* (黑龍江). From this mountain the sovereigns operated a dozen related Hwan tribes by means of specific "five ministers" government they created [三聖記. 上篇]. However, under conditions of such ethnic and geographical configuration, Hwan constantly felt pressure from numerically prevailing proto-Chinese and some other proto-Altai tribes. Consequently, Hwan were forced to concede controlled territories gradually to stronger neighbors and that became the essence of events in political history of Hwan-guk State. Eventually, the proto-Koreans were squeezed out from Manchuria and Primorskiy Krai, their northern relatives disappeared (from them the separate branch of tungus-manchurian ethnoses originates – most known of them became subsequently people of actually Tungus and actually Manchurians) and there was only the Korean peninsula under the control of actually "divine people" and sun prayers (and not the whole, but only its northern and partially central parts). Sad results of the Hwanin dynasty in any way did not contribute to growth of their popularity that is also clearly fixed in *Hwandan Gogi*. So, having lost the capital area on *Panalyu* mountain, the last representatives of Hwan-guk leaders Jiwili (智爲利) were forced to transfer the political

and religious center to the area of Taebaeg (太白) mountain, identified with present North-Korean mountain Baegdu (白頭). Chiviri quickly lost the rests of its former sacral authority, without which keeping imperious domination in the society of Neolithic Age was useless. However, he, clinging to the rests of sacralness, tried to overpersuade fellow tribesmen in every possible way that after defeats, the Taebaeg Mountain became "more successful place for people management" [三聖記. 上篇]. However, all those admonitions influenced Hwan's moods only a little. The natural result of the system authority crisis was a crash of both "Solar" dynasty and Hwan-guk "statehood", which also was presented in detail in "Ancient Writings of Hwan Being".

Turning point in a political regrouping became a plot of "five ministers", which was the government, which, considering moods of fellow tribesmen, frankly "handed over" the lost governor. According to the description of *Hwandan Gogi*, as a result of the plot and joint armed appearance of "five ministers", the last hwang-in was deprived of authority (the source kept silence of Chiviri's further destiny, so, he unlikely stayed alive). The leader Geobalhwang (居發桓) became the new head of tribes alliance. He was believed to "harmonize Heaven and Earth" and was described in *Hwandan Gogi* as the one who was literally "forced to rule the country [hwan]" by "five ministers". The leader Geobalhwang was "brave and wise enough, and according to the will of Heaven he came to make the world better" [三聖記. 上篇] and was selected as the new chapter of the breeding union. The new capital of Hwan tribe union was "God's town" – Sinsi (神市), which was founded at the Baegdu mountain and became a new symbol of new power. Thus, the first proto-Korean "state" Hwan-guk was changed with early Korean chiefdom Baedal-gug (倍達國), which was headed by a new dynasty with not less luxuriant title "hwan-ung" (桓雄), "divine (heavenly) hero (husband)".

Let's pay attention to actual chronology, or more exactly to duration Hwan-guk state's existence. *Hwandan Gogi* mentioned that "Hwan State" was founded "long ago" and existed during truly fantastic period of time – 3301 years or even probably 63182 years (三千三百一年或云六萬三千一百八十二年未知孰是) [聖紀全下篇]. As consequence, in the modern Korean historiography many researchers, having dared to reject unequivocally the second too fantastic figure of 63182 years, surprisingly "accepted" dating of 3301 years. As a result, some scientific editions (for example, the Internet variant of *Hwandan Gogi*, the link №3) date the existence of the Hwan-guk State within the limits of 7198-3898 BC [3]. At first sight, such time framework of Hwan-guk's existence looks not less fantastic than geography in *Hwandan Gogi*. But, I'm convinced that categorical conclusions should not be too quick...

The matter is that there was a place just for seven supreme *hwang-ins* for such extremely long period of time in the text of a source: Anpagueon (安巴堅), Hyeogseo (赫胥), Gosili (古是利), Juuyang (朱于襄), Seogjeim (釋提任), Gueulli (邱乙利), and Jjiwili (智爲利). Accordingly, the periods of their reign are too unreal – more than 470 years are necessary for each of them. However, should we be surprised by such unreal numbers? I shall remind that in Bible the first inhabitants of the Earth have "super-Caucasian" longevity: God gave Adam 930 years of life, his third son Seth lived for 912 years according to the Sacred Letter, the Sif's son Enos – 905 years and the absolute champion is Methuselah, Adam's descendant in the seventh generation, which according to the fifth Bible Book of Life lived for 960 years. The question is what the ancient meant by the term "year". If not to perceive the text of Bible

too literally, it is quite admissible to accept that point of view, that they understood the "years of life" not as cycles of the full circulation of the Sun in the sky (by duration of 365 days and six hours and some seconds), but the periods of full lunar cycle between full moons which, as is generally known, consist of four 7-day's weeks – differently of 28 days. It means, that Methuselah's 960 "years" are equaled, actually, with 73-rd real calendar years. In order to recalculate it, we should multiply 960 by 28 and we will get the quantity of real and not mythical days – 26880. Onwards, in order to get real "solar" years this sum should be divided by 365,25 days and we will get the final age of Methuselah's life, approximately 73 years. This method also allows to define that Adam's 930 "years" have a longevity of 71 years and Seth's 912 "years" aren't even 70, etc.

The offered system of converting "mythical" years into real ones seems to be logical enough and convincing (at least, it is close to be true). That is why it can be used when analyzing *Hwandan Gogi*. It means that actually Hwan-guk State existed not for 3301 years, and hardly more than for two centuries and a half, and its seven "emperors" reigned quite decently in a sensible point of view in quantity of real years – for 36 years for each one on the average. In such foreshortening data of *Hwandan Gogi*, it looks not so fantastic, that is why it is quite worthy, though as it is fairly mentioned in the source, "the exact chronology of the reigns of Hwan-guk governors is unknown" [三聖記. 上篇].

One more variant of chronological specification of Hwan-guk in the past is also possible. Let's recollect 63182 "possible" years specified in the source. I shall remind, that the full cycle of the circulation of the Sun in the sky is called a year and here are the variants of different possible interpretation of the "year" concept. In fact, from "birth" to "death", many early civilizations understood that the full cycle of the circulation of the sun is not a year actually, but also a day, during which the sun completes a cycle turnover in the sky. If to accept such variant of interpretation of the concept of "year" duration Hwan-guk's existence, it looks also less: 63182 "annual" days divided into 365,25 days (a year cycle of days), and we get just 175 years that is even more essentially defended from noncritically apprehended chronological "gigantomania" of *Hwandan Gogi*.

As a conclusion, the offered variants of real chronology definition of early Korean history allow to reconsider essentially scientific approaches to the frameworks of existence of Hwan-guk State presented in *Hwandan Gogi*, which is obviously fantastic. The presented technique allows not only to deny the chronology as unacceptable for serious researchers of the existence of Hwan-guk in parameters of 7198-3898 years BC, but also to see in the assembly "Ancient writings of Hwan being" the certain rational source of informational reliability, which is always present at the legendary and mythological versions of ancient history kept by national memory. As to absolute chronology of Hwan-guk history, this problem demands further specification as the chronology of some most ancient subsequent early Korean political formations require corresponding updating for this purpose as well – Baedal (倍達), Joseon (朝鮮) and Buyeo (夫餘).

Список використаних джерел

1. Курбанов С.О. Курс лекций по истории Кореи с древности до конца XX в. / С.О. Курбанов. – СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 626 с.
2. Туголуков В.А. Эвенки // Народы мира: историко-этнографический справочник / гл. ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – С. 525–526.
3. Handan Gogi [Electronic source]. – Access mode: [http://kyungmyung.blogspot.com/search/label/korean history](http://kyungmyung.blogspot.com/search/label/korean%20history). – Дата звернення 26.05.2017.
4. Nahm A.C. Introduction to Korean History and Culture/ A.C. Nahm. – Elizabeth, NJ; Seoul: Hollym, 2007. – 391 p.

5. 이덕일, 이희근. 우리역사사수수계끼. – 서울: 김영사. 2004. – 볼륨 3: 우리역사를바꿀19가지와진실. – 276 페이지 [Лі Док'іль, Лі Хігун. Загадки вітчизняної історії. – Сеул: Кім'йонса, 2004. – Т. 3. 19 джерел, що змінюють історію. – 276 с.]
6. 鄭淵奎. 언어 속에 투영된 한민족의 고대사. – 서울: 한국 문화사, 2002. – 339 페이지 [Чон Йон'ю. Мовні проєкції давньокорейської історії. – Сеул: Хангук мінхваса, 2002. – 339 с.]
7. 檀檀古記 [Хвандан Коґі: Давні записи про буття Хван] [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zh.wikisource.org/wiki/檀檀古記>. – Дата звернення 26.05.2017.
8. 환단고기 / 桂延壽, 李民樹 (계연수, 임승국). – 서울: 정신세계사, 1986. – 418 페이지. [Хвандан Коґі: Давні записи про буття Хван / ред. Ке Йонсу, Лі Мінсу. – Сеул: Чонсін сег'еса, 1986. – 418 с.]
9. 檀檀古記 / 桂延壽, 李民樹. – 서울: 정신 세계사, 1991. – 419 페이지 [Хвандан Коґі: Давні записи про буття Хван / ред. Ке Йонсу, Лі Мінсу. – Сеул: Чонсін сег'еса, 1991. – 419 с.]

References

1. KURBANOV S.O. (2002). *Kurs lekcij po istorii Korei s drevnosti do konca XX v. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta.*

2. TUGOLUKOV V.A. (1988). Evenki. In: *Narody mira: istoriko-etnograficheskiy spravocnik* / Gl. red. YU.V. BROMLEY. Moskva: Sov. entsiklopediya, p. 525–526.
3. Handan Gogi (2017). [Online] Available from: [http://kyungmyung.blogspot.com/search/label/korean history](http://kyungmyung.blogspot.com/search/label/korean%20history). – [Accessed: May 26 2017].
4. NAHM A.C. (2007). *Introduction to Korean History and Culture*. Elizabeth, NJ; Seoul: Hollym.
5. 이덕일, 이희근 (2004). 우리역사사수수계끼. 서울: 김영사. 2004. 볼륨 3: 우리역사를바꿀19가지와진실. [YI DEOG-IL, YI HUIGEUN (2004). Uli yeogsai susukkekki. Seoul: Gim-yeongsa. Bollyum 3. Uli yeogsa leulbakku 19 ga jwa jinsil].
6. 鄭淵奎 (2002). 언어 속에 투영된 한민족의 고대사. – 서울: 한국 문화사, 2002. [JEONG YEONGYU (2002). Eon-eo sog-e tuyeongdoen hanminjog-ui godaesa. Seoul: Hangug munhwasa].
7. 檀檀古記 (2017). [Hwandan Gogij]. [Online] Available from: <https://zh.wikisource.org/wiki/檀檀古記>. [Accessed: May 26 2017].
8. 환단고기 (1986). / 桂延壽, 李民樹 (계연수, 임승국). 서울: 정신세계사 [Hwandan Gogi (1986) / GYE YEONSU, YI MINSU. Seoul: Jeongsin segyesa].
9. 檀檀古記 (1991). / 桂延壽, 李民樹. 서울: 정신 세계사 [Hwandan Gogi (1991) / GYE YEONSU, YI MINSU. Seoul: Jeongsin segyesa].

Надійшла до редколегії 29.05.17

В. Рубель, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДО ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЧНОЇ І ГЕОГРАФІЧНОЇ ДОСТОВІРНОСТІ "ДАВНІХ ЗАПИСІВ ПРО БУТТЯ ХВАН" ХВАНДАН КОґІ (檀檀古記)

Прийнята в корейській історіографії напієміфічна хронологія існування протокорейської "держави Хван" Хван-гук (桓國) викликає справедливі сумніви. Доступне дослідникам джерело Хвандан коґі (檀檀古記) визначає час появи зазначеної "держави" як "дуже давно", а тривалість її існування – упродовж 3301 р. І на такий гігантський період часу, за даними Хвандан коґі, припадає послідовне правління лише семи верховних хвангукських вождів, що мали офіційний титул "служитель бога" хван-ін (桓因 / 桓仁). Це означає, що тривалість перебування на престолі кожного з них мала становити понад 470 років. Сприймати таке датування всерйоз не варто, та чи варто його цілковито відкидати? Можливо, проблема полягає в тому, що вважати "роком". Наш календар оперує поняттям "сонячного" року із 365/366 днів, проте в людей минулого могли існувати інші уявлення про календарну циклічність, і її базовим елементом нерідко виступав "місячний цикл" між найближчими повними місяцями, що складається із чотирьох семиденних тижнів і нараховує 28 днів. Таким чином, якщо узяти за базу систему календарної циклічності не сонячний, а саме місячний "рік", повідомлення Хвандан коґі стають цілком репрезентативними. Тоді тривалість існування "держави" Хван-гук можна приблизно визначити у 250 років, на яких цілком комфортно розміщуються усі сім правлінь відомих за джерелом хван-інів (приблизно по 35 років на кожне царювання).

Ключові слова: Давня Корея, Хвандан коґі, держава Хван-гук, хронологія, сонячний рік, місячний цикл.

УДК 94(100):32:929 Т. Моммзен

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.17>

В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"... ICH MEINE, MIT DEM BESTEN WAS IN MIR IST, BIN ICH STETS EIN ANIMAL POLITICUM GEWESEN UND WÜNSCHTE EIN BÜRGER ZU SEIN": ІСТОРИК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СВОЄЇ КРАЇНИ

Розглянуто роль історика у формулюванні "відповідей", які надаються сучасним йому суспільством на дражливі "виклики" доби. "Правда фактів" і можливі їх інтерпретації позначають проблематизуюче поле, у якому й розгортається діяльність професійного історика.

Це з особливою чіткістю проступає в німецькій історіографії XIX ст., із характерним для неї залученням учених у суспільно-політичне життя Німеччини, що була тоді на шляху до об'єднання. Апеляція до історичного досвіду взагалі й особливо до античної цивілізаційної спадщини мала на меті додати аргументів у політичних дебатах та навіть революційній боротьбі, що розгорталася на той час.

Одним із найяскравіших прикладів такої апеляції є "Римська історія" Теодора Моммзена – праця, на визнання значущості якої Нобелівський комітет удостоїв її автора звання лауреата.

Ключові слова: Теодор Моммзен, Gelehrtenpolitiker, garrison of distinguished historians, Römische Geschichte.

Проблематика цієї статті була сформульована в межах розробки науково-дослідної теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка "Суспільство давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина" (державний реєстраційний номер 0116U007146), на вшанування пам'яті Теодора Моммзена й обумовлена питаннями, що постають перед істориком нової, та й новітньої, доби.

На догоду історичному позитивізму – з його любов'ю до факту, буквально до фактографічності; на догоду також упередженням XX і XXI ст. – з їх нелюбов'ю до узагальнень, генералізацій, відшукування законів і законі-

рностей, значна частина істориків (і то з найкращих) намагається свідомо уникнути актуалізації історичних досліджень, проведення історичних паралелей, модернізації або ж, краще б сказати, осучаснення минулого – з одного боку, й уподібнення сучасності парадигмам сивої давнини – з іншого [див. дет.: 11, с. 48; 10, с. 11–12; 9, с. 8].

Зі знаменитого визначення Цицероном історії як учительки життя, світла істини і т. д. [*Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis* – "Історія ж – то свідок часів, світло істини, життя пам'яті, учителька життя, вісниця старовини": *Cic. De Oratore*, II, 9, 36] залишається ледве *lux veritatis*, світло істини. У пошуках цієї ось правди факту,

історичної правди, а чи то історичної істини, історик максимально абстрагується від сучасних йому подій, від "суворої правди життя"; життя – з його, часто, грубістю, жорстокістю, з його пропахлюю потом і кров'ю дійсністю. Тут, у реальному житті і вершиться реальна історія, яку будуть досліджувати, абстрагуючись, а чи намагаючись абстрагуватися, від своєї-їхньої сучасності все нові й нові, прийдешні покоління істориків.

І так повторюватиметься знову і знову. Щоправда, тільки для частини істориків. Певна ж їх частина бачитиме в історії "учительку життя", дзеркало, в яке сьогодні вдивляється у спробі розгледіти туманні абриса незрілих ще, незавершених, а отже і не звершених до кінця, подій і явищ, вгадати потаємні, а насправді – справжні, правдиві мрії, наміри і цілі політичних особистостей: героїв сьогоднішнього, його протагоністів; а чи й гробарів [пор.: 11, с. 52].

А ще інші, розуміючи прикінцеву сутність процесів, які розгортаються на їхніх очах, гадаючи, що досягли вони логічний хід історії, і собі прилучаються до цього ходу – аби не залишитися на узбіччі історії, аби не стати аутсайдерами в цьому житті; а чи сприяти історичному поступу, залучитися до нього максимально, органічно. Це тип історика-прагматика, історика-практика, історика-політика. Для нього історія – це не якась собі "наука для науки", а керівництво до дії, компас у розбуханій стихії життя. З таких-ось істориків і дійсно вийдуть реформатори і революціонери – подібно до М. Драгоманова, а чи консерватори й охранителі – подібно до його старшого сучасника, графа Уварова. Не залежно від політичної позиції, від реальних а чи позірних намірів, вони будуть де-факто слідувати максимі Аристотеля, для якого людина має, зрештою, бути істотою політичною – *πολιτικὸν ζῷον* (Aristot. Pol. 1.1253a2-3), *animal politicum*, як то вживано в латиномовній традиції (аж до Томи Аквінського включно).

Таким, імовірно, був і Теодор Моммзен, двохсотліття якого ми вшануємо цього року. Постійно рефлексуючи, мислячи самого себе в контексті доби, він у клаузулі до власного Заповіту ("Testamentsklausel") від 2 вересня 1899 р. зауважить: "Політичного становища і політичного впливу я ніколи не мав і ніколи їх не прагнув; але у своїй глибинній сутності, і, мені здається, усім найкращим, що в мені є, я завжди був *animal politicum* і прагнув бути громадянином" ("Politische Stellung und politischen Einfluß habe ich nie gehabt und nie erstrebt; aber in meinem innersten Wesen, und ich meine, mit dem Besten was in mir ist, bin ich stets ein *animal politicum* gewesen und wünschte ein Bürger zu sein") [43, с. 218–219; 42, IV, с. 77; про інші публікації див.: 33, с. 321 прим. 2; пор.: 15, с. 89, с. 91–92].

На цій ось клаузулі згаданого Заповіту ґрунтуватимуть свої висновки щодо самовідчуття Моммзена як *animal politicum* численні дослідники пізніших часів [див.: 43, 33 та 38, с. 327 наст., з основною літературою]. Її враховуватимуть при написанні його біографій: фундаментальної – Л. Вікерт [42], і блискучої – С. Ребеніх [40]. Її заперечуватиме більшість із родичів і нащадків ученого, серед яких і його онук, відомий німецький історик ХХ ст., Вільгельм Моммзен [див.: 33, с. 321, прим. 2]. Очевидний же факт (а таким "фактом" є чи не все свідоме життя вченого): умонастрій, політичне самовідчуття (і самопочуття) Моммзена були цілком співзвучними цій заяві. Історичні студії, на його погляд, мають виходити з потреб сьогоднішнього, служити "політичній педагогіці" (Geschichtsforschung habe von der Gegenwart auszugehen und der politischen Pädagogik zu dienen) [15, с. 89; точніше див.: 42, IV, с. 239; 33, с. 354, с. 354 прим. 133; 31, с. 8].

Особисто для Моммзена завдання цієї педагогіки були сформульовані ще в його юнацьких віршах. Написані за часів навчання в Кільському університеті (1838–1843), вони прокламують боротьбу за об'єднання Німеччини не довкола двоголового австрійського орла, що дивиться водночас і вперед, і назад. Візія політичного майбутнього Німеччини для Моммзена-бурша, Моммзена, що належав до Кільського буршеншафту "Тевтонія", полягала в об'єднанні німецької нації під чорним орлом Пруссії; і під чорно-червоно-золотим стягом – тодішнім символом студентського і демократичного руху в роз'єднаних німецьких землях [пор.: 16, с. 1–2; пор.: 15, с. 89–91].

Зауважимо принагідно, що студентський рух, студентські братства, буршеншафти стали ліберальними осередками руху за об'єднання [див. 2 і 3 томи "Історії німецького буршеншафту" за авторства Георга Геера: 23, 24]. До цих братств належала, через них пройшла ледь не вся інтелектуальна і політична еліта тогочасної Німеччини. У них (у т. ч.) викристалізувалася ідея побудови потужної німецької держави, що об'єднала би роз'єдану доти німецьку націю.

У них, буршеншафтах, сформувався тип історика, зануреного в самий вихор політичної боротьби, суспільного життя свого народу, – типу, який Ф. Мейнеке ще в 1922 р. визначив як "Gelehrtenpolitiker" [34, с. 248–283; пор.: 25, с. 84–85; 12, с. 279–292].

"Гарнізон видатних істориків" (garrison of distinguished historians) цього типу, – за висловом, зробленим лордом Актоном у вже далекому 1888 р. [32, с. 378], – значною мірою виховав німецьку націю, створив атмосферу поклоніння ідеям державної могутності, німецького експансіонізму. До цього "гарнізону" англійський протагоніст ідей лібералізму зараховує фактично всіх найзначніших німецьких істориків ХІХ ст. – Генріха фон Зібеля, Йогана Густава Дройзена, Максиміліана Дункера і, зрештою, Генріха фон Трейчке... [22, с. 204].

Усі вони поєднували історичні студії з публіцистикою, з "Gelehrtenpolitik"; усі вони були активними учасниками суспільно-політичних процесів, а Дункера за його належність до буршеншафту "Маркоманія" навіть засудили до семи років ув'язнення (відсидів, щоправда, лише півроку, після чого успішно пройшов габілітацію, але й продовжував політичну діяльність).

Традиційно серед професорів, яких слухав Моммзен-студент у Кільському університеті, називають активних учасників буршеншафтів – згадуваних уже Зібеля і Дройзена, а також і Георга Вайця – учня Леопольда фон Ранке, активного учасника, а згодом і директора проекту Monumenta Germaniae Historica (MGH). Принагідно зазначимо, що в межах MGH Моммзен (теж, звичайно, згодом) буде задіяний у серії Auctores antiquissimi [20, с. 227].

З-поміж згаданих особистостей особливо був задіяний у суспільно-політичних процесах сучасної йому Німеччини Дройзен. Започаткувавши дослідження доби еллінізму як окремої сторінки античної цивілізації, упродовживши у науковий обіг сам термін *еллінізм*, він, зрештою, звернувся до викладання курсів властиво німецької історії, історії визвольної боротьби німецького народу. Проте завжди він це робить у ширших контекстах історії всесвітньої [36].

У зв'язку із цим звернемо увагу на знамениту "Історію Александра Великого". Вона, – ця праця, – стала для Дройзена підставою, аби ствердити нежиттєздатність маленьких державок (Kleinstaaterei) усіх часів – чи то були античні грецькі поліси, а чи й німецькі князівства після ліквідації Священної Римської імперії німецької нації.

Симпатії Дройзена цілком на боці Александра і його зусиль з розбудови потужної, керованої монархом дер-

жави – з таким типом держави пов'язував він і свої сподівання на майбутнє об'єднаної Німеччини. [30, с. 209].

Максимально актуалізований погляд на історію був, таким чином, достатньо характерним для німецької історичної школи, що складалася на той час. [На противагу історичній школі англійській, як то зауважить ще один поборник ідей лібералізму – Фрідріх Август Гайек: 22, с. 231; пор.: 25, с. 84].

Не став винятком тут і Т. Моммзен. Вірніше б сказати, його життя – то яскравий приклад поєднання історичних студій із суспільно-політичною діяльністю.

Нині у нас не йдеться про детальну біографію вченого – цією темою ось уже понад століття переймається німецька історична наука (починаючи, принаймні, з Л. Гартмана [21] і завершуючи уже згадуваним С. Ребеніхом [40]).

Для нас важливо тут наголосити, що в тривалі відраджень (на 10 семестрів!) до Італії Т. Моммзен відбув уже політично ангажованим, зануреним у суто німецькі справи. Цьому сприяв як загальний умонастрій німецької професури і студентства, так і журналістська діяльність – після успішного захисту дисертації з історії римського права, він змушений був працювати вчителем у жіночому пансіонаті своєї тітоньки в Альтоні, а на життя собі заробляв журналістикою: писав політичні і літературні статті, повідомлення з театрального життя Гамбургу тощо [39].

З Італії Т. Моммзен повернувся не з порожніми руками. Підсумком його напруженої праці стануть зібрання латинської епіграфіки, яке утворить основу майбутнього *operis magni* – "Корпусу латинських написів", *Corpus Inscriptionum Latinarum*. [39, с. 14–15, с. 30–31 прим. 9].

Тоді ж, в Італії, пробудиться в нього й особливий смак до історії – від'їжджав він ще юристом, повернувся вже істориком: "Der Jurist ging nach Italien – der Historiker kam zurück" [39, с. 14–15, с. 31 прим. 10]. Причому, добре знаним в академічних колах – у Римі він постійно перебуває в інтернаціональному середовищі антикознавців.

Щоправда, авторитет, набутий у вченому світі, мало допомагав Моммзену. Після повернення до Кіля на нього чекало безробіття, він знову повернувся до пансіонату тітоньки в Альтону...

Усе змінив 1848-й рік. За спогадами самого Т. Моммзена, революційні роки були кращими в його житті. А Ульріх фон Вілламовіц-Мелендорф, – зять ученого і теж блискучий антикознавець, – стверджуватиме, що дух 1848-го визначатиме умонастрій Моммзена впродовж усіх років його життя ["Natürlich hat er die Stimmung des 48ers bewahrt...": 33, с. 322, пор.: 33, с. 322 прим. 4].

Революційні події 1848 р. у Шлезвігу і Гольштейні обтяжувалися намаганнями Данії остаточно асимілювати ці землі. Мовою державною тут проголошувалася мова данська, у справах релігійних першість отримували данські пастори. Не коментуючи заплутані німецько-данські стосунки цієї доби [перебіг подій із загальними їх оцінками тут подається за, головним чином: 39, с. 15 наст.], зауважимо тільки: у березні в Кілі, з ініціативи і за реалізацією німецької етнічної більшості, було сформовано уряд, визнаний Франкфуртом і Берліном, але не визнаний Копенгагеном. 23 березня 1848 р. уряд цей проголосив незалежність Шлезвіга від Данії. Розпочалося повстання.

Один із членів уряду, Теодор Ольсгаузен, особисто був знайомий із Т. Моммзеном і запросив його редагувати щойно засновану "Schleswig-Holsteinischen Zeitung" – урядовий друкований орган.

Так доля і покликала тридцятирічного вченого до політичного життя.

Коли долі позначають свою волю, до них варто дослухатися – *ducunt volentem fata, nolentem trahunt*.

Т. Моммзен прийняв запрошення, дуже швидко став провідним журналістом і навіть почасти ідеологом антиданського і водночас пропрусського повстання.

Залучається він і до роботи виборчкому до Парламенту у Франкфурті, голосуючи за Дройзена і Вайця.

Саме тоді, в основному, і викристалізується його кредо (за висловом Вілламовітца).

Що ж це за Кредо, які його принципи? – Питання непросте. Як непростю і внутрішньо виповненою була і вся натура Моммзена.

Насамперед відзначимо його орієнтацію на активне залучення до суспільно-політичного життя свого народу. Т. Моммзен – не вчений, що відсторонено, у пошуках історичної істини, дошукується історичної правди. Його життя – це *vita activa, non vita contemplativa*; таким воно й залишиться аж до смерті історика... [пор.: 25, с. 84–86 на противагу Мейнеке: 34, с. 249]

По-друге, державницьким ідеалом для нього стане ідеал сильної, єдиної і неподільної Німеччини під проводом Пруссії: "Wir anderen Deutschen brauchen Preußen notwendiger, als Preußen uns", – заявить він згодом [цит. за Ребеніхом: 39, с. 17, який посилається на Людо Гартмана: 21, с. 36]. Романтичну ідею німецької культури нації, сформульовану ще одним випускником Кільського університету, Бартольдом Георгом Нібуром (і теж фаховим антикознавцем!), він поєднає з ідеєю нації державної (чи державницької – *Staatsnation*).

Зауважимо, що ця ідея ґрунтувалася на ідеях лібералізму, вільного виявлення волі народу – як то було виявлено її при формуванні Франкфуртського народного зібрання [Щодо політичного лібералізму в Німеччині XIX ст., послідовників ліберальних ідей із професури у т. ч., див.: 29].

І при цьому дещо контроверсійне, але для Т. Моммзена цілком органічне, поєднання "войовничого націоналізму і конституційного правопорядку": для нього – цілком ліберальне, для протагоніста лібералізму, згадуваного вже лорда Актона – жахливе...

У публіцистичних статтях, у полеміці з опонентами, у пошуках засадничих принципів майбутнього устрою об'єднаної Німеччини формуються й інші погляди Моммзена. Серед них:

- неприйняття сепаратизму – аж до заперечення права на національне самовизначення для Північного Шлезвігу, де більшість становили данці: уся земля має бути німецькою;

- свобода повинна бути не для окремих земель, а в самих цих землях;

- реформи без реакційних і соціалістичних потрясінь – із чітким слідуванням закону і дотримання принципів правового континуїтету;

- жодної анархії, якої ліберали після Французької революції боялися "мов чорт святої води" [39, с. 18];

- запобіжником від непотрібних потрясінь й анархії має стати конституційна монархія, яка в Моммзена пізніше конкретизується як монархія демократична;

- демократична республіка можлива у принципі, але спочатку і тактично вірно слід утверджувати німецьку єдність під владою прусського кайзера;

- народний суверенітет має здійснюватися через всенародні вибори до палати депутатів, які контролюватимуть від імені народу діяльність уряду – "Die Nation muß und soll sich selbst regieren" [39, с. 18].

І, нарешті, ліберальна ідея правової держави як основи громадянського суспільства – безкласового суспільства рівноправних громадян середніх статків, з усезагальним військовим обов'язком і всезагальним виборчим правом.

Прикладом такої держави не могло бути ні станово-феодалне суспільство німецьких князівств, а ні капіталістичне і класове суспільство англійського типу [пор.: 16, с. 2]. (За наслідування англійського зразка палко виступав ще один професор-депутат Франкфуртських національних зборів, поборник об'єднання Німеччини, Георг Готфрід Гервінус [26]).

Такі приклади й обґрунтування своїм ідеям Т. Моммзен шукатиме (і знаходитиме) в античності, насамперед – у республіканському Римі [31, с. 92].

Там, у Римі, він знайде й ідеал політичного та державницького лідера. Ним стане для Т. Моммзена Юлій Цезар [це – загальна констатація ще від часів самого вченого та його сучасників, як то у Вілламова, див.: 16, с. 3; 33, с. 332; пор.: с. 334, прим. 60; 8, с. 175; пор. присуди із цього приводу М. Драгоманова: 2, с. 285–296], який вестиме (у концепції Моммзена, звичайно) вироджену олігархічну Республіку (з наскрізь корумпованим і морально зіпсованим урядом-сенатом, з люмпенізованим народом) до демократичної монархії [18, с. 191].

Сучасники у Шлезвігу (політики ліберального і демократичного спрямування) були, однак, дрібнішими і не відповідали ідеалам Т. Моммзена, який дедалі більше набував очевидних рис цезаріанського типажу. Їх, – політиків, – цілком задовольняло й військо не громадян, а найманців, і вибори до національного зібрання на консервативній, станово-феодалній основі. Розвіялись і його мрії про дійовість Франкфуртського національного зібрання – воно дедалі більше нагадувало йому афінські народні збори у потрактанні Арістофана [39, с. 19, з посиланням на 42, III, с. 28].

Т. Моммзен мав або бути таким, як і вони, або ж від них дистанціюватися. Він вибрав останнє – пішов із газети, знову ставши безробітним.

І цей момент виявився ще одним переломним у його житті. Він поїхав до Франкфурта, де, за протекцією Дройзена і Вайця, намагався тісніш увійти до кола політиків ліберального курсу, але, зрештою, опинився в Лейпцигу. За протекцією Отто Яна, – професора археології і філології, колишнього вчителя Т. Моммзена [5, с. 191], – його запросили до тамтешнього університету на посаду екстраординарного професора права в зимовому семестрі 1848–1949 рр.

Професор Ян, побоюючись за майбутнє політично ангажованого, пристрасного Т. Моммзена, радив йому зосередитися на академічній кар'єрі, уникати товариства Роберта Блюма (це той Блюм, який буде страчений після придушення Віденського жовтневого повстання 1848 – попри імунітет депутата Франкфуртського національного зібрання) і лівацького політикуму назагал, "додавати до німецького салату більше олії, аніж оцту" ["für den deutschen Salat mehr Öl als Essig bringen": 39, с. 20; 40, с. 63].

Академічна кар'єра в Лейпцигу і дійсно обіцяла бути успішною. Університет, до якого запросили історика-юриста, мав близько тисячі студентів, юридичний факультет процвітав...

Проте процес перетворення Т. Моммзена на *animal politicum* зайшов уже далеко. Тільки в поєднанні науково-педагогічної діяльності з політикою, – політикою, у якій вирішувалася доля німецької нації (і це як мінімум!), політикою, яку (йому здавалося) він розуміє через призму античної історії краще, аніж більшість, – тільки в такому поєднанні він почувався щасливим: "Мої роки в Лейпцигу, – згадуватиме 80-річний Моммзен, – були найкращими у моєму житті, розквітом усіх сил духу й серця" [31, с. 89].

Діяльна, пасіонарна натура штовхала його в самий вир політичного життя. Він остаточно (і на все життя) утвердиться у своїх симпатіях до правової держави,

керованої мудрим правителем типу Юлія Цезаря. Держави, громадянином якої він хотів бути...

Тут, у Лейпцигу, Т. Моммзен приєднується до ліберально-демократично налаштованої професури. Навіть більше. Він вступає до лав комунальної гвардії, езерцирує зі зброєю... [31, с. 89; 40, с. 63–65; 42, 1969, III, с. 155, 173].

Коли ж наприкінці 1848 р. буржуазно-демократична революція потрапила в лабету монархічно-феодалної реакції ["im Würgegriff der monarcho-feudalen Reaktion": 31, с. 89], Моммзена обирають членом Комітету лейпцизької спільноти [31, с. 89], під час Дрезденського травневого повстання 1849 р. закликає до скликання Народних зборів задля прийняття ухваленої у Франкфурті німецької конституції... [21, с. 48]. Збори так і не відбулися.

По-справжньому перший досвід участі в реальній політиці остаточно відвернув Т. Моммзена від усякого радикалізму, а тим паче – лівацького типу. Розчарований у саксонських представників народу (der sächsischen Volksvertreter), він таврує "суверенну глупоту" (den souveränen Unverstand), дистанціюється від "підлоти" (von den Niederträchtigkeiten) та ницості народу, а особливо ж юрби, натовпу, черні (des Pobel), стає відвертим, послідовним ворогом революційної анархії [31, с. 89–90].

Активна задіяність у революційних подіях так собі не минулася. Проти Т. Моммзена і двох його друзів-професорів (Моріца Гаупта і згаданого вже Отто Яна) було вчинено розслідування. Їм запропонували, в обмін на помилування, обіцяти не займатися політикою в майбутньому [31, с. 90; пор.: 39, с. 27]. Слід було просто запевнити, що "вони більше не будуть"... Усі троє відмовилися. Яна – виправдали. Гаупта засудили на рік ув'язнення, Моммзена – на 9 місяців. У січні 1851 р. друга інстанція обох реабілітувала, проте 22 квітня 1851 р. усіх трьох фігурантів процесу було звільнено з Лейпцизького університету.

Ми знову повернемося до теми долі в житті людині і відповідальності історика за моральність життєвого вибору.

Історик може слухняно виконувати замовлення влади, тим самим залучаючись до пограбування власного народу. Історик може, граючись в історичну політику, обґрунтовувати будь-які вчинки влади, знаходити для будь-якої державної підлоти історичні підстави. (Король Пруссії Фрідріх II у своїй "Історії Семилітньої війни" висловився у тому дусі, що "коли можновладці бажають загарбать, то їх не стримає відсутність законних на те причин; вони розпочинають війну і полишають на сприятних юристів шукати для неї правових підстав" "Wenn Herrscher einen Bruch wollen, so lassen sie sich durch den Mangel an Rechtsgründen nicht abhalten. Sie fassen ihren Entschluß, führen den Krieg und überlassen findigen Juristen die Rechtfertigung" [17, с. 27; пор. 37, с. 69]). Але ж історик (у межах тієї ж таки історичної політики) може й створювати інтелектуальне поле, історичними координатами якого служитимуть вектори, позначені ідеями свободи, добра та справедливості. Для останнього вибору потрібні, однак, принаймні, дві умови – моральність самого історика і його компетентність в історії людства та свого народу.

Щодо належності Т. Моммзена до якогось із зазначених типів тут не йдеться. Доконаним фактом є лише те, що він намагатиметься служити німецькій нації, а не владі. (Усе життя шукатиме він ідеалу таких властей, і все життя розчаровуватиметься у своїх пошуках). А ось щодо компетентності Моммзена як історика, що розуміє загальну логіку історичного процесу через призму історії всезагальної, й особливо античної, греко-римської, можна бути цілком певними. Підтвердження тому – науково-педагогічна (*читай*: науково-політична) його дія-

льність упродовж усього подальшого життя. Особливо ж – його "Римська історія" ("Römische Geschichte").

"Римська історія" – що називається, плоть від плоті і дух від духу наукових студій і політичної активності Т. Моммзена, їх органічний сплав, їх квінтесенція. Ідея "Римської історії" народилася випадково, якщо, повторимося, випадковості взагалі трапляються. Доля щедро розсипає на життєвому шляху людини свої знаки, варто тільки вміти їх читати... Занурений у саму гущу політичних (і насамперед революційно-демократичних) змагань німецького народу за права і свободу (але й за творення власної, німецької політичної нації, національної держави), учений не тільки писав памфлети, статті й інвективи. Він ще й виступав із відкритими лекціями, а вірніше – історико-політичними доповідями [31, с. 91].

Однією з тем, досліджуваних ним у Лейпцигу, була тема реформ братів Гракхів. Звернення до постатей народних улюбленців кризової доби Римської республіки не було новиною для охопленою революціями Європи. Найяскравіший тому приклад – Франсуа Ноель Бабеф, котрий навіть ім'я своє змінив на Гракх Бабеф (Його доля – трагічна ілюстрація щодо *potem atque open*, але це вже інша історія...). Т. Моммзену ситуація в Німеччині здавалися цілком співзвучною з подіями, що розгорталися в пізнореспубліканському Римі [пор.: 18, с. 194–195]: тупа і підла, байдужа до запитів народу олігархія; розвиток фінансового капіталу, капіталізму, що обумовив зубожіння народу, аморальність суспільного життя у всіх його виявах, заміну людяності та патріотизму найпідлішим егоїзмом і космополітизмом; неготовий до самостійної політичної ролі, зубожілий народ, змушений в умовах інтенсивних фінансових спекуляцій і махінацій продати свої земельні ділянки, які раніше перебували в його невідчужуваній власності.

І лідери: почасти – гідні громадяни, що і справді вболівають за народну справу, почасти ж – авантюристи і безвідповідальні демагоги. А почасти – махрові реакціонери, консерватори, що тягнуть суспільство назад, до реставрації старих порядків. Усіх цих лідерів єднає одне – нерозуміння справжнього поступу історії, що веде країну до демократичної монархії. Такий лідер з'явиться неодмінно. У Римі ним стане Юлій Цезар. У Німеччині – особистість цезаріанського типу; хто це буде – поки що невідомо, але з'явиться вона неодмінно.

Десять так і мав розгортати перед слухачами свою доповідь Моммзен у буремні роки революції. Принаймні, так це звучатиме щодо Риму в історії, яку він напише; й ідею якої подарують йому поціновувачі його таланту.

А було так. Серед згаданих слухачів трапилися і два видавці із Лейпцига: Карл Райнер (Karl Reimer) і Саломон Гірцель (Salomon Hirzel) – особистості по-своєму видатні і теж багато задіяні в суспільно-політичному та інтелектуальному житті Німеччини (допомагали вони, серед іншого, і згаданому вже Гервінусу). Вони і запропонують Моммзену написати "Римську історію" – для широкого загалу, не для фахівців. [пор.: 19, с. 231 наст.; також: 8, с. 174, із приміт.].

Так, зрештою, за неповних чотири роки і з'являться один за одним три томи "Römischen Geschichte" – "... зображення, а не дослідження (Darstellung, nicht Untersuchung)", як то про неї скаже автор [21, с. 59] (Запланований ним четвертий том так і не з'явиться, – лише значно пізніше він буде відтворений на основі конспектів студентів Моммзена; п'ятий же вийде із друку аж майже через тридцять років).

Повністю зосередитися на своїй праці Т. Моммзену дозволило звільнення від професури [14, с. 106 "spricht zu Recht vom "Zusammentreffen ungewöhnlicher Umstände", die zur Entstehung der "Römischen Geschichte" führ-

ten"]. Призом за виявлену політичну принциповість, чесність і безкомпромісність і стала "Римська історія" – неймовірно популярна не тільки в Німеччині, але й в усьому цивілізованому світі.

Ми не будемо тут аналізувати "Римську історію" – це вже зроблено, і не раз, і дуже фахово [8, с. 174–179]. Зазвичай зауважується, що в ній учений "презентував свою політичну програму в історичному костюмі" "In ihr präsentierte Mommsen sein politisches Programm in historischem Kostüm" [15, с. 90]. У "Римській історії" автор не модернізує античність, як то часто йому закидають послідовні антимодернізатори. Усе якраз навпаки: у ній Т. Моммзен **сучасність** пояснює через античні реалії, уподібнює процеси сучасної йому Європи (і насамперед Німеччини) процесам, що розгорталися у світі грекоримському і дотичному до нього світах (Бісмарк докорятиме йому, що занурення в античність затуманило його погляд на сучасність – "die Vertiefung in die Antike "diesem ausgezeichneten Gelehrten den Blick in die sonnenbeschiedene Gegenwart vollständig getrübt" habe" [15, с. 95]). Проводить він і паралелі між типажми сучасними і класичними – завершеними зразками основних поведінкових моделей Давнього Риму.

Коротко кажучи, "Римська історія" Моммзена, написана *cum ira et studio* [31, с. 98], мала на меті, насамперед, просвітницький і педагогічний ефект.

І цей ефект проявився. Щонайменше три покоління (хоча, звичайно, більше) німецьких читачів виховуються у прагненні побудови могутньої держави та творення державної (а вірніше великодержавної) нації; у прагненні до об'єднання довкола Пруссії німецьких земель, німецького народу.

"Римська історія" ще більше утвердить Моммзена і в його самосприйнятті як політичного *ζῷον*, animal politicum. Однак, зауважимо, вона утвердить його й у статусі політика національного масштабу. Шанований і авторитетний, він буде обраний до прусського парламенту в Берліні, а після об'єднання Німеччини – і до рейхстагу.

Його товариства шукатиме перший президент Французької республіки і засновник Другої монархії Наполеон III – теж шанувальник Цезаря, автор "Історії Юлія Цезаря" [2, с. 288–305; 3]. Т. Моммзен, хоча й відмовиться від пропозиції стати консультантом французького імператора (він завжди скептично ставився до наукових студій можновладців), але приїде до Парижа, зустрінеться з імператором, і навіть залишить про нього цілком позитивні відгуки: такого **grand criminel** волів би він і для Німеччини [15, с. 90; пор.: 4, с. 415–416] ...

Він входить до ближчого кола обох кайзерів вільгельмівського рейху. Отто фон Бісмарк стане водночас і його шанувальником (він часто й охоче цитував його "Римську історію"), і його меценатом (допомагатиме в отриманні рукописів із Мілану), й об'єктом його (навіть і не дуже, як на мене, справедливої) критики [15, с. 94–96]. Залишаючись німецьким патріотом, він підтримує **усі** зусилля **усіх** державників з утвердження німецьких впливів у Європі і в цілому світі. Однак внутрішня політика "залізного канцлера" викликати в Моммзена рішуче неприйняття (Що дуже характерно, виступатиме він і проти ідеї пенсійного забезпечення).

Постійні нападки, почасти безпідставні і навіть з елементами відвертого шельмування, змусять, зрештою, навіть терплячого Бісмарка подати на Моммзена до суду – за наклеп. Відбудуться судові засідання, на яких, – за висловом захисника Моммзена, – зійдуться "князь науки і князь дипломатії" (der Fürst der Wissenschaft und der Fürst der Diplomatie), "людина, що історію робить, і людина, що історію пише" ["der Mann, der Geschichte macht, und der Mann, der Geschichte schreibt":

15, с. 89]. Суд, зрештою, визнає Т. Моммзена винним, присудить йому штраф у 500 талерів, які той уперто відмовлятиметься сплачувати... Аж допоки, із третьою спроби, таки не виграє процес [15, с. 94].

Дійсність об'єднаної Німеччини розчарувала Моммзена. Не таку державу він бажав би збудувати, громадянином не в такому суспільстві він бажав би бути.

Цитата, з якої ми розпочинали нашу доповідь, неповна. У "Заповіті" Моммзена слова "... я завжди був *animal politicum* і прагнув бути громадянином" мають продовження: "Це неможливо в нашій нації, у якій особистість, навіть краща, не звеличиться над службою в однострої і політичним фетишизмом" ("Das ist nicht möglich in unserer Nation, bei der der Einzelne, auch der Beste, über den Dienst im Gliede und den politischen Fetischismus nicht hinauskommt" [цит. за: 33, с. 321]).

Розчарований не тільки в державі, але й у німецькій нації (ще в 1885 він назве її "нацією без хребта" – "Nation ohne Rückgrat" [15, с. 91]), він категорично заперечуватиме будь-яке виявлення інтересу до своєї особи, забажає, аби на його надгробку не було позначено його ім'я. Воно й не позначено – там тільки напис – "Familie Th. Mommsen" [15, с. 91].

"Римська історія" Т. Моммзена кинула довгу тінь. Вона ввела вченого до "гарнізону видатних німецьких істориків", про яких згадуваний уже лорд Актон (що характерно, у 1886 – році розчарування Моммзена у своїй державі і своїй нації) заявить: цей гарнізон "підготував главенство Пруссії і самим себе і тепер засів у Берліні неначе у фортеці"; це він сформулює ідеї, "з допомогою яких груба сила, зосереджена в регіоні більш родючому, аніж Лаціум, була використана, аби поглинути і зчерствити сентиментальний і дивовижно-аполітичний характер старанних німців" [32, с. 379].

Через півстоліття потому Фрідріх Август Гайек, великий протагоніст свободи і демократії, а ще більше – лібералізму, виступаючи 28 лютого 1944 р. на засіданні Політичного товариства в Королівському коледжі Кембриджського університету з доповіддю "Історики і майбутнє Європи", продовжить цю думку: "навіть огидні риси нацистської ідеології сходять до німецьких істориків, яких Гітлер, можливо, ніколи й не читав, проте їх ідеї панували в атмосфері, у якій він зростає" (Even some of the most repulsive features of the Nazi ideology trace back to German historians whom Hitler has probably never read but whose ideas have dominated the atmosphere in which he grew up: [22, с. 204]).

Чи справедливі ці звинувачення, у яких Т. Моммзен товаришує фон Трейчке, його ідеологічному супротивнику, – питання дискусійне. Учений і дійсно серед інших німецьких істориків XIX ст. прилучився до виховання німецької нації у її прагненні до об'єднання. Одним із результатів (і зовсім не обов'язкових) стало сходження Німеччини до Першої, а потім і Другої світової війни.

Проте ще одним результатом (і при цьому – тривкішим) діяльності німецьких істориків, кредо яких сформувалося в революційному 1848-му, стала й конституція ФРН, прийнята під чорно-червоно-золотим прапором у 1949 р., – у її основі лежать установлення конституції Франкфуртської.

Співзвучний своїй добі, Т. Моммзен створив інтелектуальне поле, історичними координатами якого служили вектори, позначені ідеями свободи, добра і справедливості. Базовані на античних, класичних і вічних зразках, вони, – ці ідеї, – піднесли вченого над усіма обмеженнями сучасного йому суспільства, ввели його до особистостей, що належать не нації, а людству. Нобелівська премія, присуджена йому в 1902 р. за "Римську історію", – яскраве тому свідчення.

Замість післямови

Нині пошукові системи знову показують ім'я Т. Моммзена серед топових. Воно знову співзвучне і нашому сьогоденню.

У 2003 р. відбулося всенімецьке загальнонаціональне голосування в межах визначення "100 найвидатніших" особистостей. До "короткого списку" попередньо запропонованих кандидатур із трьохсот імен, було внесено, – поряд з Отто фон Бісмарком, – і Теодора Моммзена [15, с. 89].

А року минулого, 2016-го, Нобелівська премія, присуджена в галузі літератури Бобу Ділану, спровокувала шквал дискусій. – За що премія? *Лише за тексти пісень?* – Хіба ж то література! ...

І знову згадують Моммзена, який також отримав Нобелівську премію в галузі літератури *"лише за історичний твір"*. Як через півстоліття після нього Уїнстон Черчилль – *лише за мемуари й ораторський талант*.

Можливе потракування: Нині Боб Ділан зміг отримати Нобелівську премію в галузі літератури ще й тому, що Нобелівський комітет керувався прецедентом із Черчиллем, а ще раніше – з Моммзеном.

Моммзен, Черчилль, Ділан... У граматичній послідовності часів – Plusquamperfectum, Perfectum et Präsens. А разом вони належать майбутньому (граматичний час – Futurum).

Список використаних джерел

1. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Фрідріх Август фон Гайек; пер. з англ. В.В. Дмитрук. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – Т. I–III. – 448 с.
2. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – Киев: Университетская типография, 1869. – Ч. I–VIII. – 415 с.
3. Козлов С.Л. Сообщество высочек: "Субъективный фактор" реформы высшего образования во Франции эпохи Второй империи // Новое литературное обозрение, 2009. – № 100. – С. 583–606.
4. Козлов С.Л. Из истории интеллектуального предпринимательства во Франции: Как была создана Практическая школа высших исследований // Пермский сборник: сб. науч. трудов / под ред. Н.Н. Мазур. – М.: Новое издательство, 2010. – Ч. 2. – С. 400–442.
5. Кулаковский Ю. Памяти Моммзена / Ю. Кулаковский // Вестник древней истории. – 2004. – № 2. – С. 189–201.
6. Кулаковский Ю. Памяти Моммзена. Киев. 1904 / Ю. Кулаковский // Весы. – 1904 – № 11 (нояб.) – С. 46–48.
7. Кулаковский Ю. Памяти Моммзена / Ю. Кулаковский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1904. – С. 39–61.
8. Маяк И.Л. Теодор Моммзен как историк / И.Л. Маяк // Вестник древней истории. – 2005. – № 1. – С. 168–179.
9. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса / В.В. Ставнюк. – К.: Аквілон-Плюс, 2005. – 216 с.
10. Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса / В.В. Ставнюк. – К.: Прайм, 2004. – 248 с.
11. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В.В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.
12. Bruch R. vom. Gelehrtenpolitik, Sozialwissenschaft und akademische Diskurse in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg. v. Björn Hofmeister und Hans-Christoph Liess / R. Bruch. – Stuttgart, 2006: Franz Steiner Verlag. – 430 S.
13. Burrow J. A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances, and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century / J. Burrow. – L.: Allen Lane, 2007. – 576 p.
14. Christ K. Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit / K. Christ. – Darmstadt: WBG, 1989. – 384 S.
15. Demandt A. Mommsen gegen Bismarck / Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / A. Demandt; herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. – S. 89–102.
16. Demandt A. Theodor Mommsen – Zur Einführung / Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / A. Demandt; herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. – S. 1–12.
17. Die Werke Friedrichs des Großen Dritter Band Geschichte des Siebenjährigen Krieges Erster Teil Herausgegeben von Gustav Berthold Volz deutsch von Friedrich v. Oppeln-Bronikowski und Thassilo von Scheffer Verlag von Reimar Hobbing in Berlin 1913. URL: <http://friedrich.uni-trier.de/de/volz/3/text/26.12.2017.11:03:37>.
18. Flaig E. Die verfehlt Nation. Warum Mommsens Rom nicht ans geschichtliche Ziel gelangte / E. Flaig // Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / herausgegeben von Alexander Demandt,

Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. – S. 181–200.

19. Gerrit W. "... Mehr zu den Künstlern als zu den Gelehrten." Mommsens historischer Blick / W. Gerrit // Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat. – Stuttgart, 2005. – S. 229–244

20. Goltz A. Mommsens Germanenbild // Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / A. Goltz; herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. – S. 226–242.

21. Hartman L.M. Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze. Mit einem Anhang: Ausgewählte politische Aufsätze Mommsens / L.M. Hartman. – Gotha: Perthes, 1908. – 259 S.

22. Hayek F.A. Historians and the Future of Europe / The Fortunes of Liberalism: Essays on Austrian Economics and the Ideal of Freedom. / F.A. Hayek; ed. by P.G. Klein (The Collected Works of F. A. Hayek.). – University of Chicago Press, 1992. – Vol. IV. – P. 201–215.

23. Heer G. Geschichte der Deutschen Burschenschaft. Band 2: Die Demagogenzeit. Winter / G. Heer. – Heidelberg 1927 (Nachdr. 1965).

24. Heer G. Geschichte der Deutschen Burschenschaft. Band 3: Die Zeit des Progresses von 1833 bis 1859 / G. Heer. – Winter, Heidelberg 1929 (Nachdr. 1965).

25. Hübinger G. Gelehrtenpolitik und Machtpolitik im Kaiserreich. Theodor Mommsen und Otto von Bismarck / G. Hübinger // Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat. – Stuttgart, 2005. – S. 83–96.

26. Hübinger G. Georg Gottfried Gervinus. Historisches Urteil und Politische Kritik (= Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Band 23) / G. Hübinger. – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1984 (Dissertation, Universität Düsseldorf, 1982).

27. Hübinger G. Theodor Mommsen und das Kaiserreich (= Friedrichsruher Beiträge. Band 22) Otto-von-Bismarck-Stiftung / G. Hübinger. – Friedrichsruh, 2003.

28. Hübinger G. Über die Aufgaben des Historikers (Reihe Pamphletliteratur 3) / G. Hübinger. – Berlin: Vergangenheitsverlag 2012. – S. 59–72.

29. Hübinger G. Kulturprotestantismus und Politik. Zum Verhältnis von Liberalismus und Protestantismus im wilhelminischen Deutschland / G. Hübinger. – Mohr Siebeck, Tübingen 1994, ISBN 3-16-146139-8 (überarbeitete Habilitationsschrift, Universität Freiburg, 1991).

30. Jahne A. Johann Gustav Droysen – was bleibt? / A. Jahne // Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät der Wissenschaften zu Berlin. – 101 (2009). – S. 208–211.

31. Jahne A. Theodor Mommsen. Seine "Römische Geschichte" / A. Jahne. – Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät 59(2003)3. – S. 89–108.

32. John Emerich Edward Dalberg, Lord Acton. German Schools of History // Historical Essays and Studies / by John Emerich Edward Dalberg-Acton, ed. by John Neville Figgis and Reginald Vere Laurence. – L.: Macmillan, 1907. – P. 344–392.

33. Malitz J. "Ich wünschte ein Bürger zu sein" / J. Malitz // Theodor Mommsen im wilhelminischen Reich / K. Christ – A. Momigliano (Hg.). Die Antike im 19. Jahrhundert in Italien und Deutschland. – Bologna & Berlin 1988. – S. 321–359.

34. Meinecke F. 1922. Drei Generationen deutscher Gelehrtenpolitik / F. Meinecke // Historische Zeitschrift. – 125. – S. 248–283.

35. Mommsen H. Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert / H. Mommsen // Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert / Jürgen Kocka. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. – S. 288–315.

36. Nippel W. Johann Gustav Droysen. Ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik / W. Nippel. – München: Verlag C.H. Beck, 2008. – 445 S.

37. Pečar A. Die Masken des Königs. Friedrich II. von Preußen als Schriftsteller / A. Pečar. – Campus, Frankfurt a.M. / N. Y., 2016. – 236 S.

38. Rebenich S. Theodor Mommsen und Adolf Harnack. Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts. Mit einem Anhang. Edition und Kommentierung des Briefwechsels / S. Rebenich. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter, 1997. – 1018 S.

39. Rebenich S. Theodor Mommsen, die deutschen Professoren und die Revolution von 1848 / S. Rebenich // Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. S. 13–35.

40. Rebenich S. Theodor Mommsen. Eine Biographie / S. Rebenich / – München: C.H. Beck Verlag, 2002. – 256 S.

41. Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: Walter de Gruyter, Cop. 2005. X. – 351 S.

42. Wickert L. Theodor Mommsen. Eine Biographie: 4 Bde. – Frankfurt 1959–1980.

43. Wucher A. Theodor Mommsen. Geschichtsschreibung und Politik. – Göttingen, Musterschmidt 1956. – 238 S.

References

1. HAYEK F.A. (2000) *Pravo, zakonodavstvo i svoboda. Nove vyznachenya liberalnykh pryncypiv spravedyvosti i politychnoi ekonomii*. Kyiv: Akvilon-Press.

2. DRAGOMANOV M.P. (1869) *Vopros ob istoricheskom znachenii Rimskoj imperii i Tacit*. Kiev: Universitetskaya tipografiya.

3. KOZLOV S.L. (2009) Soobshhestvo vysokochek: "Sub'ektivnyy faktor" reformy vysshego obrazovaniya vo Francii epohi Vtoroy imperii. *Novoye literaturnoye obozreniye*. № 100. P. 583–606.

4. KOZLOV S.L. (2010) Iz istorii intellektual'nogo predprinimatel'stva vo Francii: Kak byla sozdana Prakticheskaya shkola vysshih issledovaniy. In: N.N. Mazur, ed. *Peryakovskij sbornik*: Sb. nauch. trudov. Ch. 2. Moskva: Novoye izdatel'stvo. P. 400–442.

5. KULAKOVSKIY Yu. (2004) Pamyati Mommzena. *Vestnik drevnej istorii*. № 2. P. 189–201.

6. KULAKOVSKIY Yu. (1904) *Pamyati Mommzena*. Kiyev. 1904. Vesy. № 11. P. 46–48.

7. KULAKOVSKIY Yu. (1904) Pamyati Mommzena. In: *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshheniya*. P. 39–61.

8. MAYAK I.L. (2005) Teodor Mommzen kak istorik. *Vestnik drevnej istorii*. № 1. P. 168–179.

9. STAVNIUK V.V. (2005) *Stanovlennia afinskoho polisa*. Kyiv: Akvilon-Plus.

10. STAVNIUK V.V. (2004) *Femistokli i Afiny: diyalnist Femistokla v konteksti evoliutsii afinskoho polisa*. Kyiv: Prain.

11. STAVNIUK V.V. (1998) Rol antychnykh studii u formuvanni istoriko-filosofskykh pohliadiv Mykhaila Drahomanova. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 6. P. 46–54.

12. BRUCH R. vom. (2006) *Gelehrtenpolitik, Sozialwissenschaft und akademische Diskurse in Deutschland im 19. Und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

13. BURROW J. (2007) *A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances, and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century*. London: Allen Lane.

14. CHRIST K. (1989) *Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit*. Darmstadt: WBG.

15. DEMANDT A. (2005) Mommsen gegen Bismarck. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 89–102.

16. DEMANDT A. (2005) Theodor Mommsen – Zur Einführung. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 1–12.

17. *Die Werke Friedrichs des Großen Dritter Band Geschichte des Siebenjährigen Krieges Erster Teil Herausgegeben von Gustav Berthold Volz deutsch von Friedrich v. Oppeln-Bronikowski und Thassilo von Scheffer Verlag von Reimar Hobbing in Berlin 1913*. [Online] Available from: <http://friedrich.uni-trier.de/de/volz/3/text/> 26.12.2017 11:03:37).

18. FLAIG E. (2005) Die verfehltete Nation. Warum Mommsens Rom nicht ans geschichtliche Ziel gelangte. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 181–200.

19. GERRIT W. (2005) "... Mehr zu den Künstlern als zu den Gelehrten." Mommsens historischer Blick. Im: *Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat*. Stuttgart, S. 229–244

20. GOLTZ A. (2005) Mommsens Germanenbild. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 226–242.

21. HARTMAN L.M. (1908) *Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze. Mit einem Anhang: Ausgewählte politische Aufsätze Mommsens*. Gotha: Perthes.

22. HAYEK F.A. (1992) Historians and the Future of Europe. In: P.G. Klein, ed. *The Fortunes of Liberalism: Essays on Austrian Economics and the Ideal of Freedom. (The Collected Works of F.A. Hayek. Vol. IV)*. University of Chicago Press, p. 201–215.

23. HEER G. (1965) *Geschichte der Deutschen Burschenschaft. Bd 2: Die Demagogenzeit*. Winter, Heidelberg.

24. HEER G. (1965) *Geschichte der Deutschen Burschenschaft. Bd 3: Die Zeit des Progresses von 1833 bis 1859*. Winter, Heidelberg.

25. HÜBINGER G. (2005) Gelehrtenpolitik und Machtpolitik im Kaiserreich. Theodor Mommsen und Otto von Bismarck. Im: *Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat*. Stuttgart, S. 83–96.

26. HÜBINGER G. (1984) *Georg Gottfried Gervinus. Historisches Urteil und Politische Kritik (= Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 23)*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

27. HÜBINGER G. (2003) *Theodor Mommsen und das Kaiserreich (= Friedrichsruher Beiträge. Band 22)*. Otto-von-Bismarck-Stiftung. Friedrichsruh.

28. HÜBINGER G. (2012) *Über die Aufgaben des Historikers (Reihe Pamphletliteratur 3)*. Berlin: Vergangenheitsverlag, S. 59–72.

29. HÜBINGER G. (1994) *Kulturprotestantismus und Politik. Zum Verhältnis von Liberalismus und Protestantismus im wilhelminischen Deutschland*. Mohr Siebeck, Tübingen.

30. JAHNE A. (2009) Johann Gustav Droysen – was bleibt? *Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät der Wissenschaften zu Berlin*. 101. S. 208–211.

31. JAHNE A. (2003) Theodor Mommsen. Seine "Römische Geschichte". *Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät*. 59, S. 89–108.

32. DALBERG J.E.E.D. (1907) German Schools of History. In: J.N. Figgis, R.V. Laurence, ed. *Historical Essays and Studies*. London: Macmillan, p. 344–392.

33. MALITZ J. (1988) "Ich wünschte ein Bürger zu sein". Theodor Mommsen im wilhelminischen Reich. Im: K. Christ, A. Momigliano, Hrsg. *Die Antike im 19. Jahrhundert in Italien und Deutschland*. Bologna & Berlin, S. 321–359.

34. MEINECKE F. (1922) Drei Generationen deutscher Gelehrtenpolitik. *Historische Zeitschrift*. 125, S. 248–283.

35. MOMMSEN H. (1987) Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert. Im: J. Kocka, Hrsg. *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 288–315.

36. NIPPEL W. (2008) *Johann Gustav Droysen. Ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik*. München: Verlag C.H. Beck.
37. PEČAR A. (2016) *Die Masken des Königs. Friedrich II. von Preußen als Schriftsteller*. Frankfurt a.M. / New York: Campus.
38. REBENICH S. (1997) *Theodor Mommsen und Adolf Harnack. Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts. Mit einem Anhang. Edition und Kommentierung des Briefwechsels*. Berlin; New York: W. de Gruyter.
39. REBENICH S. (2005) *Theodor Mommsen, die deutschen Professoren und die Revolution von 1848*. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-

- Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 13–35.
40. REBENICH S. (2002) *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. München: C.H. Beck Verlag.
41. DEMANDT A., et al. (2005) *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. New York: W. de Gruyter.
42. WICKERT L. (1980) *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. Frankfurt.
43. WUCHER A. (1956) *Theodor Mommsen. Geschichtsschreibung und Politik*. Göttingen, Musterschmidt.

Надійшла до редколегії 05.09.17

V. Stavnyuk, Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**"... ICH MEINE, MIT DEM BESTEN WAS IN MIR IST,
BIN ICH STETS EIN ANIMAL POLITICUM GEWESEN UND WÜNSCHTE EIN BÜRGER ZU SEIN":
HISTORIAN IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF HIS COUNTRY**

The author discusses the role of the historian in the formulation of "responses" given to contemporary society by the uncertain "challenges" of a day. "The truth of the facts" and their possible interpretations indicate the problematic field, in which the activity of the professional historian develops.

This is particularly clear in the German historiography of the 19-th century, with its characteristic inclusion of scholars into the socio-political life of Germany, which then was coming to the unification. The aim of the appellation to historical experience in general and especially to the ancient civilization heritage was intended to add the arguments in the political debates and even the revolutionary struggle that widely spread at that time.

One of the most prominent examples is Theodor Mommsen's "Roman Story". The work recognized as most significant by the Nobel Committee and awarded the author the title of laureate.

Key-words: *Theodor Mommsen, Gelehrtenpolitik, garrison of distinguished historians, Römische Geschichte.*

УДК: 314.151.5(=411.16)"1944/1947"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.18>

Ю. Сорока, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ РУМУНІЇ В УРСР У 1944–1947 РР.

Досліджено проблеми, пов'язані зі вступом радянських військ на територію Румунії та відшкодування збитків, учинених Румунією Радянському Союзу військовими діями та окупацією його території; розкрито питання переселення радянськими органами українців із Румунії в УРСР. Проведено аналіз історіографічних праць, присвячених зазначеній проблемі. Досліджено зміст відповідних угод між Румунією та СРСР щодо поставок товарів, їх реалізація і виконання рішень про обмін населенням української і російської національностей із території Румунії і румун та євреїв із західноукраїнських земель. Показано розмах агітаційної та пропагандистської діяльності відповідних радянських органів про так звані переваги соціалістичного будівництва в СРСР. Висвітлено основні чинники імміграційної політики сталінського тоталітарного режиму щодо України. Показано хід, особливості та трагічні наслідки переселення, намагання українців повернутися в обжиті краї, заходи влади, націлені на уніфікацію життя людей в межах радянської системи, визначено основні аспекти подальшого дослідження теми.

Ключові слова: *українці, Румунія, угода, переселення, примус, протести.*

Незважаючи на помітне зростання чисельності праць, присвячених тим чи іншим питанням історії українських земель наприкінці Другої світової війни та в повоєнні роки, чимало проблем і досі залишаються поза увагою наукових студій. Як зазначає у своєму історіографічному дослідженні І. Мишак, понині малодослідженими залишаються аспекти переселенських акцій СРСР від середини 1940-х до початку 1950-х рр., особливості облаштування переселенців на нових місцях поселення, ставлення до них представників органів влади та місцевих жителів [4, с. 313]. У цьому контексті заслуговує на увагу осмислення повернення в Україну українців із Румунії. Аналіз наявних праць засвідчує, що лише їх певна частка торкається окремих аспектів переселенських і депортаційних акцій радянського режиму. Характерними, зокрема є 3-томне видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України "Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.", упорядником якого став Ю. Сливка [3], узагальнюючі праці з історії України І. Біласа [1], С. Макарчука [4], численні збірники документів, підготовлені В. Сергійчуком [6]. Незважаючи на наявну історіографію політичних та етнодемографічних процесів на українських землях у післявоєнний період, спеціальних робіт, у яких би досліджували причини, суть та наслідки переселення в УРСР українців з Румунії, немає.

Водночас залишається багато питань, лише поставлених або недосліджених, зокрема – зміст і специфіка

радянського насильницького механізму примусу до українського населення через депортації, переселення, інспіровані міграційні процеси.

26 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту вийшли на кордон із Румунією. У ході бойових дій у Румунії із квітня по серпень 1944 р., створений у червні (за підтримки СРСР) Національно-демократичний блок повалив прогітлерівський режим Антонеску й оголосив про перехід румунських частин до стану антигітлерівської коаліції. Уже 12 вересня 1944 р. новостворений уряд Румунії підписав Угоду з СРСР про перемир'я і поставки Румунією товарів для відшкодування збитків, учинених Румунією Радянському Союзу військовими діями й окупацією радянської території.

Згідно зі статтею 11 Угоди (підкріпленою новими статтями 16 січня 1945), Румунія зобов'язувалась у період із 12 вересня 1944 р. по 12 вересня 1950 р. поставити в СРСР товарів на суму 300 млн американських доларів, тобто впродовж шести років, рівними частинами на суму 50 млн дол щорічно.

Станом на 10 січня 1945 р. Румунія поставила в СРСР 448 249 т нафтопродуктів. Крім цього, з 1 по 7 січня зі станції Діва було відправлено 30 вагонів промислового устаткування і фуражу. У м. Констанці на пароплави "Одесский горсовет" і "Піонер" було завантажено 1500 т станкового устаткування і сільськогосподарський інвентар. А з моменту підписання Угоди, станом на 1 березня 1945 р. на перевалочні бази надійшло

із різних районів Румунії для відправлення в СРСР 5548 вагонів із різними вантажами [2, с. 65–70].

Одночасно з Угодою від 12 вересня 1944 р. між урядами СРСР та Румунії була прийнята спеціальну угоду про обмін населенням української і російської національностей з території Румунії і румун та євреїв із західноукраїнських земель.

Ще в ході боїв на території Румунії радянськими органами велася широка агітація серед українців у районах їхнього компактного проживання на повернення в рідні краї. Прикриваючись гаслами загальноукраїнських та загальнодержавних інтересів, проведенням активної пропаганди переваг соціалістичного будівництва в УРСР, граючи психологічно на тому, що мешканці західноукраїнських земель, які, тікаючи від національного, соціально-економічного гніту у 1920–1930-ті рр. залишили батьківські землі, партійно-радянське керівництво розраховувало на те, що вони задовольняться правом повернутися на рідну землю. З іншого боку, радянська влада намагалася заповнити ті масштабні демографічні прогалини, пов'язані із втратою виробничого потенціалу України в роки воєнного лихоліття та післявоєнних репресій. Крім цього, імміграційні процеси сприяли розвитку асиміляційних та етнороз'єднуючих явищ, що за задумом партійного керівництва СРСР привело б до уніфікації життя населення в межах радянської системи.

У жовтні 1944 р. командування військових частин, які дислокувалися в Румунії, телефонограмою запросило згоду Ізмаїльського облвиконкому прийняти 42 сім'ї в кількості 205 осіб і сприяти поселенню їх в області на постійне місце проживання.

2 листопада 1944 р. в порт Ізмаїл прибув теплохід із Констанції, який доставив ще 290 сімей з усім їхнім майном. Весною 1945 р. переїхало в Україну ще 1944 господарств [7, арк. 1–2].

Згідно з даними НКВС, станом на 15 лютого 1945 р. на території Чернівецької обл. проживало 15 403 румунських підданих, які підлягали переселенню, з них: румунів – 1795 осіб, євреїв – 13 525, поляків – 52, молдаван – 3 особи.

Крім них, органами НКВС 15 травня 1945 р. в області було зареєстровано ще 12 852 особи єврейської національності (5420 сімей), які виявили бажання виїхати на постійне місце проживання в Румунію. Зазначені особи на момент подачі заяв володіли як радянськими так і румунськими паспортами. За їхньою мотивацією виїзду, усі вони мали в Румунії близьких родичів і майнове тягіння. У самому обласному центрі з населенням 65592 осіб, бажаючих виїхати до Румунії нараховувалося 20 911 осіб єврейської національності і 10 500 – румунської. Дві особи єврейської національності у Волинській обл. теж виявили бажання стати румунськими підданими [8, арк. 3 а].

У самій же Румунії, за даними радянських органів, українці, які виявили в 1947 р. бажання переселитися в УРСР, проживали у трьох провінціях:

1. Добрудже, в районах Тульча і Констанци взято на облік 1054 сім'ї, у яких нараховувалося 3314 осіб;
2. у Північній Трансильванії – 344 сім'ї (864 осіб);
3. у провінції Банат, у районах Северин і Семиторнто – 211 сімей (1051 осіб).

Усього: 1609 сімей, або 5226 осіб.

За соціальним статусом вони поділялися на: рибалок – 1115 сімей (3708 осіб), селян – 494 сім'ї (1520 осіб) [9, арк. 1].

Переселенців планували відправити в такі області УРСР: Запорізьку – 325 сімей, Одеську – 150, Сталінську – 325, Херсонську – 465, Чернівецьку – 344 сім'ї [9, арк. 3]

Уже від самого початку переселення українці зіштовхнулися з повсякденною радянською дійсністю: переселенцям своєчасно не подавали вагони і вони змушені були перебувати на станціях по 7–8 днів; ті вагони, що подавали, у більшості своїй були абсолютно не пристосовані для перевезення людей; у кінцевому пункті прибуття, на території УРСР, вагони також довго не розвантажувалися, що приводило до виникнення епідемічних захворювань. 15 листопада 1947 р. начальник Кишинівської залізничної дороги Лисеєв змушений був звернутися до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича телеграмою зі скаргою про погану підготовку Чернівецького облвиконкому до прийому та розміщення громадян, які прибули з Румунії: "Доповідаю, через прикордонну станцію Вадул-Серет за відсутності автотранспорту ешелони з людьми та майном по декілька днів простояють в чеканні розвантаження. Так, ешелон № 50507 у складі 26 вагонів на станції Янауци розвантажувався із 17.XI по 19.XI, на станції Бояже ешелон № 50503 із 50 вагонів розвантажувався дві доби..." [10, арк. 181].

Уже 24 грудня 1947 р. голова Чернівецького облвиконкому Коликов і секретар обкому Іванов доповідали секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку, що в області вже завершені прийом і розселення 279 сімейств, "прибулим громадянам був організований теплий прийом. Настрій переселенців добрий. Поряд із цим були і недоліки. У Кіцманському р-ні була допущена неорганізованість у мобілізації транспорту для прийому репатрійованих" [10, арк. 197].

Усупереч мажорним доповідним місцевого керівництва, уявлення переселенців про переваги радянського життя змінилися відразу по приїзду. У тій же Чернівецькій обл. українці привезли із собою 1731 т зерна, 1905 т сіна, безліч худоби та різного сільськогосподарського та рибацького реманенту. Надання господарствам необхідних земельних площ поглинулося масовою колективізацією сільського господарства. Переселенці тулилися по 2–3 сім'ї в одному будинку, затримувалися взаєморозрахунки.

Замучене війною і розорене колгоспною системою, місцеве населення східних областей УРСР також не завжди адекватно реагувало на приїзд переселенців, було байдужим до їхніх проблем, нерідко ставилося недружно. На листи і звернення громадян із проханям повернутися в Румунію згідно зі статтями Угоди осені 1944 р., Президія Верховної Ради СРСР у квітні 1947 р. прийняла Указ "Про порядок отримання громадянства СРСР особами російського і українського походження, які прибули в СРСР з Румунії", де йшлося, що ці особи "... є громадянами СРСР з моменту прибуття їх у Союз Радянських Соціалістичних Республік" [10, арк. 41–42]. Таким чином, насильницьке переселення українського населення стало цинічним нехтуванням правами тисяч і тисяч людей, що докорінно суперечило чинним міжнародним правовим актам. Загалом, у повоєнні роки тільки на теренах західноукраїнських земель у процес вимушеного переселення було втягнуто близько двох мільйонів людей – українці, поляки, чехи, румуни, словаки, євреї, болгар та ін. Нині малодослідженими залишаються питання облаштування українців із Румунії на нових місцях поселення, ставлення до них представників органів влади, їхня подальша доля. При цьому постраждали внаслідок переселенсько-депортаційних акцій досі домагаються надання їм відповідного юридичного статусу.

Сучасний розвиток українського суспільства – це той перехідний рубікон, у якому переплітається досвід минулого й енергетика завтрашнього дня. Носієм цієї органічної цілісності досвіду минулого є суспільна сві-

домість, насамперед національна, що базується навколо правдивої історії й об'єктивного осмислення її уроків.

Список використаних джерел

1. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1916–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І.Г. Білас. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
2. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. – М., ОТИЗ, 1947. – Т. 3. – 792 с.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: у 3 т. – Т. 1: 1939–1945 рр. – Л., 1996. – 752 с.; Т. 2: 1946–1947 рр. – Л., 1998. – 539 с.
4. Макарчук С.А. Етнічна історія України / С.А. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 472 с.
5. Мищак І.М. Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія / І.М. Мищак. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. – 509 с.
6. Сергійчук В. Український здви́г: у 5 т. / В. Сергійчук; КНУТШ, Центр українознавства. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – Т. 4: Поділля. 1939–1955. – 840 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 4626, оп. 1, спр. 29. Довідка про переселення із Румунії. 114 арк.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 1465. Довідка НКВС про кількість румунських підданих. 204 арк.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 4626, оп. 1, спр. 47. Коротка довідка про українське населення, яке проживає на території Румунії. 164 арк.

10. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4352. Телеграма начальника Кишинівської залізничної дороги секретарю ЦК КП(б)У. 247 арк.

References

1. BILAS I.H. (1994) *Represyivno-karalna sistema v Ukraini. 1914–1953: Suspiino-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz*. Kn. 1. Kyiv: Lybid.
2. *Vneshnyaya politika Soveckogo Soyuzu v period Otechestvennoy vojny. Dokumenty i materialy*. (1947) Moscow: OTIZ. T. 3.
3. *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr.: Dokumenty, materialy, spohady. U triokh tomakh*. (1996; 1998) T. 1: 1939–1945 rr. T. 2: 1946–1947 rr. Lviv.
4. MAKARCHUK S.A. (2008) *Etnichna istoriia Ukrainy*. Kyiv: Znannia.
5. MYSHCHAK I.M. (2010) *Inkorporatsiia ta radianizatsiia zakhidnoukrainskykh zemel (1939 – pochatok 1950-kh rr.): istoriografii*. Kyiv: Instytut zakonodavstva Verkhovnoii Rady Ukrainy.
6. SERHIIICHUK V. (2005) *Ukrainskyi zdvyh: v 5 t. T. 4: Podillia. 1939–1955*. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka.
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), fond 4626, opis 1, sprava 29. Dovidka pro pereselennia iz Rumunii. 114 arkush.
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) fond 1, opis 23, sprava 1465. Dovidka NKVS pro kilkist rumunskykh piddannyykh. 204 arkush.
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), fond 4626, opis 1, sprava 47. Korotka dovidka pro ukrainske naselennia, yake prozhyvaie na terytorii Rumunii. 164 arkush.
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) fond 1, opis 23, sprava 4352. Telehrama nachalnyka Kyshynivskoi zaliznychnoi dorohy sekretariu TsK KP(b)U. 247 arkush.

Надійшла до редколегії 04.09.17

Yu. Soroka, Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE RESETTLEMENT OF UKRAINIANS FROM ROMANIA TO UKRAINIAN SSR IN 1944–1947

The article is dedicated to the following issues: the intervention of the soviet forces to Romania; Romanian reparations to USSR for the material losses during the Romanian occupation of the soviet territory; the resettlement of Ukrainians from Romania to Ukrainian SSR by the soviet authorities. The author analyzed the historiographical works that deal with said issues. The agreements between USSR and Romania are considered in the article. Those agreements have established the order of the supply delivery to USSR and the deportation order of Ukrainians and Russians from Romania as well as deportation of Romanians and Jews from the Western Ukraine. The soviet efforts in agitation and propaganda of socialism are examined in the article. In addition, the author considered the components of the Stalin's totalitarian politics of the resettlement and immigration of the Ukrainian population. The process, special aspects and tragic consequences of the resettlement are shown in the article as well as the attempts of the resettled people to return and the measures of the soviet government that were aimed at the unification of the people living in USSR. Main aspects of the further research of those issues are proposed.

Key words: Ukrainians, Romanians, agreement, resettlement, deportation, enforcement, protests.

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.19>

**ЗНАМЕННА ВІХА – 80-ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ
ЗАСЛУЖЕНОГО ПРОФЕСОРА ШЕВЧЕНКОВОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЯРОСЛАВА КАЛАКУРИ**

24 вересня 2017 р. кафедра архівознавства та історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка вітали Ярослава Степановича Калакуру, почесного професора університету, званого й шанованого історика, історіографа, джерелознавця, цілісну особистість і палкого патріота України, з 80-літнім ювілеєм.

Ярослав Степанович Калакура народився в с. Рудники на Тернопільщині. Після закінчення Коломийського педагогічного училища, а згодом – історичного факультету Чернівецького державного університету, молодий учений розпочав свою наукову та педагогічну діяльність. Певний час він проживав у Коломиї, де викладав історію учням вечірньої школи. Там почали друкувати і перші його статті в місцевих періодичних виданнях, присвячені історії молодіжних рухів Коломийщини 1920–1930-х рр. Упродовж 1964–1969 рр. молодий учений працював викладачем, старшим викладачем, доцентом Івано-Франківського державного педагогічного інституту, захистив кандидатську дисертацію. Загалом коломийський та івано-франківський періоди виявилися надзвичайно плідними як у професійному, так і особистому житті Ярослава Степановича (одруження з коханою жінкою, народження синів).

Наприкінці 1960-х рр. учений переїздить до Києва і з цього часу особливе місце в його біографії посів Київський національний університет імені Тараса Шевченка. З 1972 р. Ярослав Степанович працював заступником директора з навчальної та наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка (тодішня назва університету), згодом доцентом, професором кафедри. Тоді ж він успішно захистив докторську дисертацію, отримавчене звання професора. Упродовж 1980-х – початку 1990-х рр. – проректор університету з навчальної роботи, директор Інституту суспільних наук, професор кафедр політичної історії, історії України.

Новий етап у житті Ярослава Степановича розпочався в 1994 р. та тривав до 2002 р., коли він очолював кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ярославу Степановичу вдалося зберегти та примножити традиції кафедри, оновити відповідно до вимог часу програми навчальних курсів, активізувати її наукову діяльність. Він узяв активну участь у розробці концепції професійної архівної освіти в Україні, ініціював підготовку нового покоління університетських підручників з архівознавства, історичного джерелознавства, української історіографії, творчо підійшов до організації та проведення засідань кафедри, на яких, окрім організаційних та навчальних питань, почали обговорювати актуальні проблеми теорії й методології архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Нерідко на засідання запрошували вітчизняних та іноземних науковців, викладачів, фахівців-архівістів, які ділилися досвідом роботи з документами, упровадження нових методів їх опрацювання тощо. Ці заходи суттєво посприяли зростанню наукового потенціалу кафедри, її авторитету серед колег і студентів. У цей час основними науковими пріоритетами вченого стали проблеми українського архівознавства, історіографії та джерелознавства.

Упродовж останнього десятиліття в науковій творчості професора Я.С. Калакури знайшли багатогранне відображення швидкоплинні зміни інформаційного середовища та процеси демократизації українського суспільства. У центрі його уваги перебувають проблеми децентралізації та декомунізації архівної системи, психолого-педагогічні й організаційні засади архівного менеджменту, підготовки та професійної етики архівістів. Водночас Ярослав Степанович продовжує плідно досліджувати історію української державності, політичних рухів, цивілізаційні аспекти розвитку світової та національної культури, історіографії та українознавства, виховувати та готувати нове покоління науковців, керувати аспірантами та докторантами, опонувати на захистах кандидатських і докторських дисертацій. Як член Громадської ради при Державній архівній службі України, професор Я.С. Калакура активно відстоює право дослідників на розширений доступ до архівної інформації, децентралізацію системи управління архівами. Ярослав Степанович постійно тримає руку на пульсі епохи, виголошуючи актуальні доповіді на міжнародних наукових конференціях, привертаючи увагу громадськості до розв'язання гострих проблем у сфері національної науки, освіти, культури, підтримуючи своїми кваліфікованими порадами пошуки молодих науковців.

Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки й історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка щиро вітають Ярослава Степановича Калакуру з ювілеєм та бажають ще довгих років плідної натхненної праці на ниві української історичної науки та на славу нашому університету й рідній Вітчизні!

М. Палієнко, С. Павленко

Надійшла до редколегії 04.09.17

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3(134)

Редактор англійського тексту С. Ковбасюк
Технічний редактор В. Павлов

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,0. Наклад 300. Зам. № 217-8495.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-3.
Підписано до друку 22.12.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02